

338

7 18

338/04/

LE
0
A
M

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва Ўрта махсус таълим вазирлиги

Тошкент Молия институти

Э. Эгамбердиев
Ф. Қудратов

КОРХОНА

ИҚТИСОДИЁТИ

Ўқув қўлланма

2032434

TATL KUTUBXONASI
7 4364566 SONLI

Тошкент-2004

338/075.8)

организация молия

Эгамбердиев Эркин, Қудратов Ғайрат. Корхона
иқтисодиёти (Дарслик). Тошкент Молия институти – Т.:2004. 168-бет

«Корхона иқтисодиёти» ўқув қўлланмасида ҳозирги замон
корхоналари фаолиятининг ташкилий ва иқтисодий асослари,
уларнинг тузилиши, режалаштириш ишларини амалга ошириш
тизими, корхона мулкани шаклланиши ва ундан фойдаланиш,
меҳнат ҳақи тўловларини амалга ошириш тартиби, рақобат
бозорида маҳсулот сифати, фойда ва уни тақсимланиши каби энг
долзарб муаммолар баён этилади.

Китоб олий ўқув юртларининг талабалари ва ўқитувчилари,
корхоналарнинг иқтисодчилари учун мўлжалланган.

Олий ўқув юртлараро илмий-услубий бирлашмалар
фаолиятини Мувофиқлаштирувчи Кенгаш Президиуми томонидан
нашр этишга тавсия қилинган.

Тақризчилар: ТМИнинг «Менежмент ва ҳуқуқ»
кафедраси доценти Д.Собиржонова.
ТДТУнинг «Иқтисодиётда
ахборотлар тизими» кафедрасининг
профессори А.Боқиев.

СЎЗ БОШИ

Бозор муносабатлари шароитида иқтисодий фаолиятнинг маркази бутун иқтисодиётнинг асосий бўғини бўлган корхоналарга кўчмоқда. Худди шу бўғинда жамият учун зарур бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқарилади ва турли хилдаги зарурий хизматлар бажарилади. Одатда корхоналарда энг етук малакали кадрлар тўпланган бўлади.

Ресурслар сарфининг самарадорлиги, унумдор техника ва технологиялар қўллаш масалалари шу жойда хал этилади. Корхоналарда бизнес-режа тузиш, маркетингни қтллаш, ишлаб чиқаришга раҳбарлик – менеджмент ишлари амалга оширилади.

Буларнинг ҳаммаси чуқур иқтисодий билим талаб этади. Бозор иқтисодиёти шароитида бозор талабларини яхши билган, корхоналаргина яшаб қолади ва маҳсулот ишлаб чиқаришни ташкил этади, ходимларнинг даромадини оширишга эришади. Қўйилган вазифаларни фақат корхона иқтисодиёти асосларини яхши билган ҳолдагина мувоффақиятли ҳал этиш мумкин. Зеро «Корхона иқтисодиёти» фани зарурияти ҳам шу муаммоларни ўрганишдан иборатдир.

«Иқтисодиёт» ибораси нимани англатади? П.Самауэльсон фикрича иқтисодиётнинг классик талқини шундаки, иқтисодиёт – маълум хилдаги, чекланган ресурслардан фойдали маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва уларни турли гуруҳдаги кишилар ўртасида тақсимлаш учун жамият улардан қандай фойдаланиши кераклиги ҳақидаги фандир.

Жамият ҳаётидаги иқтисодий жараёнлар ва ҳодисаларни ўрганиш даражалари ҳар хил бўлади. Одатда макродаража ва микродаражалар ажратилади. Лекин улар ўртасида аниқ, қаттиқ чегаралар йўқ. Иқтисодиётнинг кўпгина қисmlари ва мавзулари умумийдир. «Корхона иқтисодиёти» фани «Бухгалтерия ҳисоби ва

хўжалик фаолиятининг таҳлили», «Саноат менеджменти», «Маркетинг», «Саноат статистикаси», «Корхона молиясини бошқариш» каби фанлар билан узвий алоқададир.

Ўқув қўлланмани тайёрлашдан асосий мақсад ҳозиргача бу фан бўйича ўзбек тилида маъруза матнлари ҳам, дарслик ва ўқув қўлланмалари ҳам йўқ. Бу қўлланманинг хусусияти ва афзаллиги шундаки, бунда республикамизда турли хилдаги корхоналар, фирмалар ва тадбиркорлик субъектларини шаклланиши ва ривожланишининг ҳуқуқий ва иқтисодий асосларига, бозор қонунлари, маркетинг илмининг талабларига таянган ҳолда назарий масалалар амалиёт билан боғланган.

I БОБ. КОРХОНА ИҚТИСОДИЁТИ ФАНИНИНГ МОҲИАТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1.1. Корхона иқтисодиёти фанининг моҳияти ва уни ўрганишнинг зарурияти, аҳамияти

Агар жамият ҳаёти ривожининг ҳал қилувчи соҳаси иқтисодиёт бўлса, бунда корхоналар иқтисодиёти муҳим ўрин тутади. Бунга сабаб, ҳал қилувчи дастлабки ишлаб чиқариш бўғинида моддий неъматлар яратилади ва турли хилдаги хизматлар бажарилади. Натижада кишиларнинг моддий ва маънавий талаблари қондирилиб жамиятнинг ривожини янги сифат даражасига кўтарилади.

Шахсан Ўзбекистон Республикаси Президенти мамлакатимиз обрў-эътиборини халқаро миқёсда кўтариш, чет эл инвестициясига кенг йўл бериш, хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш, иқтисодиётни эркинлаштириш, корхоналар ўртасида рақобат муҳитини яратиш, яқка ҳокимликни камайитириш борасида, мулкдорлар синфини яратиш, мулкка эгаллик қилиш ҳиссини уйғотиш каби кўпгина соҳаларда катта ишларни амалга ошириб келмоқдалар. Ҳукуматимиз томонидан кейинги йилларда қабул қилинган Қонунлар, Қарор ва Фармонлар бунга яққол мисол бўла олади.

Республикамиз иқтисодиётини ҳар томонлама мустақамлаш, шу соҳадаги муаммоларни оқилона ҳал этиш — турли хилдаги фирмалар, корхона ва ҳўжаликларда маҳсулот ишлаб чиқаришни ташкил этиш, ресурсларни фойдали мақсадларда оқилона тақсимлаш, улардан умумий фойдаланиш, иқтисодий жараёнлар, ходиса ва воқеаларнинг ўзгаришига баҳо бериш усуллари пухта ўрганиш бўйича билимлар талаб қилади.

Республикамиз Президенти И.Каримов фикрича: «Ишлаб чиқаришнинг ривожланиш даражасини баҳолаш»... бозор шароитига мос бўлиши керак, яъни эски услуб ва мезонлар билан бугунги ривожланиш даражасини баҳолаш мутлақо мумкин эмаслигига алоҳида эътибор бериш лозим»^{*}.

«Корхона иқтисодиёти» фани фирма ва корхона турлари, уларнинг тузилиши, таркиби, тармоқ хусусиятлари, корхоналарнинг бозор шароитидаги яшаш муҳити, амалиётга боғлиқ ҳолда, ишлаб чиқариш тажрибаларини умумлаштирган ҳолда капитал ва ундан фойдаланиш самарадорлиги ва уни баҳолаш, ишлаб чиқариш стратегиясини аниқлаш, янги маҳсулотларни яратиш, маҳсулот ишлаб чиқаришни режалаштириш, меҳнат унумдорлиги ва иш ҳақи, барча турдаги ресурслардан фойдаланишда максимал даражадаги

^{*} И.Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.: «Ўзбекистон», 1996, 86-бет.

самарадорликни таъминлаб энг юқори фойдага эришиш йўллари ҳақида билимлар беради. **Ушбу фаннинг моҳияти ҳам шундадир.**

Маълумки, ишлаб чиқаришнинг барча элементлари – хом ашё, материаллар, ёқилғи, энергетика ресурслари, меҳнат ресурслари (малакали кадрлар), техника ва технологияларга инсон меҳнати таъсир этмаса ҳаракатсиз ўз жойида қолади. Шунинг учун улардан фойдаланиб ишлаб чиқаришни ёки хизмат ишларини бажаришни ташкил этиш лозим бўлади. Меҳнат маҳсулдорлиги (самарадорлиги)ни – маълум шароитларда ишлаб чиқаришни бошқариш, режалаштириш, ташкил этиш даражаси хал этади.

Корхона иқтисодиёти фанини ўрганишда республикаимиз иқтисодиётини ривожланишининг ҳозирги шарт-шароитлари, турли хил тармоқларнинг ўзаро узвий боғлиқлиги, уларнинг хусусиятларига, корхоналарнинг мулк шакллари бўйича ажратилишига, мулкдан фойдаланишга бўлган муносабатларга катта аҳамият берилади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида (53-модда): «Бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади» – деб ёзилган.

Айниқса, ҳозирги вақтда иқтисодий билимларсиз, фикр-мулоҳазаларсиз ҳеч бир раҳбар ёки тadbиркор хўжалик вазифаларини ҳал этиш бўйича асосли қарорлар қабул қила олмайди. **Энг муҳим хўжалик вазифалари – бу ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва унга раҳбарликни амалга оширишдир.**

Энг юқори натижаларга эришиш мақсадида қўлланилаётган техника, технология ва ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажми, турига асосан ишлаб чиқаришни оқилона ташкил этиш ҳамма нарсани хал қилади. Корхона фаолиятининг пировард натижалари ҳам худди шунга ва мулкдан фойдаланишга бўлган муносабатларга боғлиқ бўлади. Ишлаб чиқаришни ташкил этиш ресурсларидан маълум вақт мобайнида фойдаланишни йўлга қўйишнинг илмий асосланган тузимидир.

Бошқарув ишларининг муҳим қисми бу режалаштиришдир.

Режалаштириш – маълум вақт мобайнида меҳнат жамоасининг меҳнат натижалари, уларнинг ўсиш суръати ва нисбатини белгиловчи вазифаларни қабул қилиш бўйича ҳаракатлари мажмуасидир. Режа – корхоналарни техника ва технологияларини ривожлантириш, меҳнат унумдорлигини ошириш ҳисобига маҳсулот ҳажмини кўпайтириш, сифатини яхшилаш, маҳсулот турларини янгилаб бориш, такомиллаштириш, фойдани ошириш ва меҳнаткашлар жамоасининг ижтимоий аҳволини, яъни турмушини ва меҳнат шароитларини яхшилаш, меҳнат ҳақи тўловларини ошириш бўйича фаолиятини тартибга солади.

Фанни ўрганиш объекти бўлиб, давлат ва нодавлат мулкига асосланган фирмалар, микрофирмалар, кичик ва ўрта корхоналар, деҳқон ва фермер хўжаликлари ҳисобланади.

Уларни фаолият кўрсатиши ва ривож топишининг, ҳуқуқ ва мажбуриятларининг асоси бўлиб талаб, рақобат, пул ҳаракатининг тезлиги ва бошқа бозор қонунари, иқтисодий қонуналар ва мулк шакллари хизмат қилади.

Ушбу фан соҳасидаги билимлар барча иқтисодий фан соҳалари учун ҳам таълуққидир. Ундаги билимлар микроиқтисодиёт, бизнес ва тадбиркорлик, банк иши, бухгалтерия ҳисоби ва аудит, статистика назарияси, корхоналар хўжалик фаолиятининг таҳлили, солиқ ва солиққа тортиш, тадбиркорликнинг ҳуқуқий асослари, тадбиркорлик молияси, инвестиция каби фан соҳаларини мукаммал эгаллаш учун замин яратади ва билимлар мутаносиблигини таъминлайди.

Корхона иқтисодиёти фанининг мақсади – моддий неъматлар қаерда, қандай шароитларда, қимлар томонида, қандай технология, хом ашё ва материаллар иштирокида бунёд этилишини ва етказилиши кераклигини, максимал фойда олиш ва уни қандай тақсимлаш зарурлигини ўргатишдир. Булар ҳаммаси корхона ва тармоқлар хусусиятидан келиб чиқади ва фаннинг моҳиятини кўрсатади. Ушбу фанда саноат ёки иқтисодиётимизни бир бутун ягона хўжалик организми сифатида ривожланишининг умумий қонуниятларини ҳисобга олиш, юзага чиқариш зарур бўлади.

Масалан, қиймат қонуни маҳсулотни унга қилинган харажатларни ҳисобга олган баҳода сотилишини талаб этади. Ҳаётда кишилар товар қийматига эмас баҳосига дуч келадилар. Товар баҳоси товар қийматининг кўринишидир, қиймат қонунини амалда қўлланилишидир. Бундан баҳони шаклланиш механизминини яхши билиш, баҳодан иқтисодиётни бошқаришда фойдаланиш зарурияти келиб чиқади. Меҳнат унумдорлигини ошириб бориш қонунини бузулиши эса муомалада «ортиқча пуллари» келтириб чиқаради, пул муомаласи (ҳаракати) бузилади, маҳсулот камёблиги пайдо бўлиб, талаб қондирилмай қолади. Демак, иқтисодиётнинг ҳар қандай бўғинларида иқтисодий қонуналар ва бозор қонунари талабига риоя қилиш лозим бўлади.

Шундай қилиб, иқтисодий фаолият молияни вужудга келтиради.

Молия – бу иқтисодий категория бўлиб, хўжаликнинг барча соҳаларида пул муносабатларини ҳосил қилиш, уларни тақсимлаш ва ишлатиш жараёнидаги иқтисодий муносабатларни ифодалайди. Мазкур жараёнда иқтисодий фаолият устивор аҳамиятга эга, яъни у пул бўлишини талаб қилади. Бунинг учун товарлар ишлаб чиқариш ва хизмат ишларини бажаришни йўлга қўйиш, ривожлантириш зарурдир. Товарлар ва хизматлар

тақсимлангандан сўнг истеъмол қилинади ҳамда қиймат шаклида турли хил мақсадларни мўлжаллаган пул ресурслари ҳосил бўлади, шунингдек бу пул товарларга айирбошланади, пировардида истеъмол қондирилади. Товар ишлаб чиқариш учун сарфланган меҳнат қуроллари қийматини ифодаловчи йиллик амартизация маблағлари, йиғилиб боради ва молиявий ресурсга айланади.

Пул ресурслари — молиявий муносабатларнинг объектидир. Шунинг учун ушбу корхона иқтисодиёти фанининг бошқа ижтимоий-иқтисодий фан соҳаларида тутган ўрни ва аҳамияти беъқиёсдир. Уни ўрганиш эса объектив заруриятдир.

1.2. Фаннинг вазифалари ва уни ўрганиш усуллари

Корхона иқтисодиёти фанининг вазифалари ижтимоий-иқтисодий тараққиётни жадаллаштиришнинг объектив шароитлари ва ҳукуматимиз иқтисодий сиёсатининг асосий йўналишлари билан белгиланади. Улардан энг муҳимлари қуйидагилардан иборат:

- Ўзбекистон Республикаси иқтисодий сиёсатининг моҳияти ва мақсадини тушунган ҳолда саноат тармоқлари ҳамда унинг корхоналарида ишлаб чиқаришнинг ҳолатини ва ривожланиш хусусиятларини таҳлил этиш, унинг самарадорлигини ошириш имкониятларини аниқлаш;

- барча турдаги корхоналарда ишлаб чиқаришни бошқариш ва режалаштиришнинг илмий ва амалий асосларини аниқлаш, бошқариш усуллари тақомиллаштириш, фан-техника тараққиётининг ижтимоий-иқтисодий аҳамияти ва моҳиятини таҳлил қилиш, техника ва технологияни ривожлантириш ва уларнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш усулларини ўрганиш;

- саноат ва қишлоқ хўжалиги соҳаларида ишлаб чиқаришни оқилона ташкил этишнинг шакллари даражасини ифода этувчи кўрсаткичлар тизимини аниқлаш, уларни таҳлил қилиш ва ишлаб чиқаришни ҳудудлар бўйича жойлаштириш принципларини (тамоилларини) ўрганиш;

- ресурслардан фойдаланиш даражасини аниқлаш, уни ошириш, яхшилаш йўлларини, усулларини кўрсатиш;

- меҳнат унумдорлигини ошириб бориш ва меҳнат ҳақи тўловларини ташкил этиш асослари ҳақида маълумот беришдан иборат;

- ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш асосида юқори натижаларга эришиш йўлларини ўрганиш. Масалан, маҳсулот ҳажмини, даромад ва фойда миқдорини ошириш ва х.к.лар.

- келажакда иқтисодиётнинг турли хил соҳаларидаги ишлаб чиқариш ва хизмат ишларида фаолият кўрсатувчи ходимларни, мутахассисларни корхона иқтисодиёти билимлари билан қуроллантиришдан иборат.

Фанни ўрганиш услуги (методологияси) деганда, уни ўрганиш фаолиятининг шакллари, усуллари ва уларнинг боғлиқлиги тушунилади. Ушбу фан бўйича масалани ўртага қўйиш, тадқиқот мавзуини ва илмий назарияни шакллантириш, шунингдек аниқланган натижани ҳақиқийлиги, яъни ўранилаётган объектта мувофиқлиги жихатидан текшириш методологияни қўллашнинг энг муҳим томони ҳисобланади. Иқтисодий ходиса ва жараёнларни ўрганиш услуги – тадқиқот ёки билим, англаш йўли, воқеликни амалий ёки назарий ўзлаштириш усуллари йиғиндисиدير.

Корхоналар иқтисодиёти фанининг назарий ва услубий асосини иқтисодий назария, тарихий материализмнинг диалектик усуллари ташкил этади.

Ишлаб чиқаришнинг барча муаммолари ана шу усуллар ёрдамида ўрганилади.

Ҳар қандай фанга ўхшаш иқтисодиёт ҳам ўзи ўрганадиган қонун ва қонуниятларни аниқлаш учун маълум хил усуллардан фойдаланади.

Ҳақиқий ҳаётимиз катта миқдордаги хилма-хил ҳодиса ва жараёнлардан ташкил топган. Масалан, ҳар бир кишининг бўйининг узунлиги, сочининг ранги, оғирлиги, кўз тузилиши, унинг ранги, турли хил нарсаларга қизиқиши, товарларни истеъмол қилишдаги таъби, диди, даромадининг даражаси бор. Лекин бу хусусиятлар ҳар кимда ҳар хил.

Агар супер маркет магазинига кирган кишиларнинг хатти-ҳаракатини ўрганадиган бўлсак, у ҳолда бизга унинг хусусиятларини кераги бўлмайди, бизни ҳақиқатда шу кишилар қайси товардан қанча миқдорда ҳарид қилишлари мумкинлиги қизиқтиради. Масалан, бошқа мисолни олсак, фирманинг бозордаги хатти-ҳаракатини ўрганадиган бўлсак, у ҳолда бош менеджернинг оила аъзолари ёки уни ишга қандай машинада бориши бизни қизиқтирмайди. Биз учун энг муҳими – шу фирма (ёки корхона) қанча миқдорда маҳсулот ишлаб чиқаради, бунда у қанча ҳаражат қилади ва натижада қанча даромад олади деган масаладир.

Юқоридаги фикрлардан хулоса қиладиган бўлсак, биз ўрганмоқчи бўлган ходисаларни тасодифий ва вақтинчалик ва ҳозирча аҳамияти бўлмаган хусусиятлардан (омиллардан) тозаладик, уларни ҳисобга олмадик. Масаланинг моҳиятини ифодаловчи жараёнларни умумлаштириб, тартибга солдик. Бундай ўрганиш усулини илмий абстракция усули деб аталади. Шу усул ёрдамида юзага чиқарилган қонуниятларни амалиётда қўллаш, чунки улар фақат бир кишини ёки фирманинг хатти-ҳаракатини эмас, балки аниқ бир шароитдаги ҳар қандай субъектларнинг хатти-ҳаракатини кўрсатади. Бундай хатти-ҳаракатларни турлича вақтларда (кун, ой, йил) кузатиш ва турлича натижалар олиш мумкин. Бунда статистик усуллардан, динамик қаторларни таҳлил

қилиш усулларидан фойдаланган бўламыз. Бундай усулда олинган ахборотлар вақт омилини ифода этади.

Иқтисодиётда анализ ва синтез усуллари кенг ишлатилади. Анализ (тахлил) усулида ўрганиладиган объектни бўлақларга бўлиб, алоҳида-алоҳида ўрганилса, синтез усулида улар ҳақидаги ахборотларни умумлаштириб, умумий хулосалар қиламыз.

Ҳодисаларни таҳлил қилишда **позитив ва норматив таҳлил усуллари ҳам ишлатилади.**

Позитив ёндошув воқеаларни реал ҳолатини ифода этади.

Норматив усулда ёйилганда - у ёки бу жараёнга баҳо берилади.

Масалан, метрополитенда юриш баҳоси кейинги икки йилда 50 сўмдан 150 сўмга ошди десак — бу **позитив ёндошув**. Агар биз метрополитенда юриш баҳосини 50 сўмдан 150 сўмга кўнайиши, кишилар даромадини камайтириб турмуш тарзини пасайтиради десак, бу **норматив ёндошув ҳисобланади.**

Турли хил **иқтисодий жараёнларни** боғлиқлигини юзага чиқариш учун **функционал таҳлил усули ишлатилади.** Масалан, корхона маҳсулотининг баҳосини бозорда тушиб кетишини, унинг даромадига, ҳаражатларини қоплашига, ишчи ва хизматчиларнинг меҳнат ҳақларини тўплашига қандай таъсир этади. Корхона ўз ҳаражатларини қандай қоплайди, деган саволларга жавоб топилади.

Иқтисодий моделлаштирини усулини ишлатиш ҳар қандай фикрларни, чизмаларни, жадвалларни ва шунингдек, жараёнларни математик тарзда ифодалаш имкониятини беради.

Булардан ташқари **индукция ва дедукция, оптималлаштириш** каби усуллар ҳам ишлатилади.

Индукция усулида далиллардан, ҳақиқий маълумотлардан назария томон ҳаракат қилинади.

Дедукция (гепотетик) усулида аввал назария яратилиб, улар амалиётда синаб кўрилади.

Назорат саволлари

1. **Иқтисодий фаолият** нима?
2. Корхона **иқтисодиёти** фанининг мақсади ва вазифалари.
3. **Жамият аъзолари** талабини қондириш йўллари.
4. **Фанни ўрганиш** усуллари ва уларнинг қўлланилиши.

II БОБ. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИДА КОРХОНАЛАР

2.1. Меҳнат тақсимоти ва корхоналарнинг тармоқ хусусиятлари

Меҳнат тақсимоти ва меҳнат унумдорлигини ошириш қонунини биринчи марта инглиз классик иқтисодчиси Адам Смит очган. Унинг назарий хулосалари товар, пул, иш ҳақи, фойда, капитал ва бошқалар ҳақидаги ҳозирги замон концепциясининг асосида туради. Адам Смит кишиларнинг иқтисодий фаоллигини рағбатлантирувчи асосий нарса «табиий тарзда» меҳнат тақсимоти жараёнида амалга ошириш мумкин бўлган шахсий манфаатдорлик деб ҳисоблаган, шунинг учун жамиятни гуллаб-яшнаши учун рақобат эркинлиги, капитални, пулни ва кишиларни эркин ҳаракати зарур, деб кўрсатган.

Корхона иқтисодиёти илмини эгаллашда энг аввал меҳнат тақсимоти ва уни шакилланиши масаласига аҳамият бериш лозим бўлади. Шунинг учун халқ хўжалиги ёки бутун мамлакатимиз иқтисодиёти таркибида янги тармоқлар, корхоналар ва уларни кейинчалик алоҳида ишлаб чиқаришларга бўлиниб кетиши меҳнат тақсимоти таъсирида рўй беради. Мамлакатимиз иқтисодиёти миқёсида жаъми меҳнат ёки ижтимоий меҳнат тақсимоти турлича шаклларда бўлади:

1. Умумий.

2. Хусусий.

3. Бирламчи меҳнат тақсимоти.

Умумий меҳнат тақсимоти - Ўзбекистон халқ хўжалигини йирик соҳаларга бўлинишида кўринади. Масалан, саноат, қишлоқ хўжалиги, капитал қурилиши, транспорт, савдо, алоқа, фан ва бошқалар.

Хусусий меҳнат тақсимоти - халқ хўжалигининг ҳар бир соҳасини мустақил тармоқларга бўлинишида ифодаланади. Масалан, саноат таркибида - озиқ-овқат, енгил саноат, машинасозлик, металлургия, қурилиш материаллари ва бошқа тармоқлар.

Бирламчи меҳнат тақсимоти - корхона ичидаги меҳнат тақсимотини ифодалайди, яъни корxonани цех ва ишлаб чиқариш участкаларига бўлинишида кўринади.

Хусусий ва бирламчи меҳнат тақсимоти таъсирида, масалан, саноат таркибида мутассил равишда янги тармоқлар, ишлаб чиқаришлар пайдо бўлиб боради. Бундай ўзгаришлар бозор қонунларига бўйсунмайди. Саноат таркиби бўйича 16 йирик тармоқ комплексларига ажратилади:

I-гр. Электрэнергетика.

II-гр. Ёқилғи саноати.

III-гр. Қора металлургия.

IV-гр. Рангли металлургия.

V-гр. Кимё ва нефткимё саноати.

VI-гр. Машинасозлик ва метални қайта ишлаш.

VII-гр. Ўрмон, ёғочни қайта ишлаш ва целлюлоз қоғоз саноати.

VIII-гр. Қурилиш материаллари саноати.

IX-гр. Ойна ва чинни-сопол буюмлари ишлаб чиқариш саноати.

X-гр. Енгил саноат.

XI-гр. Озиқ-овқат саноати.

XII-гр. Микробиология саноати.

XIII-гр. Ун-крупа ва омухта-ем ишлаб чиқариш.

XVI-гр. Медицина саноати.

XV-гр. Полиграфия саноати.

XVI-гр. Бошқа саноат ишлаб чиқаришлари (рассомчилик буюмлари, мусиқа асбобларини ишлаб чиқариш, заргарлик саноати, кимёгарлик ва бўйиш, ветеринарлар учун доривор препаратларни ишлаб чиқариш, ўйинчоқлар (резинадан бошқа), тўлиқ системадаги сув қувурлари ва бошқа саноат ишлаб чиқаришлари – протез буюмлари ишлаб чиқариш, чизмачилик ва концелярия учун буюмлар, кўрғазмали қўлланмалар ва бошқа рўзгор, хўжалик буюмлари ишлаб чиқариш. Барча тармоқ ва корхоналар ўртасида узвий ишлаб чиқариш алоқадорлиги, боғлиқлиги мавжуддир. Ҳар бир корхона мулк шаклидан қатий назар юқорида кўрсатилган тармоқ комплекслари ўз навбатида алоҳида ихтисослашган тармоқларга ва улар эса ишлаб чиқаришларга бўлинади. Масалан, машинасозлик 45 та, қурилиш материаллари саноати комплекси эса 7 та ихтисослашган тармоқлардан иборат. Ўз хўжалик фаолиятини режалаштириш ва стратегиясини аниқлашда ана шу боғлиқликни ва ҳар бир тармоқ корхонасининг ўзига хос хусусиятларини албатта ҳисобга олиши зарур. Акс ҳолда ишлаб чиқаришни бошқариш, ташкил этишда бир қанча муаммолар пайдо бўлади ва пировард натижалар яхши бўлиб чиқмайди.

Барча турдаги корхона ва фирмалар, тармоқлар ўзларининг қуйидаги хусусиятларига эгадирлар:

1. Ишлаб чиқарадиган маҳсулоти ёки хизмат ишларининг иқтисодий йўналиши. Бошқача қилиб айтсак яратиладиган маҳсулот қаерда ва қандай мақсадларда ишлатилади.

2. Ишлаб чиқариш техника ва технологияси.

3. Ишлатиладиган хом ашё ва материаллари.

4. Меҳнат шароитлари.

5. Кадрларнинг таркиби, касби.

Бу белгилар бир хил бўлса корхоналар ўхшаш корхона ҳисобланади ва аксинча белгиларнинг ҳар қиллиги билан корхоналар, фирмалар ва тармоқлар бир бирларидан ажратилади.

Корхона ва тармоқ хусусиятларини яхши билиш муҳим иқтисодий аҳамиятга эга...

2.2. Корхона ва фирмалар тавсифи ва уларни турларга ажратилиши

Иқтисодий фаолиятнинг хиллари - бу истеъмол ва ишлаб чиқаришдир. Одатда ишлаб чиқаришнинг фойдали, қимматга эга бўлган натижалари истеъмол қилинади. Бундай неъматлар фойдали, рационал хатти-ҳаракатлар маҳсулидир. Ўз навбатида нималарни истеъмол қилиш зарурлигини ишлаб чиқариш ҳал этади. Нимани истеъмол қилиш зарур бўлса ўшандай неъматлар ишлаб чиқарилади. Бундай иқтисодий вазифалар уй хўжаликлари, корхоналар ва фирмалар даражасида талаб ва таклиф, рақобат каби бозор қонунари ва ресурсларнинг фойдали тақсимланиши асосида бажарилади.

Бозор иқтисодиётида корхона ишлаб чиқариш объектидир, яъни тадбиркорлик фаолияти учун ишлатиладиган мулкчилик мажмуасидир. Корхона -тадбиркорлик объекти; халқ хўжалигининг энг қуйи ёки дастлабки ҳал қилувчи ишлаб чиқариш бўғинидир. **Корхона - меҳнаткашлар жамоаси мулкидан фойдаланиш асосида маҳсулот ишлаб чиқариб, уни истеъмолчига сотадиган ёки саноат характеридаги турли хизмат ишларини бажарадиган юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган мустақил хўжалик субъектидир.**

Корхона ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва такомиллаштириш, меҳнат жамоасини ижтимоий ривожлантириш мақсадларида қимматли қоғозлар чиқариш ҳамда сотиш йўли билан юридик ва жисмоний шахсларнинг қўшимча пул маблағларини жалб этиш ҳуқуқига ҳам эгадир.

Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси томонидан (1995 йил 21 декабрь №163-1; 1996 йил 29 август №256-1) тасдиқланган "Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси"нинг 39-моддасига биноан "Юридик шахс тушунчаси"га қуйидагича таъриф берилган:

«Ўз мулкидан, хўжалик юритишда ёки оператив бошқарувида алоҳида мол-мулкка эга бўлган ҳамда ўз мажбуриятлари юзасидан ушбу мол-мулк билан жавоб берадиган, ўз номидан мулккий ёки шахсий номулкий ҳуқуқларга эга бўла оладиган ва уларни амалга ошира оладиган, мажбуриятларни бажара оладиган, судда даъвогар ва жавобгар бўла оладиган ташкилот юридик шахс ҳисобланади».

Юридик шахслар мустақил баланс ёки сметага эга бўлишлари керак.

Корхона тўғрисидаги бундай тушунча қуйидагиларни таъминлайди:

- кредиторлар талабини қондириш кафолатланади.
- таъсисчиларнинг тадбиркорликдаги таваккалчилигини камайтиришни таъминлайди. Чунки хўжалик обороти

иштирокчилари олдида таъсис этганлар эмас, балки шу корхона жавоб беради;

- корхонада барча ишлаб чиқариш омиллари - меҳнат, капитал, хом ашё - материаллар бирлашади;

- товарлар ишлаб чиқарилади ва хизмат ишлари бажарилади;

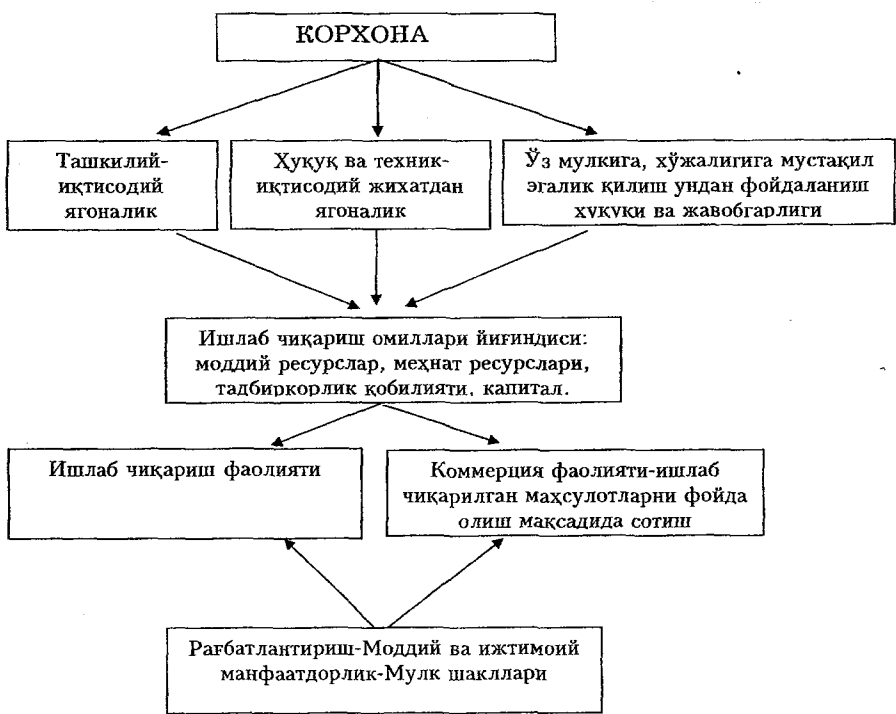
- уни таъсис этганларнинг мақсадга эришиши таъминланади.

Корхонанинг иқтисодий моҳиятини қуйидаги 1-чизмадан кўриш мумкин.

Саноат таркибидаги турли хил корхоналарга қуйидаги белгиларнинг умумийлиги, ягоналиги хос бўлади (1-чизма).

1-чизма.

Корхоналарнинг иқтисодий моҳияти.

1. Корхонанинг ишлаб чиқариш-техник жиҳатдан ягоналиги;
2. Ташкилий - иқтисодий жиҳатдан ягоналиги;
3. Ўз мулкига, ҳўжалигига мустақил эғалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳўқуқи, жавобгарлиги.

Корхоналар қонун билан ман этилмаган ва ўз уставида кўрсатилган турли хилдаги хўжалик фаолияти ишларини амалга оширади. Бу ерда кўриниб турибдики биринчи ўринга корхонанинг мустақиллиги чиқади. Корхона мустақиллиги нималарда кўринади? Корхонага ўз мулкидан фойдаланиш ҳуқуқи берилган. У мустақил равишда ходимларни ишга олиши, уларга иш ҳақи тўлаши, ўз фаолиятини режалаштириши, ресурслардан фойдаланиш бўйича фойдани тақсимлаши, ташқи иқтисодий фаолиятни амалга ошириши каби масалалар бўйича қарорлар қабул қилади.

Корхонанинг ўз фаолиятидаги эркинлиги, мустақиллиги - бу унинг жамият, давлат, ўз жамоаси, шериклари, истеъмолчилари ва хом ашё етказиб бевуричлари олдидаги онгли равишдаги масулияти, жавобгарлигидир.

Корхона жавобгарлиги қонуний ва меъёрий ҳужжатларда кўрсатилган. Демак, ҳаридорлар ҳам ишлаб чиқарувчилар ҳам, хом ашё сотувчилар ҳам ўз фаолиятларида эркиндирлар. Шундай экан, нима учун иқтисодиёт бетартиб ривожланиб кетмайди деган савол туғилади. Бунга сабаб бозор қонунларини амал қилишидир: талаб ва таклиф қонуни, рақобат, пул муомаласи, товарларнинг қиммати, фойдалилиги ва бошқалар.

Корхона устав асосида иш олиб боради. Уставни корхонани таъсис этувчи (ёки таъсис этувчилар) тасдиқлайди. **Корхона уставида қуйидагилар белгилаб қўйилади:** корхонанинг номи, унинг қаерда жойлашганлиги, фаолият тури ва мақсадлари унинг назорат органлари, уларнинг ваколати, корхона мол-мулкни ташкил этиш ва фойдани (даромадни) тақсимлаш тартиби, корхонани қайтадан ташкил этиш ва унинг фаолиятини тўхтатиш шартлари.

Корхона паспорти - бу корхонанинг ишлаб чиқариш имкониятлари, ресурслари ва ундан фойдаланиш даражаси, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми, корхонанинг умумий техник - иқтисодий кўрсаткичларини ифода этувчи ҳужжатдир. Корхона паспорти ҳақида маҳсус қўлланма ҳам бўлиши зарур. Қўлланма корхона паспортини тузиш учун кўрсатмалар беради.

Техник - иқтисодий ҳисоблаш ишларини олиб бориш учун фақат паспортдаги ахборатлар кифоя қилмайди, балки улар билан боғлиқ бўлган норма ва нормативлар, йиллик ҳисобот маълумотлари, баҳони белгилаш, бизнес-режа маълумотлари ҳам зарур бўлади.

Паспорт маълумотлари ёрдамида ишлаб чиқаришнинг муҳим ҳолатлари, йўқотилган имкониятлар, қувватнинг етишмаслиги кабиларни ҳисобга олинади ва юзага чиқарилади. Бозор иқтисодиёти қонунининг талаблари эса бундай ҳужжатни корхонада бўлишини объектив зарурият қилиб қўяди.

Корхона турлари

Мулк шаклларининг янгиланишига яраша турли хилдаги корхоналар ташкил топди. **I. Мулк шаклларига кўра** корхоналар қуйидаги турларга бўлинади:

1-жадвал

Мулк шакллари бўйича корхона турлари

Мулк шакллари	Корхона турлари
Фуқаролар мулки асосида	Оилавий ва якка тартибдаги корхоналар
	Жамоа корхоналари, ишлаб чиқариш кооперативлари, акционерлик жамиятлари, чекланган жавобгарликка эга бўлган жамиятлар, ўртоқлик хўжаликлари, ижтимоий ташкилот корхоналари ва диний ташкилот корхоналари.
Давлат мулки асосида	Давлат корхоналари, давлат коммунал хўжалик корхоналари.
Ташкил тувчиларнинг мулкани бирлаши асосида	Қўшма корхоналар.
Мулк шаклидан қатъий назар	Кичик корхоналар ва ижара корхоналари.

Кўрсатилган мулк шакллари асосида Ўзбекистонда уч турдаги бизнес амал қилади:

- якка тартибдаги хусусий корхоналар;
- ўртоқчилик уюшмаси;
- корпорациялар, акционерлик жамиятлари; (бунда акция эгалари ўз хиссаларини истаган вақтда очиқ бозорда сотишлари ёки сотиб олишлари мумкин).

II. Мулкка қўшган ҳиссасига кўра: унитар корхона ва командит ширкат хўжалиги ажратилади.

Унитар корхона.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексида кўрсатилишича:

Унитар корхона* - бу ўзига бириктириб қўйилган мол-мулкка нисбатан мулкдор томонидан мулк ҳуқуқи берилмаган тижоратчи ташкилотдир.

“Унитар” - лотин тилидан олинган бўлиб, бирлик (рус тилида единство) деган маънони беради.

Унитар корхонанинг мол-мулки бўлинмасдир ва унга қўшилган ҳиссалар (улушлар, пайлар) бўйича, шу жумладан корхона

* Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. “Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси” нашриёт уйи. Тошкент-1997, 70,71,72 моддалар; 199 - 201-бетлар.

ходимлари ўртасида ҳам, тақсимланиши мумкин эмас. Унитар шаклда фақат давлат ва муниципал корхоналари тузилиши мумкин. Масалан, газни қайта ишловчи «Муборакнефтваз» унитар корхонаси.

Командит ширкат

Ширкат номидан тадбиркорлик фаолиятини амалга оширадиган ҳамда ширкатнинг мажбуриятлари бўйича ўзларининг бутун мол-мулклари билан жавоб берадиган иштирокчилар (тўлиқ ширкатлар) билан бир қаторда ширкат фаолияти билан боғлиқ зарар учун ўзлари қўшган ҳиссалар доирасида жавобгар бўладиган, ҳамда ширкат томонидан тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда қатнашмайдиган бир ёки бир нечта иштирокчи (ҳисса қўшувчи, командитчи) мавжуд бўлса, бундай ширкат командит ширкат ҳисобланади.

Қонун асосида тадбиркорликни ташкил этишнинг идеал шакллари йўқ, ҳар бир кўрсатилган шаклдагилар ўзларининг авзалликлари ва камчиликларига эга. Шунинг учун эндигина иш бошловчи тадбиркорлар қайси шаклини танлаши турли хил шарт шараитларга боғлиқ бўлади.

Корхоналар йириклиги бўйича: йирик, ўртача, майда корхоналарга ажратилади. Уларнинг йириклигини аниқлашда қуйидаги кўрсаткичлар ишлатилади:

- а) асосий ишлаб чиқариш фондлари қиймати;
- б) ишчи ва хизматчиларнинг сони;
- в) йиллик маҳсулотлар ҳажми.

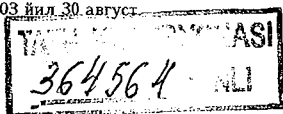
Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 9 апрелдаги «Хусусий тадбиркорлик кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришни янада рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармонига асосан кичик ва ўрта бизнес эгалари қуйидаги гуруҳларга ажратилади:

- **якка тадбиркорлик**, микрофирма, кичик корхона, ўртача корхона, дехкон хўжалиги, фермер хўжалиги.

- **якка тартибдаги тадбиркорлик** юридик шахс ташкилисиз ва ишчи ёллаш ҳуқуқига эга бўлмаган, қўлида хусусий тадбиркор сифатида давлат рўйхатидан ўтганлиги ҳақида гувоҳномаси бор бўлган жисмоний шахсдир.

- **микрофирма** - мулк шаклидан қатъий назар ишлаб чиқариш тармоқларида ўртача 20-кишигача; ва бошқа соҳаларида 5 кишидаги 10 кишигача ходими бўлган корхоналардир.

- **кичик корхона** - енгил, озиқ-овқат саноати, металга ишлов бериш ва асбобсозлик, ёғочни қайта ишлаш, либел саноати ва қурилиш материаллари, саноатида йилига ўртача 100 кишигача ходими бўлган; фан, илмий соҳада, алоқа, хизмат кўрсатиш соҳаси,

савдо ва бошқа ноишлаб чиқариш тармоқларида 25 кишигача ходими бўлган корхоналардир.

- **Дехқон хўжалиги** ўз фаолиятини юридик шахс сифатида амалга оширувчи ва оила бошлиғига умрбод мерос қилиб берилган ўз томорқасида оила аъзоларининг шахсий меҳнати асосида оилавий майда товар ишлаб чиқарувчи хўжалиқдир.

- **Фермер хўжалиги** фермер хўжалиқлари аъзоларининг фаолиятига асосланган, унга узоқ муддатга фойдаланиш учун ижарага берилган ер томорқаларида қишлоқ хўжалиқ маҳсулотларини ишлаб чиқаришни амалга оширадиган, юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган мустақил хўжалиқ субъектидир.

III. Ишлаб чиқаришнинг типлари бўйича: оммовий типдаги, серия типдаги ва яқка буюртма асосида ишлайдиган корхоналар ажратилади.

IV. Ихтисослаштириш даражаси бўйича: корхоналар ихтисослаштирилган ва ихтисослаштирилмаган, универсал ва аралаш корхоналарга бўлинади. Ихтисослаштириш — бу бир хил турдаги ёки технологик жиҳатдан ўхшаш, яқин бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқаришдир.

V. Маҳсулот таннархидаги ҳаражатларнинг салмоғига қараб корхоналар:

- а) хом-ашё материалларни кўп истеъмол қиладиган;
- б) асосий фондлар билан кўпроқ қуроланган;
- в) электр энергияни кўп истеъмол қиладиган;
- г) меҳнат сарфиви кўп талаб қиладиган турларга ажратилади;

VI. Техника тараққиётининг даражаси бўйича: автоматлаштирилган ва автоматлаштирилмаган, комплекс механизациялаштирилган ва қисман механизациялаштирилган корхоналар ажратилади.

VII. Йил давомида ишлаш вақтига кўра: узлуксиз (бир йил, ой, сутка) тўлиқ ишлайдиган, иш режими асосида ишлайдиган ва мавсумий ишлайдиган корхоналар ажратилади.

VIII. Ишлаб чиқариш технологияси ва жараёнларининг хусусиятлари бўйича:

- механик жараёнлар кўпроқ ўрин эгаллаган;
- кимёвий жараёнлар кўпроқ ўрин эгаллаган корхоналар.

IX. Маҳсулотининг иқтисодий йўналиши бўйича:

- ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқарувчи;
- истеъмол буюмларини ишлаб чиқариш корхоналари.

X. Меҳнат қуролларини меҳнат буюмларига таъсир этиш хусусияти бўйича:

- қазиб чиқариш саноати корхоналари;
- қайта ишлаш саноати корхоналарига ажратилади.

Бозорга ўтиш даврида корхона ва фирмаларнинг асосий вазифаси - бозор талабини қондирадиган маҳсулотларни ишлаб чиқаришни кўпайтириш ва максимал фойда олишдир.

Корхоналар ихтиёрий равишда ўз мустақиллигини, юридик шахс мақомини сақлаб қолган ҳолда турли хил бирлашмаларга киришлари мумкин. Масалан, концерн, холдинг компаниялари, акционерлик уюшмалари, тармоқ ва ҳудудий бирлашмалари таркибида бўладилар. Масалан, «Ўзбекенгилсаноат», «ДАК» компанияси, 22 та корхонада 235 хилдаги халқ истеъмол маҳсулоти турларини ишлаб чиқаради, «Ўзбекчармпоябзал» уюшмаси 18 та корхонадан иборат бўлиб, 331 хил маҳсулот ишлаб чиқаради, «Ўзбекипаги» уюшмаси 4 та корхонадан иборат бўлиб, 685 хилдаги маҳсулотларни ишлаб чиқаради, булардан ташқари «Файзхолдинг» компанияси, «Ёғ-мой тамаки саноати», «Ўзбек гўшт-сут саноати», «Ўзбекмеваسابзавотсаноат-холдинг», «Ўзбексавдо», «Ўзбекбирлашув акционерлик компанияси», «Ўзпахтасаноат», ҳудудий акциядорлик бирлашмаси ва бошқалар. 2003 йили республикамизда 4,5 минг акционер жамиятлари бор эди.

Ўзбекистонда концернлар 1992й ўрталаридан бошлаб ташкил этила бошланди. Улар масалан, «Ўзбекнефтгаз», «Узсувқурилиш», «Узқурилишматериаллари», «Узозик-овқат саноати» концернлари. 1993 йилдан концернлар корпорацияларга айлана бошланди. Улардан бири - Тошкент-Давлат Қурилиш Корпорацияси («Тошкент қурилиш»).

Концернга мисол сифатида АҚШнинг «Дженерол маторс» бирлашмасини кўрсатишимиз мумкин. Бу концерн АҚШнинг 126 та, Канадада 13-та автомобил заводларини ва шунингдек 36 мамлакатда ишлаб чиқариш ва сотув маркаларини ташкил этган. Унинг маҳсулоти 15-та фирмалар орқали реализация қилинади.

Конгломерат - ўз фаолияти юзасидан боғлиқ бўлмаган кўпгина компанияларни бирлашиб кетиши асосида ташкил топадиган концерндир. Конгломерат ўз фойдасини кўпини ишлаб чиқариш соҳасидан эмас, балки қимматли қоғозлар ишлаб чиқариш йўли билан топади. Бундай ҳолат уларни масалан, инвестиция фондлари билан ақинлаштиради. Конгломерат одатдаги концерндан фарқ қилган ҳолда ишлаб чиқаришни кўпроқ диверсификация қилиш кўлами ва молиявий операциялар билан шуғулланади.

Холдинг компанияси - бу корхоналарни бирлаштириш эмас балки ўз молия фондларини, капиталларини бирлаштиришдир. Унинг фарқ қилувчи томони шундаки, у бошқа «шуъба» компанияларни акциялар пакетини сотиб оладилар, акционерлар капиталларига эгаллик қилиб, уларнинг ҳар қандай фаолиятига аралаштирлари мумкин. Холдинг - алоҳида корхоналар кучи етмаган молиявий ресурсларни бирлаштириш усулларига эгадир...

Акциялар пакетини қўлга киритиши туфайли холдинг-компания, бошқача қилиб айтсак - корпорация уларга боғлиқ бўлиб қолган фирмаларга:

-раҳбарлик қилади;

* Рынок ценных бумаг. №5, 2003 г. стр. 6.

-молиявий ёрдам кўрсатади;
-инвестициялар стратегиясини белгилайди;
-бош, етакчи жамиятнинг мақсад ва вазифаларига қараб уларни ривожланиш йўналишларини кўрсатади.

Холдинг компаниянинг бошқа фирмаларнинг акционерлик капиталда иштирок этиши уларни ўзларининг қимматли қозғаларини сотиб олишига мажбур қилади. Шундай қилиб боғланиб қолган фирма асосий бўлган холдинг компаниянинг, яъни корпорациянинг акционерлик капиталининг иштирокчисига айланиб қолади. Ундан кейинги бошқа кичик корхоналар, компаниялар ҳам етакчи, бошчи ("она") бўлган компаниянинг акцияларини сотиб олишга мажбур бўлади.

Демак, бундай компаниялар ("она", "бола", "навара", "авара") йиғиндиси корпорация деб юритилади.

Ўзбекистонда бир неча 10 йиллар давомида бутун Марказий Осиё региони учун қишлоқ хўжалиги техникасини етказиб берувчи корхоналар яратилган эди. Улар ҳозирги вақтда «Ўзсельхозмашхолдинг» компанияси таркибига кириб қишлоқ хўжалиги техникаларини ишлаб чиқариш, уни истеъмолчига етказиш ва шунингдек барча эксплуатация қилиш мобайнида унга тўлиқ хизмат қилиш каби бир қанча масалаларни ҳал этадиган бўлди. Булар йирик акционарлик жамияти бўлган «Тошкент трактор заводи», «Ўзбексельмаш», «Чирчиқсельмаш», «Ўзғромаш-сервис ассоциацияси» (аввалли «Ўзсельхозтехника»). «Тошкент трактор заводи» лизинг бўйича 8 хил модификациядаги тракторларни етказиб беради. «Ўзбексельмаш» сеялкалар ва ем-хашак йиғувчи техникани, «Чирчиқсельмаш» эса плуглар, чизел машинаси, пахта кўсагини терувчи машинасини ва бошқа хил маҳсулотларни ишлаб чиқаради, уларнинг жами 20 хил.

Улар ички бозор учун маҳсулот ишлаб чиқариб аввалги даражасига аста-секин чиқмоқда.

Ҳозирги вақтда қишлоқ хўжалик техникасини етказиб бериш ва унга сервис хизматларини бажариш ишларининг ҳаммаси «Ўзсельхозмашхолдинг» ихтиёрига ўтказилди. Бундай қарорни қабул қилинишига хорижий ишлаб чиқарувчи фирмалар ва диллер хизмат кўрсатишидаги дунё амалиёти тажрибалари асос бўлади.

1996 йилдан бошлаб тармоқда тузилган регионал техник марказлар қишлоқ хўжалиги машиналарини ишлаб чиқарувчилар учун тўлиқ ҳажмда техникавий сервис ишларини бажарадиган бўлдилар. Уларнинг таъсисчилари бўлиб корхоналар ва холдинг – компаниянинг ўзи ҳисобланади.

Республикамизда 2003 йили 13 та регионал марказлар ишлаб турган. Улар таркибига 98 та бўлимлар ва фирмаларга хизмат кўрсатиш учун 20 та майда улгуржи дўконлар киради.

Агар 1996 й. Ўзбекистон аграрчиларига 39 млн. сўмлик маҳсулот сотилиб, техникавий сервис хизмати кўрсатилган бўлса, 2001 йили 5,4 млрд. сўмлик шундай ишлар бажарилди. Техникавий марказлар ҳозирги вақтда ўз истеъмолчилари учун таклиф этадиган хизмат турлари ниҳоятда кўпайиб кетган...*

Масалан, “Агромашхолдинг” таркибига Россия, Украина ва Козоғистондаги корхоналар киради; уларда 22 минг киши меҳнат қилади.

“Агромашхолдинг” очиқ хиссадорлик жамияти 5 та машинасозлик корхоналарини, бирлаштиради. Булар: “Красноярск комбайнлар заводининг ишлаб чиқариш бирлашмаси” бўлган ОХЖ, “Назаров машинасозлик заводи” ОХЖ, “Алтайдизель” ОХЖ, Кустанай дизел заводи. Холдингинг филиаллари шохобчаси мустақил давлатлар ҳамдўстлиги саноати ривожланган асосий районларини қамраб олган. “Агромашхолдинг” ОХЖ бутун ҳамдўстлик мамлакатларида 35 тадан кўп сервис Марказларини ташкил этган.

Сервис марказлари қишлоқ хўжалик техникасини эҳтиёт қисмлар билан таъминлайди. Кафолатли таъмирлаш ишларини амалга оширади, механизаторлар ва хизматдаги ходимларни ўқитадилар, ва шунингдек техникаларни 5 йил муддат билан лизингга топширадилар.

Барча ишлаб чиқариладиган комбайнларнинг умумий ҳажмида холдингинг мустақил давлатлар ҳамдўстлиги (МДХ) мамлакатларига сотадиган маҳсулот салмоғи 45 фоизни ташкил этади. “Агромашхолдинг” ОХЖнинг 2003 йилдаги сотган маҳсулотихажми 240 млн. АҚШ долларини ташкил этди. (“Бизнес-вестник Востока” 20 ноябр 2003 й. N47. с. 8)

Яқин йилларда “Агромашхолдинг” ОХЖ Ўзбекистонда ўзининг сервис-марказини очишни режалаштирган.

Холдинг компанияси дон йиғувчи “Енисей-950”, “Енисей 1200-1 НМ” (Красноярскда ишлаб чиқарилади) шולי йиғувчи “Енисей 1200 РМ” комбайнларини ишлаб чиқармоқда. Ўзбекистон дехконлари учун эса “ВТ-100” ва “ВТ-150” дизелли тракторларни янги авлодини таклиф этмоқда.

Корпарация (акционерлик жамияти) – акция, облигациялар чиқариш йўли билан кўпгина хусусий капиталларни бирлаштириш натижасида капитал яратадиган корхоналарни ташкил этиш шаклидир. Ҳар бир фуқаро учун қандай ҳуқуқлар берилган бўлса, корпарациялар ҳам шундай ҳуқуқлар берилган юридик шахсдир. Улар ўз мулкига эгаллик қилиш ҳуқуқи, ссуда олиш, мулкни гаровга қўйиш ва уни тугатиш, судга мурожат қилиш ҳуқуқини олади. Корпарация қонун олдида жавоб беради, шунинг учун уларни суд ҳукмига топшириш мумкин.

* Вера Рудакова. Инженерная «Неогложка для дехканов». // «Правда Востока» 12 октябра 2002г.

Масалан, «Ўзқурилишматериаллари» акционерлик компанияси 100 дан ортиқ корхоналарни (шу жумладан 53 та акционерлик уюшмаларни) ўзида тўплаган. Улар йилига 40 млрд. сўмга яқин товар маҳсулоти беради. Айниқса улар таркибида цемент саноати муҳим ўрин тутади. Бугунги кунда Ўзбекистонда 6 та цемент заводи бўлиб, улардан энг йириги «Қизилқумцемент» акционерлик жамиятидир. Унинг қуввати йилига 3300 минг тонна цемент ишлаб чиқаришдир. Ўзбекистон цемент заводларининг йиллик қуввати 6830 минг тонна.

Корпорациялар АҚШ иқтисодиётида хал қилувчи ўринни эгаллайди. Масалан, АҚШ қайта ишлаш саноатида уларни ҳиссаси жаъми маҳсулот ҳажмида 90% ни ташкил этади, лекин 500 та йирик корпорацияда мамлакат ялпи миллий маҳсулотини 40% дан кўпи ишлаб чиқарилади. Акционерлар мулки асосида монополистик гигант ишлаб чиқаришлар ўсиб чиққан. Улар дунё миқёсидаги компанияга айланганига анча бўлган.

Демак, ҳозирги замон иқтисодиётида акционер компаниялар хал қилувчи аҳамиятга эга. Улар фаолияти миллий бозорга эмас, дунё бозорига мўлжалланган. Акционерлик жамиятларини шаклланиши ва ривожланиши ишлаб чиқариш кучларини ривожланиши, ишлаб чиқариш кўламини ўсиши, ва шахсий капиталини чекланганлиги билан боғлиқ бўлиб, бунда йирик корхоналарни яратишни, темир йўлларни, каналлар қуриш ва шунга ўхшаш хусусий капитални бирлаштишни талаб этади.

Фирмалар ва уларнинг турлари

Фирма - товар ишлаб чиқариш ва барча соҳаларда хизмат ишларини бажариш учун фойда олиш мақсадида ресурсларини жамлайдиган ва ундан фойдаланадиган тадбиркорлик шаклидир.

Фирмалар таркибида юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган турли хил маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналар бўлади. Фирмани ҳар бир фуқаро яқка тартибда фаолият кўрсатиш учун ёки бир гуруҳ кишилар ўртоқчилик шаклида юридик шахс бўлмасдан ҳам ташкил этишлари мумкин. Қонун асосида бизнес ва тадбиркорликни ташкил этишнинг идеал шакллари йўқ. Тадбиркорликни қайси шаклда бўлиши турли хил шарт-шароитларга боғлиқ. Ривожланган капиталистик дунёдаги фирмаларни асосини ҳозиргача худди шу яқка хўжаликка асосланган кичик фирмалар ташкил этади.

“Фирма” сўзи биринчи бор Италия давлатининг шимолий ва марказий вилоятларида у ерда капитализмни ривожлана бошлаши билан ишлатиладиган бўлди. XV-XVII асрларда фирмалар Голландия, Англия, Франция, Германиянинг Ганзей шаҳарларида пайдо бўла бошлади кейинчалик эса бутун дунёга ёйилиб кетди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан корхона ва фирмаларнинг турли хиллари пайдо бўла бошлади. Масалан:

Факторинг фирмалари - улар бошқаларнинг қарз мажбуриятларини векселларини сотиб оладилар. Мисол учун бир фирма иккинчи ишлаб чиқарувчи фирмадан векселга товар олади, учинчи фирма эса биринчи фирмадан шу векселни унинг қийматини 3-5% пасайтириб сотиб олади. Учинчи фирма иккинчи фирмадан вексел учун пул процентлари олади.

Лизинг фирмалари. Лизинг бу ижаранинг ўзига хос шаклидир. Қувватлироқ фирма бошқа молиявий маблағлари камроқ бўлган корхонага шартнома асосида маълум муддатга дастгоҳлар, машиналар ва бошқа мол-мулклар беради ва ижара муддати тугагандан сўнг ижарага олган томон бу маблағларни қолдиқ қиймати бўйича сотиб олиш ҳуқуқига эгадир. Лизинг фирмалари ўзлари киритган маблағлари ҳисобига лизинг олган томондан лизинг тўловлари олади.

Инжиниринг фирмалари. Булар объектлар ёки қурилмаларни фойдаланиш учун топширадиган ёки биринчи партия маҳсулотини чиқаришга тайёрлаб берувчи лойиха, қурилиш ишлари билан шуғулланувчи ташкилотлардир.

Консалтинг фирмалари. Улар ишлаб чиқаришнинг, лойиха ишларининг турли хил соҳалар бўйича, хўжалик юритишнинг янги шаклларига ўтиш, раҳбарликни яхшилаш ва шунга ўхшаш ишларни амалга ошириш бўйича маслаҳатлар берадилар.

Венчур фирмалари ёки таваккалчилик фирмалари - янги товар ёки янги бозорларни қидириб топиш учун йирик компаниялар томонидан молиялаштириладиган фирмалардир.

Селенг фирмалари. Жисмоний ва юридик шахсларнинг мол-мулкларини масалан, ер томорқалари, бинолар, дастгоҳлар, йўллар, қимматбаҳо қоғозларини жалб этиб, улардан ўзи хоҳлаган тарзда бемалол фойдаланувчи фирмалардир.

Траст фирмалари. Траст - бу (ингл.) ишонич, ишонч дегани. Улар ўз фаолиятини ишончли шахс сифатида амалга оширадилар. Ўзаро тузилган шартномага кўра ишониб топширилган томонга тегишли бўлган мол-мулкларга эгалик қилиш ҳуқуқи берилади. Траст фирмалар банкротлик ҳолатидаги мулкни тугатади, акцияларга эгалик қилиш ҳуқуқини топширади, молиявий ресурсларни, қимматли қоғозларни ва хоказоларни бошқариш ишларини олиб боради.

2.3. Корхоналарда хўжалик фаолиятини ташкил этишнинг ҳуқуқий ва иқтисодий асослари

Маълумки, мамлакатимизда ижтимоий йўналишдаги бозор иқтисодиётини барпо қилиш ўта мураккаб ижтимоий-иқтисодий, сиёсий вазиятда бошланди. Шунинг учун ҳам, иқтисодий ислохотларнинг биринчи босқичида энг аввало бозорга хос янгиликларнинг ҳуқуқий негизи барпо этилди.

Ишлаб чиқариш суръатининг, аҳоли турмуш даражасининг кескин тушиб кетишига йўл қўйилмади, тўлов ҳолати яхшиланди, ишлаб чиқаришнинг устувор тармоқларини масалан, нефть ва газ конденсати қазиб олиш, олтин, дон, енгил саноат, озуқа саноати ва бошқаларни такомиллаштиришга эътибор берилди. Натижада Ўзбекистонга нефть ва нефть маҳсулотлари, гўшт ва сут, дон маҳсулотларини четдан олиб келинишини бир неча баробар камайтиришга эришдик. Бу даврда мулк, ташқи иқтисодий фаолият, банклар ва банк фаолияти, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тадбиркорлик, тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари, кооперация, хўжалик жамиятлари ва бирлашмалари тўғрисида, монопол фаолиятни чеклаш, корхоналар, бирлашмалар ташкилотлардан солиқ олиш, биржалар ва биржа фаолияти, банкротлик тўғрисида, хорижий сармоялар ва хорижий сармоядорлар фаолиятини кафолатлаш, лизинг тўғрисида, ер ҳақида, фермер хўжалиги, деҳқон хўжалиги, ижара корхоналари тўғрисида қонунлар қабул қилинди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ислоҳотни таъминловчи бир қанча фармонлар ва ҳукумат қарорлари чиқди.

Бу хил қонунларнинг кўплари саноат корхоналари, ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғулланадиган фирмалар ва хўжаликларга тегишлидир.

Ўзбекистон Республикасида корхоналар фаолиятига боғлиқ бўлган қонунлар товар - пул муносабатлари ривожланаётган ва бошқарилаётган бозор шароитида мулкчиликнинг барча шаклига мансуб корхоналарни барпо этиш, улар фаолиятини қайта ташкил этиш ва тугатишнинг умумий ҳуқуқий, иқтисодий ва ижтимоий асосларини белгилаб беради.

Қонун фойда олишни кўзлаб иш олиб борадиган корхоналарни мустақиллигини таъминлашга қаратилган бўлиб, уларнинг ҳуқуқлари ва масъулиятини белгилайди, бошқа корхоналар ва ташкилотлар, давлат бошқарув идоралари билан муносабатларини тартибга солади.

Бу даврдаги қонун чиқариш жараёни конституциявий жихатдан асосланган икки муҳим принцип «турли шаклдаги (шу жумладан, хусусий) мулк эркинлиги ва тенглиги принципи» ҳамда «иқтисодий фаолият эркинлиги принципи» асосида ривожланди.

Буюртмачилар, портфелиги шаклланиши, экспорт учун маҳсулот ишлаб чиқариш портфелини буюртмачилар талабага кўра шаклланишининг барча тармоқларда хом-ашё, тайёр маҳсулот захирасини номлиги ҳам, рангли металлургия, ун-тегирмони, полиграфия, металлни қайта ишлаш, химия ва нефтхимия, озиқ-овқат, айниқса машинасозлик тармоқ корхоналарида сезиларли даражасидир.

Бозор муносабатлари талабларига жавоб бера оладиган ҳиссадорлик компаниялари, уюшмалари, биржалар, қимматбаҳо қоғозларни ҳисобга оладиган ва сақлайдиган депозиторий, савдо уйлари сингари бозор инфратузилмаси объектлари барпо этилди.

Бу қонунлар ташқи иқтисодий фаолиятни сезиларли даражада кенгайтириш имконини берди, хорижий сармоялар учун имтиёзли шароит яратди, ўрта ва йирик корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, ёпиқ турдаги акционерлик жамиятларни очиқ турдаги жамиятларга айлантириш жараёнини бошлаб берди.

Лекин ижтимоий-иқтисодий вазият ҳамон анча мураккаб эканини ҳам эътироф этиш лозим. Масалан, ҳали халқ хўжалиги соҳаларида мулкчиликнинг янги шакли қарор топиши талаб даражасида чинакамига таъминланмапти. Сармояларнинг етарли эмаслиги иқтисодиётни яхшилаб қайта қуришга тўсиқ бўлмоқда, ишлаб чиқариш суръатининг пасайиши кўп тармоқларда ҳозиргача ҳам давом этмоқда.

2.4. Бозор шароитида корхоналарнинг ривожланиш муҳити

Корхона фаолиятининг пировард натижалари кўп жиҳатдан уни ўраб турган шарт-шароитларга боғлиқ бўлса ҳам ишлаб чиқаришнинг моддий омиллари (ресурслар) ва уларни бирлаштириш, улар ёрдамида маҳсулот ишлаб чиқаришни ташкил этиш, меҳнатни ташкил этиш ҳар доим хал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Шунинг учун корхона фаолиятини фақат ички ва ташқи шароитларга боғлаб қўйиш тўғри бўлмайди. Масалан, бозор иқтисодиётига ўтиш даврида бир қанча бозор муаммолари пайдо бўлди. Булар мулк шакллари, бахони белгилаш, фойда олишнинг енгил йўлларини топиш, рақобат шароитларидан чиқиб кетиш ва бошқалар.

Бозор дастаклари ўз-ўзидан ишлаб чиқаришга раҳбарликни яхшиламайди, меҳнатни нормал ташкил қилмайди, меҳнат интизомини, кишиларни яхши ишлаганини таъминлаб бермайди. Бозор муносабатлари ишлаб чиқаришга раҳбарлик қилувчилардан билим ва маҳорат талаб этади, муваффақиятли ривожланиб бозорда ўз ўрнини топиши, уни сақлаб қолиш учун ўзининг ички дунёсини ўзгартириши, мулкка эгаллик қилиш ҳиссини, ундан унумли фойдаланишга бўлган қизиқишини ошириш керак.

Корхона фаолиятини белгилувчи барча ички шарт-шароитларни қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

I. Техникавий шарт-шароитлар; корхонанинг техникавий даражаси;

II. Иқтисодий шароитлар;

III. Ташкилий шарт-шароитлар. Раҳбарликни ташкилий тузилиши-ни яхшилаш, меҳнатни ташкил этиш, ишлаб чиқаришни

ташқил этиш, ҳўжалик қарорларини қабул қилиб уни амалга ошириш. Бу соҳадаги имкониятлар хали тўлиқ ишга солинаётгани йўқ.

IV. Ижтимоий-психологик шароитлар. Бундай шароитлар харажат талаб қилмай ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга хизмат қилади. Хали бу соҳада инсон омили: уни касби, малакаси, маҳорати тўлиқ ишлатилаётгани йўқ.

Корхона ўзининг барча ички шароитларидан биргаликда бир вақтда фойдаланиб олдига қўйган вазифаларни бажариши мумкин. **Корхона ўз фаолиятида ташқи муҳит таъсирида ҳам бўлади.** Улар: ресурсларни топиш, келтириш, кадрларни танлаш, ёллаш, истеъмолчиларни топиш, давлат ташкилотлари билан мулоқатда бўлиш, мамлакат ичидаги иқтисодий сиёсатни билиш.

Ҳар бир корхона ўзининг ҳуқуқий мақомига эга. Унда корхона ўз ишини қандай бошлаши керак, солиқларни қачон, қанча миқдорда тўлаши зарур ва хоказолар кўрсатилади. Давлат корхона учун унинг фаолиятини тартибга солувчи, уни ҳимоя қилувчи, бошқарувчи бўгин бўлиб юзага чиқади. Давлат корхона фаолиятининг ҳуқуқий нормаларини белгилайди, корхона фаолиятига маълум даражада таъсир кўрсатади. Давлат якка ҳокимликка қарши сиёсат олиб бориб айрим кучсиз корхоналар рақобатда синиб қолмаслиги, айрим хил хом ашё, махсулотлар баҳоси ошиб кетмаслигини олдини олиб, уларни тартибга солиб туради.

Давлат пул ва кредит сиёсати ёрдамида инвестицияга бўлган талаб ва таклиф нисбатига, уни тузилишига таъсир ўтказди. Инвестиция талаб қилувчи товарлар бозорида инвесторларни хатти-ҳаракатлари стратегиясини белгилайди. Иқтисодиётнинг ҳолатига (инфляция даражаси, бюджет тизимидаги камтёблик, ишлаб чиқаришнинг тузилиш ҳолати ва хоказоларга) қараб бозорни бошқаришнинг у ёки бу концепцияси қўлланилади. Ҳар қандай концепция қуйидаги мақсадларга қаратилади:

1) пировард мақсадларга эришишга (миллий даромадни ўсиши, аҳолини иш билан банд бўлиши, инфляция суратини пасайиши...);

2) оралиқ мақсадлар (капиталга бўлган талаб ва таклифнинг нисбати, ставка фоизлари, пул массасининг динамикаси ва бошқалар)

Шундай қилиб корхона фаолиятига таъсир этувчи ташқи омиллар қуйидагилар:

- давлат;
- хом ашё етказиб берувчилар;
- истеъмолчилар;
- рақобатчилар (бунда бозор ҳам корхона учун рақобат муҳити бўлади).

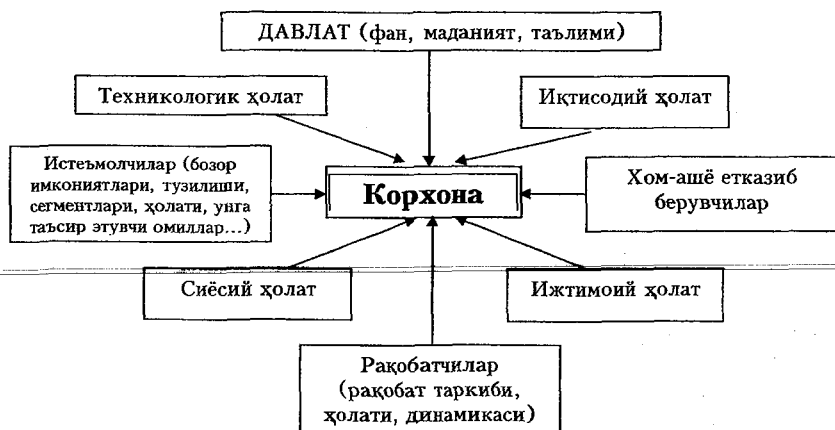
- иқтисодиётнинг ҳолати;

- иқтисодий ўсиш;

- тўлов баланси;
- аҳолини иш билан бандлик даражаси;
- техник ва технологиялик муҳит
- иқтисодий ;
- сиёсий .

2-чизма.

Корхона фаолиятига таъсир этувчи ташқи муҳит (макромуҳит) омиллари

Асосий иборалар ва тушунчалар

1. **Бозор** - бу товар айирбошлаш соҳаси бўлиб, бунда товарларга бўлган талаб, таклиф ва уларнинг баҳоси шаклланади. Бозорнинг амал қилиши икки асосий қонунга бўйсинади: қиймат қонуни, ҳамда талаб ва таклиф қонунига.

2. **Бозор иқтисодиёти** - бу бозор муносабатларига асосланган хўжалик ҳаётини ифодаловчи ташкилот, тизим ва ҳолат.

3. **Бозор муносабатлари** - товар муомаласи, яъни товарни пулга, пулни товарга айирбошлаш йўли билан ишлаб чиқарувчиларни даромад олишдаги манфаатдорлигига асосланган иқтисодий муносабатлардир. Бозор муносабатлари учун товар ишлаб чиқарувчиларни мустақиллиги эркинлиги, баҳони эркин, ихтиёрий шакллантириш, ишлаб чиқарувчилар рақобати ва уларни истеъмолчига йўналтирилганлиги хос бўлади.

4. **Позитив иқтисодиёт** - иқтисодиётни бор бўлган (бўладиган) ҳақиқий ҳолатини ўрганади ва субъектив равишда иқтисодиётга баҳо беришдан озоддир.

5. **Норматив иқтисодиёт** - субъектив шахсий фикрлашлар асосида маълумотлар беради; у нима бўлиши кераклигини кўрсатади.

6. **Аралаш иқтисодиёт** - бу эркин бозор иқтисодиётидир. Бундай тизимда иқтисодий қарорлар уй хўжаликлари, корхоналар томонидан уларни бозордаги ўзаро алоқадорлиги, бир-бирига таъсири жараёнида давлат аралашувисиз қабул қилинади.

7. **Бозор конъюктураси** - маълум даврда шакланган бозор ҳолати (баҳо даражаси, талаб ҳажми, харидорларнинг мавжудлиги ва х.к.).

8. **Корхона** - меҳнаткашлар мулкидан фойдаланиш асосида маҳсулот ишлаб чиқариб, уни истеъмолчига сотадиган ёки саноат характеридаги турли хил хизмат ишларини бажарадиган юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган мустақил хўжалик субъектидир.

9. **Маркетинг** - бу талаб ва эҳтиёжни йўли билан қондиришига қаратилган кишилар фаолиятини бир туридир.

10. **Санация** - корхоналарни инқирозга юз тутаётган вақтида молиявий-техникавий ёрдам кўрсатиш.

11. **Мултипликатор** - билимларни тарқатиш, ўқитиш.

12. **Танъема** - (француз. - улуш, қисм) корхона ва банкларнинг соф фойдаси ҳисобидан олинadиган, асосан, бошлиқларга ҳамда фирманинг юқори табақа хизматчиларига тўланадиган қўшимча ҳақ, мукофот.

13. **Имидж** - обрў, ташқи кўриниши.

14. **Менталитет** - билимларнинг ўртача даражаси.

Назорат саволлари

1. Корхона турлари ва уларнинг вазифалари.
2. Корхоналар тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонуни.

III БОБ. КОРХОНАНИНГ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВА ТАШКИЛИЙ ТУЗИЛИНИ

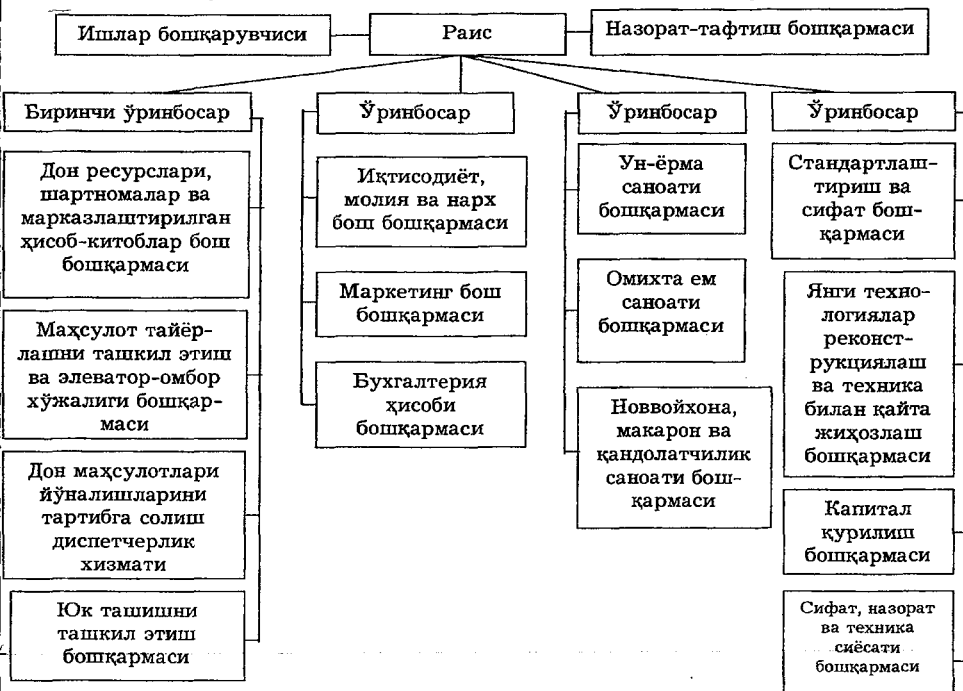
3.1. Корхонанинг умумий ва ишлаб чиқариш тузилиши

Саноат корхонаси (бирлашмаси) умумий, ишлаб чиқариш ва ташкилий тузилишга эгадир. Корхонанинг умумий тузилиши ишлаб чиқаришнинг тузилишини ва меҳнаткашлар жамоасига хизмат кўрсатувчи бўлимларни ўз ичига олади. Хизмат кўрсатиш бўлимларига: турур жой, коммунал хўжалик, мактабгача боллалар боғчаси, яслилар ва соғлиқни сақлаш муассасалари, дам олиш уйлари, санаторийлар, клублар, маданият саройлари, ўқув юртлари ва бошқалар кирadi.

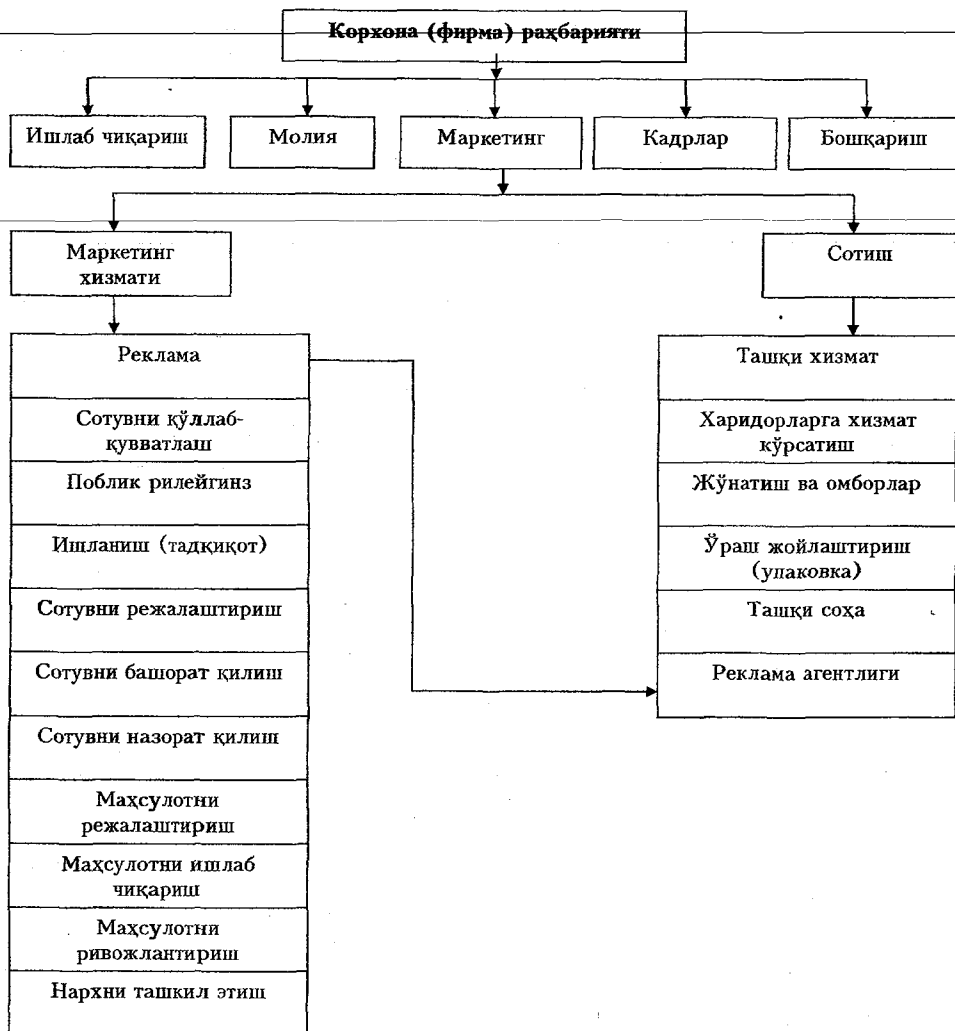
1. Корхонанинг умумий ёки ташкилий тузилмаси – бутун корхона бўлимларининг ишлаб чиқариш – хўжалик фаолиятини бошқаришга қаратилган бўлимлар таркибидан ва уларни ўз вазифаларини бажариш бўйича боғлиқлигидан иборатдир. Қуйидаги 3-чизма «Ўздонмаҳсулот» давлат акциядорлик корпорацияси бошқарувининг тузилмасини кўрсатади.

3-чизма.

«Ўздонмаҳсулот» давлат-акционерлик корпорацияси бошқарувининг такомиллаштирилган ташкилий тузилмаси

Маркетинг фаолиятига йўналтирилган корxonани ташкил этилиши

Одатда, корхона бизнес-режасига асосан ташқаридан молиявий маблағлар олиш зарур бўлади, шунда ҳар бир раҳбар ходим ҳақида маълумот бериши керак. Корхонани (балким Сизнинг

корхонангизни) молиялаштириш тўғрисида бир қарорга келишда кредитор раҳбар-ҳодимларнинг малакаси ва тажрибасига ишонади. Шунинг учун аниқ турдаги корхона раҳбарларининг, унинг муовинларининг исми ва фамилияси, маълумоти, иш тажрибалари, мансаби бўйича шу корхонадаги вазифалари тўғрисида ахборот тайёрлаб қўйилиши керак бўлади.

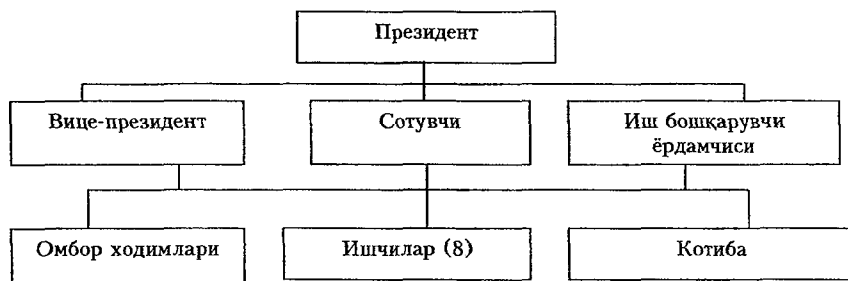
Бундан ташқари, корхонага қанча хизматчи кераклигини билиш ва уларни ёллаш учун ўз фаолиятини яхшилаб, синчиклаб ўрганиб қўйиши зарурдир. Штатдаги ходимлар рўйхати тайёр бўлгандан сўнг корхонанинг ташкилий тузилишини ёритиш лозим. Бунда ким кимга бўйсунishi кераклиги поғонаси кўрсатилади.

Бу маълумотлар, биринчидан, ташқаридаги корхона фаолияти билан қизиқувчиларга керак бўлади. Иккинчидан корхонанинг ўз ходимлари учун ҳам керак бўлиб қолади. Уларни бундай ахборотлар қизиқтириб қолиши мумкин.

Масалан, ошхона гарнитурлари, уклаш учун гарнитурлар, кофе ичиш учун столчалар, журнал учун столчалар ишлаб чиқарувчи хорижий «Пайн» компаниясининг ташкилий тузилиши қуйидагичадир:

5-чизма

«Пайн» компаниясининг ташкилий тузилмаси

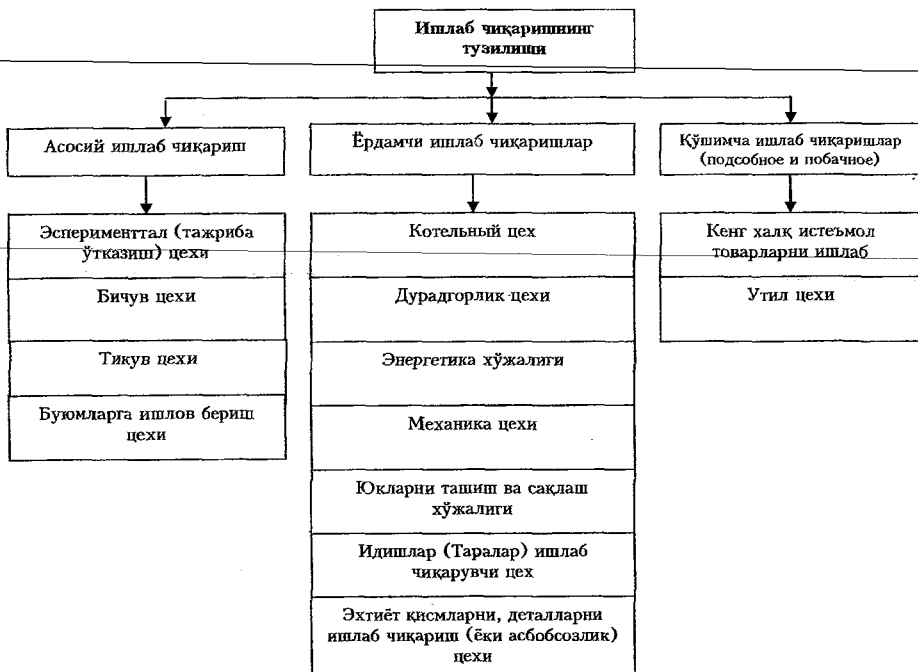

«Пайн» компаниясининг ҳар бир сотувчига тўғри келадиган йиллик сотиш ҳажми 200000 доллар бўлиб, умумий бир йилдаги маҳсулот сотиш миқдори 680 минг долларни ташкил этади.

Ишлаб чиқаришнинг тузилиши – корхона цехларининг таркиби, сони, жойлашиш тартиби, цехлараро меҳнат тақсимотини ва уларнинг маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнидаги узвий алоқадорлиги билан характерланади

6-чизма эса Тошкентдаги очик турдаги «Қизил тонг» тикувчилик хиссадорлик корхонасининг ташкилий тузилишини кўрсатади:

Тикув корхонасининг қабул қилинган (типиқ)
ишлаб чиқариш тузилиши

Йирик корхоналарда участкалар цехларга бирлаштирилади. **Цех** - корхонанинг маҳсулот тайёрлашида, асосий ишлаб чиқаришга ёки корхонага хизмат кўрсатишда маълум хил жараёнларни бажарувчи, корхонанинг маъмурий, территориал ишлаб чиқариш бўғинидир. Цех ишлаб чиқариш участкаларидан, улар эса иш ўринларидан иборат бўлади. Цехлар ва участкалар асосий, ёрдамчи, хизмат кўрсатувчи, чиқиндилардан маҳсулот тайёрловчи бўғинлар шаклида бўлиши мумкин. Асосий цехлар ва участкаларда шу корхонанинг асосий маҳсулоти тайёрланади. **Машинасозлик корхоналарида** - қуюв, темирчилик-пресслаш, механика ва йиғув цехлари, **тикув, пойабзал корхоналарида** - бичиш, тиқиш ва пардозлаш цехлари асосий ишлаб чиқариш бўғинлари ҳисобланади. Турли хил саноат корхоналарида бир хилдаги цехлар асосий цех ёки ёрдамчи цех бўлиб қолмайди. Улар тайёр асосий маҳсулот ишлаб чиқаришдаги иштирокига кўра ажратилади. Масалан, машинасозликда асосий ҳисобланган

механика цехи енгил ва озиқ-овқат саноати корхоналарида ёрдамчи цех вазифасини бажариб — асбоб-анжомлар ишлаб чиқаради; махсус ихтисослашган ремонт корхонасида ремонт хўжалиги ёрдамчи эмас асосий цех деб ҳисобланади.

Хизмат кўрсатувчи цех — асосий ва ёрдамчи цехлар фаолиятининг узлуксиз ишлаши учун зарур шароит яратади. Булар транспорт ва омбор хўжалиги сифатида ташкил этилади.

Махсус цех ва участкалар асосий ишлаб чиқариш чиқиндиларидан халқ истеъмоли буюмларини тайёрлайдилар. Айрим корхоналарда махсус цех ва участкалар турли буюмлар ва идишлар тайёрлаш билан шуғулланади.

Саноат корхоналарининг ишлаб чиқариш тузилишининг технологик, буюмли, технологик-буюмли турлари қабул қилинган.

I. Технологик таркибдаги ишлаб чиқариш тузилмасида цехлар ва бўлинмалар технологик турдошлик тарзида ташкил этилади. Бунда ҳар қайси цех бўлинмалар умумий технологик жараёнининг айрим қисмини бажаришга ихтисослашган бўлади. Масалан, машинасозлик корхоналарида: қуёв, механик, йиғув цехлари, фрезерлик, токарлик, нармалаш бўғинлари, тўқимачилик корхоналарида: йигирув, тикув, пардозлаш цехлари шаклланган. Бундай корхоналарда цехларни технологик ихтисослаштириш бошқаришни осонлаштиради. Лекин, ҳар қайси ишлаб чиқариш бўғинида кўп турли маҳсулотлар ишлаб чиқарилади, бир маҳсулот ишлаб чиқаришдан бошқаларига ўтилади, жиҳозларни қайта созлашга тўғри келади, натижада иш вақтининг кўп қисми бекорга кетади. Чунки маҳсулот турини алмаштиришда жараёнлар таркиби ва кетма-кетлиги ўзгаради, цех ичидаги узатиш жараёнларининг узунлиги, даври ортади, йўналиш тарзи бузилади, цехлараро ҳамкорлик мураккаблашади.

Асосий цехларни технологик жихатдан ихтисослаштирилганда тайёрланадиган маҳсулотлар турлари хилма-хил бўлиб, улар ўзгарувчан бўлади. Албатта бундай шароитда ишлаб чиқариш унумдорлиги пасаяди. Катта ҳажмдаги бир хил турдаги ёки чекланган маҳсулот тайёрланадиган корхоналарда эса ишлаб чиқаришни буюмли тузилиши қўлланилади.

II. Корxonанинг буюмли тузилиши технологик тузилишига нисбатан қатор афзалликларга эга. Бундай шароитда маълум хил буюм, ёки уларнинг маълум қисмлари тайёрланади, улар шунга ихтисослашган бўлади. Ишлаб чиқариш тузилишини бундай шароитида ихтисослаштириш чуқурлашади, янги техникани жорий этишга, автоматлаштиришга қулай шароит яратилади, ишлаб чиқариш жараёнининг йўналиши жонланади, поток усулини қўллашга имкон яратилади, ишлаб чиқариш жараёнининг узунлиги, давомийлиги қисқаради. Натижада меҳнат унумдорлиги ошади, маҳсулот таннархи пасаяди.

III. Бир турли маҳсулот ҳажми етарлича бўлмаган холларда корхоналар аралаш ёки буюмли - технологик тартибда ташкил этилади. Бу ҳолда тайёрлов цехлари технологик тарзда тузилади, қайта ишловчи ва тайёр маҳсулот ишлаб чиқарувчи цехлар ва буюмлар бўйича ихтисослашадилар. Маҳсулотни кўп ишлаб чиқарадиган машинасозлик корхоналарида (тайёрлов, қуюв, темирчилик) йиғув цехлари одатда технологик тартибда тузилади. Бундай турдаги корхоналар пойабзал, тикувчилик маҳсулотлари ва уй-рўзгор анжомларини ишлаб чиқариш саноати корхоналарида салмоқли ўрнини эгаллайди.

3.2. Бозор иқтисодиёти шароитида корхона тузилишини ўзгартириш (реструктуризация)

Ўзбекистонда иқтисодий ислохатлар даврида давлат мулкани хусусийлаштириш амалга оширилди, иқтисодиётга раҳбарлик қайта кўрилди, янги рақобатбардош йирик, ўртача ва майда корхоналар ва микрофирмаларни яратиш ва ривожлантириш ишлари амалга оширилди. Лекин хали хўжалик юритишнинг ҳозирги шароитларига мослаша олмаган, кам рентабелли ёки зарарига ишлаётган корхоналар хали кўп. Шунинг учун уларни даволаш ва ўз фаолиятини муттасил барқарор ривожлантириб боришга ўргатишимиз зарур. Бозор иқтисодиёти шарт-шароитларига корхоналарни ўргатиш учун уларни тузилишини қайта қуриш лозим. Бунда албатта давлатнинг қўллаб-қувватлаши керак бўлади. **Реструктуризация** – корхонанинг ишлаб чиқариш ва бошқарув тузилишини, капитал тузилишини технологик жараёнлари ва бошқа томонларини ўзгартиришни тақозо этади.

Реструктуризациядан мақсад, шаклланаётган бозор иқтисодиёти шароитида уларни мувоффақиятли фаолият кўрсатишини таъминлашдир. Реструктуризация – корхонани стратегик ривожланиш йўлларида бирини танлаб олиш, ташкилий, иқтисодий, техникавий чора-тадбирлар мажмуасини амалга оширишни назарда тутати. Натижада корхоналар ҳозирги оғир иқтисодий ҳолатдан тараққийнинг зарур бўлган даражасига чиқиш оладиган.

Реструктуризацияга тегишли жараёнларнинг қуйидаги йўналишларини ажратиш мумкин:

- ҳуқуқий – мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқини таъминлаш;
- назорат фаолияти, бошқа субъектлар билан шартномалар тузиш ва бошқа муносабатлар бўйича ҳуқуқларини қайта, кўриб чиқиш;
- молиявий – активлар, мажбуриятлар, шахсий капиталлар, инвестицияларни излаб топиш йўллариини ўзгартириш;
- ташкилий – корхонанинг ташкилий бўғинлари ва алоқалари таркибини ўзгартириш;

- **операцион (жараёнли)** - ишлаб чиқариш жараёнлари, технология ва техникавий қуролланиш даражасини ўзгариши.

Реструктуризация ишларини амалга ошириш механизмлари қуйидагилар:

- 1) корхона ҳолатини диагностика қилиш;
- 2) корхона фаолиятини соғломлаштириш чораларини ишлаб чиқиш, асослаш;
- 3) ишлаб чиқариш тадбир-чораларини амалга ошириш.

3.3. Корхоналар тузилишини такомиллаштириш йўллари

Корхона тузилишига, унинг йўналишига, тайёрланадиган маҳсулотнинг йиллик ҳажми, тури, унинг кўп-озлиги, яъни ихтисослаштиш даражаси ҳар йилги ўзгарувчанлик даражаси, маҳсулотнинг хусусиятлари таъсир кўрсатади. Шуларга асосланган ҳолда дастгоҳлар ҳамда уларнинг жойлашиши ҳам белгиланади.

~~Одатда маҳсулот тури кам бўлган корхона тузилиши оддий бўлади. Енгил саноат, ёғочни қайта ишлаш ва қурилиш материаллари саноат тармоқларида ишлаб чиқаришнинг нисбатан оддий технологияси қўлланилади, мураккаб бўлмаган маҳсулот ишлаб чиқарилади. Мураккаб маҳсулот тайёрлайдиган машинасозлик заводларининг тузилиши ўзига яраша мураккаб бўлади.~~

Корхона тузилиши ўзгарувчан бўлиб, унга бозор талаби, ижтимоий меҳнат тақсимотини чуқурлашуви, техника тарақияти ва ишлаб чиқариш ҳамда меҳнатни ташкил этиш даражаси, мутахассисларга хизмат кўрсатиш каби омиллар таъсир этади.

Ишлаб чиқариш тузилишини тавлаш ёки яхшилаш вазифаси янги корхоналарни қуриш, мавжуд корхоналарни қайта қуроллантириш, уларни янги турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқаришга тайёрлаш ва ихтисослаштиш даражасини ошириш, даврида ҳал этилади. Корхоналар тузилишини лойihalаштиришда ишлаб чиқаришни комбинациялаштириш кўзда тутилади, натижада хом ашёдан комплекс фойдаланиш имконияти яратилади. **Мақсад** - юқори унумдорликка эга бўлган техникани жорий этиш, ундан самаралироқ фойдаланиш, маъмурий бошқариш, ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи ишлар салмоғини, қувват бирлигига тўғри келадиган капитал қўйилма миқдорини камайтириш, юқори малакали кадрлардан фойдаланиш имкониятини кенгайтиришдир.

Саноат корхонаси тузилишининг ўзгаришига ихтисослаштиш даражаси катта таъсир кўрсатади. Ихтисослаштирилган корхоналарда чекланган турдаги маҳсулот кўп ҳажмда ишлаб чиқарилади, бу эса буюмли, ўзаро боғланган цех ва бўлинмалар тузиш имкониятини кенгайтиради.

Йирик корхоналарда, ихтисослаштирилган хизмат кўрсатувчи корхоналар, ишлаб чиқариш бўғинларини ташкил этиш имкони яратилади, у ўз навбатида ёрдамчи цехлар тузилишига таъсир кўрсатади.

Асосий ишлаб чиқаришни механизациялаштириш, хизмат кўрсатиш ва ишлаб чиқариш воситаларини тайёрлаш ишларининг ҳажмини ошиб кетишига олиб келади. Бозор шароитида корхонадаги ёрдамчи жараёнларни механизациялаштириш, ёрдамчи цехларни ихтисослаштириш даражасининг сустлиги уларга хизмат қилувчи махсус ихтисослаштирилган корхоналарни ташкил этишни тақозо этади.

Корхонада ишлаб чиқариш бўғинларини бир-бирига мутаносиб (пропорционал) бўлиши. Ишлаб чиқариш тузилишини оптимал даражада эканлигини кўрсатади.

Кичик корхоналарда ишлаб чиқариш тузилишини такомиллаштириш, уларни цехсиз тузилишга ўтиш билан боғлиқ бўлади ва ихтисослаштириш даражасини ошириб, бошқариш ҳаражатларини камайтирилади.

Шундай қилиб, ишлаб чиқариш тузилишини такомиллаштириш йўллари қуйидагилардир:

- цехлар ва ишлаб чиқариш участкалари таркибини, уларни йириклиги, қувватини тўғри танлаш;

- корхонани яратиш бўйича генерал (бош) лойихага кўра цех ва омборлар маълум тартибда, кетма-кетликда жойлаштирилиши зарур;

- юк ташувчи транспорт воситалари ишлаб чиқаришни нормал боришига ҳалол бермаган ҳолда корхона ичида энг қисқа масофада ҳаракат қилишини таъминлаш, маршрут схемасини тузиш;

- тармоқларда ишлатиладиган хомшашё, материаллар хусусиятини ҳисобга олиш;

- буюмларнинг конструкциясини мураккаблиги ёки оддийлигини ҳисобга олиш;

- ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва кооперативлаштириш шаклларино иноватга олиш.

Корхона - узоқ давр хизмат қилиши, ишлаб чиқариш фаолияти шароитларини ўзгартириши, фан-техника янгиликларини ишлаб чиқаришга қўллаш, янги хил маҳсулотларни ишлаб чиқаришни ўзлаштириши, ишлаб чиқаришни реконструкция қилиш ва кенгайтириши натижасида унинг ишлаб чиқариш тузилиши ҳам албатта ўзгаради. Бунда уни яхшилашнинг асосий йўллари қуйидагилар:

- цех ва участкалар сони ва йириклигини ўзгартиришда оптималликни таъминлаш;

- асосий, ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи цехлар орасида қувватнинг, ходимлар сонининг рационал даражада бўлишини таъминлаш;

- корхона фаолиятини режалаштиришда оптималликни таъминлаш;

- ихтисослаштириш ва кооперативлаштиришни рационал ташкил этиш.

Ҳозирги давр шароитида кўпгина корхоналарнинг тузилишида бозор муносабатлари билан боғлиқ бўлган янги бўлимлар: янги маҳсулот ишлаб чиқарадиган тажриба цехлари, ишлаб чиқаришни такомиллаштириш учун янги машина ва ускуналар тайёрланадиган автоматлаштириш ва механизациялаш-тириш цехлари, маркетинг маркази, ташқи иқтисодий фаолият бўлимлари ташкил этилмоқда.

Назорат саволлари

1. Корхона тузилиши ҳақида ахборот.

2. Корхонанинг ишлаб чиқариш тузилишига таъсир этувчи омиллар.

3. Бозор шароитида корхона тузилишини ўзгартириш йўллари ва механизмлари.

IV БОБ. ҚОРХОНАДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

4.1. Ишлаб чиқаришнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни ва иқтисодий аҳамияти

Кенг маънода ишлаб чиқариш деганда кишиларнинг тўғридан тўғри моддий неъматларга бўлган талабини қондиришга қаратилган ҳар қандай фаолияти тушунилади. Кишилиқ фаолиятининг турли хил томонлари, масалан чорвачилиқ, деҳқончилик билан шуғулланиши, ерга ишлов бериш, саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш учун хомташени қайта ишлаш. Хозирги замон фанида "ишлаб чиқариш" тушунчаси турли хил моддий неъматларни ишлаб чиқариш фаолияти билан кифояланиб қолмай, балки фуқаролар, бутун жамият учун давлат даражасидаги хизматчиларини, банкиралари, адвокатлари, ўқитувчилар, тиббиёт ходимлари, олимлар ва бошқаларни турли хилдаги хизмат кўрсатиш жараёнларини ўз ичига олади.

Иқтисодий нуқтаи назардан ишлаб чиқариш иптимой такрор ишлаб чиқаришнинг қуйидаги тўртта босқичдан бири ҳисобланади: ишлаб чиқариш-тақсимлаш-айирбошлаш-истеъмол.

Ишлаб чиқариш такрор ишлаб чиқаришнинг бошқа босқичларига қараганда биринчи ўринда туради ва хал қилувчи аҳамиятга эга бўлади.

Ишлаб чиқаришни жамиятни ривожланишидаги энг асосий омил эканлигини биринчи бор дунё иқтисодиётида инглиз сиёсий иқтисоди классиклари бўлган У.Петти, А.Смит, Д.Рикардолар ва француз физиократлари Ф.Кене, А.Р.Тюрго, В.Мирабо, П.Дюпон, Де Немурлар ажратган.

Иқтисодий фаолиятнинг мақсади нима деганда - бу умуман нарсаларни ишлаб чиқаришни кўпайтириш эмас, балки фойдали, қимматга эга бўлган (ценность вещей) неъматлари, яъни кишилар нимани қадрласалар шуни ишлаб чиқаришни кўпайтириш зарур. Неъматларни қиммати эса айирбошлаш жараёнида юзага чиқади.

Айирбошлашда турли хил қимматга эга бўлган нарсалар айирбошланади, чунки бозордаги иштирокчилар айирбошлаш учун бозорга келтирилган буюмларнинг фойдалилигини турлича баҳолайдилар. Ҳар бир томон ўзи учун унча қимматга эга бўлмаган нарсаларни қиммати кўпроқ бўлганларига айирбошлаш қиладилар.

Худди ана шунда айирбошлаш унумдорлигининг манбаи кўринади. Бундай назария билан ишлаб чиқаришни бойлик яратишдаги аҳамияти инкор қилинмайди. Ишлаб чиқариш, сўзсиз бойликни кўпайтиради, лекин яратилаётган моддий неъматлар жамият талабини қондира олган, яъни истеъмолчилар томонидан тан олинган, қабул қилинган миқдори даражасида бойликни кўпайтирган бўлади. Акс холда ишлаб чиқариш фойдасиз, маъносиздир.

Бозор хўжалиги шароитида буюмларни фойдалилигини истеъмолчи баҳолаганлиги учун айирбошлаш жараёни унумдор ҳисобланади. Бундан ташқари айирбошлаш ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини оширади, ишлаб чиқарувчиларнинг жамият учун зарур бўлган маҳсулотларни керакли миқдорда ишлаб чиқаришга йўналтиради.

4.2. Ишлаб чиқаришни ташкил этиш шакллари

Бозор иқтисодиётида корxonалар ишлаб чиқаришни қандай ташкил этиши зарур деган фундаментал савол 3 қисмдан иборат:

1. Алоҳида тармоқлар ўртасида ресурслар қандай тақсимланиши керак?

2. Ҳар бир тармоқдаги қайси фирмалар ишлаб чиқаришни ташкил этиши лозим?

3. Ҳар бир фирма ресурсларни қандай комбинациясини, қандай технологияларни қўллаши зарур?

Мамлакат иқтисодиётини жадал суратларда ривожланиши саноат тармоқлари ва турли хилдаги корxonалар ўртасидаги меҳнат тақсимоти жараёнлари ва ишлаб чиқариш кучларини зарур бўлган соҳаларда умумлаштирилиши муҳим иқтисодий аҳамият касб этади. Айниқса, бозор иқтисодиёти шароитида бундай жараёнлардаги таркибий ўзгаришлар кучайиб бормоқда. Меҳнат тақсимоти ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва кооперативлаштиришда яққол кўринади. Меҳнатни умумлаштириш эса ишлаб чиқаришни концентрациялаштириш ва комбинатлаштиришда ифодаланади. **Ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг бундай шакллари:**

- 1) концентрациялаштириш;
- 2) ихтисослаштириш ва кооперативлаштириш;
- 3) комбинатлаштириш.

Улар ўзаро боғлиқ бўлиб, жамият ихтиёридаги барча ресурслардан, корхона мулкидан фойдаланишдаги муносабатлар даражасини ифодалайди.

Концентрациялаштириш – майда, бир хил, ўхшаш маҳсулот ишлаб чиқарувчи корxonаларни йириклаштиришдир. Ишлаб чиқаришни йириклаштириш агрегатлар, дастгоҳлар қувватини ошириш, ўхшаш технологик жараёнлар қувватини ошириш, корxonаларни йириклигини ошириш шаклларида олиб борилади.

Масалан, агрегатлар қувватини ошириш – электрэнергетика, металлургия, кимё, ёқилғи, қурилиш материаллари тармоқларида сезиларли даражада намаён бўлади.

Технологик жараёнлар бўйича концентрациялаштиришга – металлургияда – домна печлар, пўлат эритувчи печлар, прокат маҳсулотлари ишлаб чиқариш; **Тўқимачиликда** – йигириш, тўқиш, бўяш. **Машинасозликда** – қуюв, механик ишлов бериш, йиғув жараёнлари мисол бўлади.

Бозор иқтисодиёти шароитида концентрациялаштириш, унинг самарадорлигини йирик корхоналарга боғлиқлиги, корхоналар йириклиги (йирик, ўртача ва майда корхоналар), концентрациялаштириш даражасини аниқлаш тўғрисидаги аввалги тушунчалар аянчагина ўзгарган.

Майда корхоналар ҳам ҳозирги замон техника ва технологияси билан қуролланган бўлса йирик корхоналарнинг барча афзалликларини ўзида тўплаган бўлади. Бундай корхоналар оптимал йирикликдаги корхоналардир...

Микрофирма ва кичик корхоналар афзаллиги ҳақида бизнес ва тадбиркорлик фанида батафсил айтилган.

Ихтисослаштириш - бу алоҳида ишлаб чиқариш участкалари, цехлар, корхоналар тармоқларни конструктив ва технологик жиҳатдан ўхшаш бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ёки жараёнларни бажаришга кўчиришдир.

Саноатда, унинг турли хил корхоналарида ихтисослаштириш қуйидаги шаклларда ривожланади:

- буюмлар бўйича ихтисослаштириш;
- қисмлар, агрегатлар бўйича ихтисослаштириш;
- технологик жараёнлар бўйича ихтисослаштириш.

Бир корхона миқёсида тугулланган ҳолатда маҳсулот ишлаб чиқаришни ташкил этиш - унга доимо хизмат қилувчи, зарур бўлган қисмларни етказиб берувчи ихтисослашган корхоналарни ташкил этилишини тақоза этади. Масалан, шарикли подшибниклар ишлаб чиқариш, поршень, карбюратор, редуктор, қуймалар, эхтиёт қисмлар, телевизор трансформаторлари, телевизорга футлярлар, конденсаторлар, юқори босимли насослар, диван-кроватьлар учун оёқлар ва бошқаларни ишлаб чиқаришлар. Бундай ўзаро доимий ишлаб чиқариш алоқадорлигига эга бўлган корхоналарда **кооперативлаштириш** мавжуд бўлади. Шунинг учун кооперативлаштириш шакллари ҳам ихтисослаштириш шаклига мос равишда бўлади. Саноат таркибидаги корхоналар сони қанча кўнаиб борса кооператив алоқадорлик шунча кўп ривожланган бўлади. Бозор иқтисодиёти шароитида турли хилдаги мулк шакллари ва шунга яраша кичик ва хусусий корхоналарни кўплаб яратилиши кооперативлаштиришни ўз-ўзидан ривожланиб кетишини объектив зарурат қилиб қўяди.

Кооперативлаштириш - корхоналарнинг бўш турган имкониятлари, ресурсларидан тўлиқ фойдаланиш, мураккаб маҳсулотларни тезроқ хамкорликда ишлаб чиқаришни ташкил этиш учун шарт-шароитлар яратади. Натижада ишлаб чиқариш самарадорлиги ортади.

Комбинатлаштириш - хомашё ресурсларидан тўлиқ фойдаланиш, ишлаб чиқариш чиқиндиларини қайта ишлаб истеъмолга яроқли маҳсулотни ишлаб чиқаришни ташкил этиш

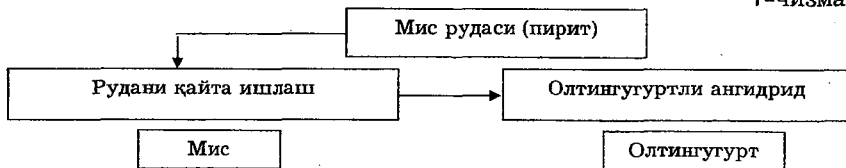
ва хомашё материалларни кетма-кет тартиб билан қайта ишлашни ташкил этиш демакдир.

Бир комбинат таркибида турли хил саноат тармоқларига мансуб бўлган мустақил ишлаб чиқаришлар ташкил этилади, умумлаштирилади. Комбинатларда бошқарув, комуникация (сув, газ, пар, электрэнергия, транспорт хизмати) системалари бирлашган бўлади. Бунда ишлаб чиқариш технологик жихатдан узвий боғлиқ бўлади. Масалан, комбинатлаштириш буюмларга, кимёвий ва термик ишлов бериш жараёнлари юқори бўлган шароитда зарур бўлади.

1. Хомашёни кетма-кет қайта ишлашга асосланган комбинантлар. Мисол учун металлургия комбинати, нон ишлаб чиқариш комбинати, тўқимачилик комбинати ва бошқалар. Масалан, металлургияда аввал темир рудаси эритилади, ундан чўян, кейин пўлат ва прокат маҳсулоти олинади. Тўқимачиликда – йигирув, тўқув, бўёқ ишлари биргаликда кетма-кет олиб борилади.

2. Хомашёни комплекс (тўлиқ) қайта ишлашга асосланган комбинатлар. Масалан, кокс-кимё комбинати, гўшит-сут ишлаб чиқариш комбинати, ёғочсозлик, целлюлоз-поғоз комбинати ва ҳ.к.лар. Мис рудасини эритиб, ундан бир қанча фойдали моддаларни ажратиш олиш ҳам бунга мисол бўлади.

7-чизма

Кокс-кимё саноатида кўмирни тўлиқ қайта ишлаб кокс, кокс гази, қаттиқ ва суюқ кимёвий маҳсулотлар яъни мўм, аммиак, бензол, олтингурт олинади; газ ҳолидаги маҳсулотлардан – этилен, метан, водород маҳсулотлари олинади (8-чизма).

8-чизма

Бозор иқтисодиётида, ресурслар чекланган шароитда улардан рационал фойдаланишнинг иқтисодий аҳамияти кўп жихатдан ишлаб чиқариш шакллари ривожланиш даражасига боғлиқ бўлиб қолади.

Ишлаб чиқариш корхоналарининг иқтисодий ривожланиш даражаси ишлаб чиқариш турларига бевосита боғлиқдир.

4.3. Ишлаб чиқаришни рационал даражада ташкил этишнинг асосий қоидалари (принциплари)

Ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг шартлари қуйидагилар:

1. Меҳнат.
2. Тадбиркорлик қобилияти.
3. Капитал ёки меҳнат қуроллари.
4. Табиий ресурслар-фойдали қазилмалар, сув, ҳаво, ўрмонлар ва ҳ.к.

Бошқача қилиб айтсак, меҳнат буюмлари ва меҳнат қуроллари-бу ишлаб чиқариш воситаларидир. Ишлаб чиқариш воситалари ва меҳнат ишлаб чиқариш кучлари тушунчасини ҳосил қилади.

Шунга асосан ишлаб чиқаришни ташкил этиш деб маълум вақт мобайнида ишлаб чиқаришнинг барча элементларидан (ресурсларидан) унумлироқ фойдаланиш усуллар мажмуасига айтилади.

Маъмур иқтисодчи А.Маршал юқоридаги ишлаб чиқариш омиллари қаторига ишлаб чиқаришни ташкил «этиш» омилини қўшди.

А.Й. Шумпетер 1912 йили ўзининг «Иқтисодий ривожланиш назарияси» китобида бу омилни ҳозирги замон тилида - тадбиркорлик деб атади. (С.Н. Ивашковский Микроэкономика. Москва «Дело», 1998. 373с).

Ишлаб чиқариш фаолиятининг пировард натижалари - маҳсулот ҳажмини кўпайиши, меҳнат унумдорлигини, фойда ва даромадни ўсиши, маҳсулот сифатини яхшиланиши, ишлаб чиқариш харажатларини камайиши ва ходимларнинг меҳнат ҳақи тўловларини кўпайиши, ижтимоий аҳволини яхшиланиши энг аввало ишлаб чиқаришни ташкил этиш даражасига боғлиқ. Корхонада аъло сифатдаги технология, малакали ишчи-хизматчилар, керакли хомашё материаллар бўлиб улардан фойдаланиб маҳсулот ишлаб чиқаришни яхши ташкил этилмаса ресурслар исроф бўлади, қўйилган мақсадга эришиб бўлмайди.

Шунинг учун ишлаб чиқаришни ташкил этиш моддий неъматлар яратишнинг энг муҳим шартлари бири бўлиб юзага келади.

Ишлаб чиқаришни оқилона ёки рационал даражада ташкил этишнинг энг муҳим ҳозирги замон усуллари қуйидагилар:

1. Маҳсулотни ўқшаш, бир хил турдагиларини ишлаб чиқаришни чеклаш ва кўплаб, оммавий равишда ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш;

2. Ишларни бажаришни ишлаб чиқаришнинг барча босқичларида (фазаларида) бир вақтнинг ўзида олиб боришни таъминлаш, яъни параллеллик;

Параллеллик - буюмларни ишлаб чиқаришни операциялар бўйича бир вақтда бажаришдир. Бундай шароитда маҳсулот кўплаб ишлаб чиқарилади.

Узлуксизлик шарт - ишлаб чиқариш жараёнларини тўхтовсиз танаффуссиз, узилишларсиз боришини ифодалайди.

3. Ишлаб чиқариш участкалари, цехлардаги ишларни мутаносиблигини (пропорционаллигини) таъминлаш;

Пропорционаллик принципи - ишлаб чиқариш жараёнларининг ҳамма ишлаб чиқариш бўғинлари (асосий ва ёрдамчи цехлар, участкалар, ускуналар группаси ва иш жойининг ишлаш қобилиятини (вақт бирлигида меҳнат унумборлигининг нисбати) бир-бирига ўзаро аниқ мос келишшигидир. Агар бу қоидаларга амал қилинмаса, мутаносибликлар натижасида «тор жойлар» юзата келади, бу эса ўз навбатида маҳсулот ишлаб чиқаришнинг кўпайишига тўсқинлик қилади.

Пропорционаллик саноат корхоналарини комплекс механизациялаш ва автоматлаштириш асосида ҳам таъминланади.

4. Ишлаб чиқариш жараёнида меҳнат буюмлари ҳаракатини тазлаштириш;

5. **Синхронлаш** - бу операцияларни вақт жиҳатдан тенглигини таъминлашдир.

Ишлаб чиқариш жараёнини синхорлаш қуйидаги тадбирлардан иборатдир:

а) оғир ишларни бажаришда вақтини қўшимча иш жойлари ташкил этиб операциялар тенглаштириш;

б) меҳнат буюмларини операциялараро ва линиялараро ташиш вақтларини тенглаштириш;

в) иш жойига хизмат кўрсатишни яхшилаш ва ишчиларнинг дам олиш бўйича, ишлардаги танаффусларини тенглаштириш;

г) меҳнат буюмларининг поток йўлидаги силжиши жараёнининг тугаши билан уларни ташиш вақтларини бир-бирига мослаш.

Ушбу шартлардан хатто биттасига риоя қилинмаса ҳам ишлаб чиқариш жараёни тўла синхронлашмайди.

6. Ишлаб чиқаришдаги **мўътадиллик** (ритмийлик) тенг вақт ичида бир хил миқдорда маҳсулот ишлаб чиқариш ёки аксинча. Ишлаб чиқаришнинг мўътадиллиги автоматлаштириш учун шароит яратади.

Бир меъёрда маҳсулот ишлаб чиқаришни ташкил этиш

Ишлаб чиқариш жараёнини оқилона ташкил этиш бир меъёрда ва узлуксиз маҳсулот ишлаб чиқаришга шароит яратади. Саноат корхоналарининг бир меъёрда ишлаши, ускуналардан тўғри фойдаланиш, иш билан таъминлаш ва моддий техника таъминотини яхшилашга қаратилган.

Корхоналарни бир меъёрда ишлаши муҳим халқ хўжалиги аҳамиятига эга. Унга эришишдан асосий мақсад жамиятни турли маҳсулотга бўлган эҳтиёжини ўз вақтида қондириш.

Корхонанинг ҳамма маблағларидан тўлиқ ва самарали фойдаланиш ва ҳамкорликдаги корхоналарнинг, транспорт ва савдо шохобчаларининг ишлаб чиқариш маблағларидан самарали фойдаланишдан иборатдир. Саноат корхоналарининг (цех ва ишлаб чиқариш бўлимини) бир меъёрда ишлаши – ишлаб чиқариш маблағидан тўлиқ фойдаланиб, аввалдан тузилган графикка риоя қилиб, корхонани ҳамма бўлимлари томонидан бир меъёрда маълум турдаги ва сифатдаги маҳсулот ишлаб чиқариш режасини бажаришдир.

Корхоналарнинг ҳамма бўғинларининг бир меъёрда ишлаши, тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга ва уни реализация қилишга шароит яратиши, шунингдек маҳсулот тайёрлашда режага амал қилиб, истеъмолчиларнинг эҳтиёжини қондириш ва маҳсулотни ўз вақтида жўнатишининг муҳим омилдир.

Корхонани бир меъёрда ишлаш коэффициенти қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$K_m = 1 - \frac{\sum_1^n Q_x}{\sum_1^n Q_p} \quad \text{ёки} \quad K_m = 1 - \frac{\sum_1^n A_{pb}}{Q_p}$$

бу ерда: K_m – бир меъёрда маҳсулот ишлаб чиқариш коэффициенти;
 Q_x – маълум даврда (кун, соат) режа-даражасида, ҳақиқатда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми;
 Q_p – режа бўйича ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажми;
 A_{pb} – режа бажарилмаган кунлардаги (суткадаги) маҳсулот ҳажми.

Масалан, корхонанинг бир декада давридаги маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми қуйидаги 2-жадвалда берилган.

		Декада кунлари									
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
Режа	208	20	22	20	21	22	20	20	20	21	22
Факт	173	15	18	16	17	20	20	22	20	17	18

Шу маълумотлар асосида муътадиллик даражаси

$$K_m = 1 - \frac{27}{208} = 1 - 0,13 = 0,87 \text{ га тенг бўлади.}$$

Саноат корхоналарида технологик ва бошқа жараёнларни илғор, айниқса поток усулларида ташкил этилганда маҳсулотни бир меъёрда, ритмда ишлашига имкониятлар кенгайди.

Корхонани муътадил, бир маромда ишлашини таъминлаш шартлари қуйидагилар:

- ишлаб чиқариш жараёнини тўғри режалаштириш;
- ишлаб чиқаришни ўз вақтида ва тўлиқ техникавий тайёрлаш;
- ишлаб чиқаришни моддий-техника ресурслари билан аниқ ва бир меъёрда таъминлаб туриш

- машина ва дастгоҳларни ўз вақтида режа бўйича таъмирлаш;
- ишларни бажаришни ўз вақтида учётга олиш ва назорат қилиш;

- ишлаб чиқаришни ва меҳнатни рационал ташкил этиш;
- малакали кадрларни доимий ишлар билан таъминлаш;
- маҳсулот сифатини ўз вақтида техник назоратдан ўтиш;
- ишлаб чиқариш жараёнида узлуксизликни таъминлаш.

Бунда ишлаб чиқаришни автоматлаштириш имконияти яратилади.

Ишлаб чиқаришни рационал ташкил этиш учун қуйидагиларни таъминлаш зарур:

1. Ўрнатилган технологик жараёнларга ва улар орасидаги боғлиқликни таъминлашга қаттиқ риоя қилиш;

2. Участкалар, цехлар ўртасида аниқ меҳнат тақсимотини амалга ошириш. Бунинг ишлаб чиқариш ихтисослашган бўлиши лозим.

3. Меҳнат буюмларини ишлаб чиқаришдаги ҳаракатини белгиланган маромда ва тартибда боришига риоя қилиш;

4. Дастгоҳлар, ишчиларни рационал жойлаштириш улар ўртасида ишларни аниқ тақсимлаш ва ишчиларга хизмат кўрсатиш.

Ишлаб чиқаришнинг қўшимча яширин бўш қолган имкониятларини ишга тушуриш, фан-техниканинг янги ютуқларидан фойдаланиш фақат ишлаб чиқаришни ва меҳнатни ташкил этиш йўли билан таъминланиши мумкин.

Ишлаб чиқаришни ташкил этишни яхшилаш, такомиллаштириш йўллари бу ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш, кооперативлаштириш, комбинатлаштириш, унификациялаш, нормалаштириш илғор усуллардан фойдаланиш ва бошқалар.

4.4. Корхонада ишлаб чиқариш жараёnlари

Корхона фаолиятининг асосини ишлаб чиқариш, жараёни ташкил этади.

Қазиб чиқариш саноатида маҳсулот ишлаб чиқариш жараёни бўлиб минерал ҳомташени қазиб чиқариш ва ёқилғини табиий заҳиралардан олиш; қайта ишлаш саноатида - ҳомташени қайта ишлаб истеъмолга яроқли маҳсулот ишлаб чиқариш.

Асосий маҳсулот ишлаб чиқаришдаги иштирокига қараб ишлаб чиқариш жараёни асосий жараёнларга, ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи жараёнларга ажратилади.

Асосий жараёнларга тўғридан тўғри хомташ; материалларни режада кўрсатилган турдаги тайёр маҳсулотга айлантириш жараёнлари киритилади.

Масалан, машинасозлик корхоналарида - чўян, пўлат эритмаларидан қуйилган маълум хил шаклдаги буюмлар, уларга механик ишлов бериш, термик ишлов бериш, штамповка, бўяш ва бошқалар.

Ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи жараёнларга асосий ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатувчи жараёнлар киради. Масалан, асбоб-анжомлар, ускуналар, энергия билан таъминлаш, транспорт хизмати кўратиш, яъни барча хизматлар ва шунингдек ишлаб чиқаришга алоқадор бўлмаган хизмат ишлари - омбор хўжалиги, лобаратория хизмати, транспорт хизмати, таъминот ва тайёр маҳсулотни истеъмолчига етказиш (сотиш) хизмати, жараёнларни назорат этиш ва бошқалар.

Асосий ишлаб чиқариш бир қанча фазаларга бўлинади:

1. Тайёрлов
2. Қайта ишлаш
3. Йиғув (ишлов бериш) ёки тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш.

Металлургияда - домна, мартен ва прокат ишлаб чиқариш жараёнлари; пойафзал фабрикаларида - бичиш ва тикиш (йиғим) жараёнлари ва шунга ўхшашлар.

Масалан кабель ишлаб чиқариш корхонасида: **Биринчи** - тайёрлов жараёни бўлиб кабелларни торғиш, изоляция қилиш; **Иккинчи** - қайта ишлаш жараёни - ўраш ва бронировка қилиш. **Учинчи жараён** - шланг кийгизиш, синаб кўриш ишлари амалга оширилади.

Ҳар бир фазалар ўз навбатида хусусий жараёнлардан ташкил топади. Улар маҳсулот тайёрлаш бўйича нисбатан тугалланган жараён ҳисобланади. Масалан, машинасозликда қуёв

пехида - металлни эритиш, ер формаларини тайёрлаш, унга қуйиш, стерженлар тайёрлаш ва ҳ.к.

Хусусий жараёнлар ўз навбатида технологик операцияларга бўлинади.

Технология операциялар деб ишлаб чиқаришнинг бир объекти - детал ва узел, буюм устидан бир ёки бир неча ишчиларни бир иш жойида бажараётган ишлаб чиқариш жараёнларнинг бир қисмига айтилади. Технология жараёнлар билан бир қаторда айрим корхоналарда табиий жараёнлар ҳам амалга оширилади. Бунда инсон иштирокисиз, лекин унинг назоратида табиий кучлар таъсирида, масалан вино, пиво ичимлигини ачитиш, ҳамирни ачитиш, иссиқ буюмларни очиқ ҳавода совутиш, ёғочларни табиий қуритиш, металл буюмларни емирилиши ва бошқалар.

Технологик жараёнлар ва табиий жараёнлар биргаликда маҳсулот ишлаб чиқаришнинг технологик жараёнини ташкил этади.

Ҳар қандай корхона ўз ҳолича ишлаб чиқариш кучларини бир бутун ишлаб чиқариш жараёнида баргаликда амал қилишини назарда тутади. Шунинг натижасида янги қиймат пайдо бўлади (9-чизмага қаранг).

Янги қийматни яратиш корхона активларини маълум хил қисмлари қийматини, уларни емирилишига яраша аста-секин пировард маҳсулот қийматига қўшилиб бориши билан амалга оширилади. **Янги маҳсулот қийматини яратиш қуйидагиларга боғлиқ бўлади:**

- корхонада амалга ошириладиган жараёнларга;
- шу корхона ишлатадиган хом ашё, материаллар, комплект буюмлар ва хизматларга;
- корxonанинг меҳнат ресурсларига (ишчи хизматчилар сифатига);
- ҳар бир ишлаб чиқариш жараёни босқичларида ишлатиладиган технологияларга;
- корхона инфра тузилмасига.

9-чизма

Корхона инфратузилмаси				
Ягона ишлаб чиқариш жараёни				
Корxonанинг меҳнат ресурслари				
Дастлабки хом ашё, материаллар, комплект буюмлари ва ташқаридан олинган хизматлар				
Ишлаб чиқаришни тайёрлаш	Маҳсулот ишлаб чиқариш	Маҳсулотни сотиш	Маркетинг ва реклама	Маҳсулот сотилгандан кейинги хизматлар

Корхонада маҳсулот қийматини яратиш босқичлари*
 Шундай қилиб, хусусан янги қиймат корхонада ишлаб чиқариш
 жараёнларини амалга ошириш мобайнида таркиб топиб боради.
 Демак, **ишлаб чиқариш жараёнларининг босқичлари**
қуйидагилар:

- ишлаб чиқаришни тайёрлаш;
- ишлаб чиқариш;
- тайёр маҳсулотни сотиш;
- маркетинг ва реклама;
- маҳсулот сотилгандан кейинги хизматлар.

Натижада истеъмолчи корхона таклиф этган маҳсулотни олади.
 Бу ерда билишимиз керакки, янги қийматни яратилишини,
 маҳсулотни фойдали бўлишини, истеъмолчи олдиндан белгиллаган
 бўлади.

Янги қиймат корхонанинг ишлаб чиқариш активлари (ресурс)
 миқдорига боғлиқ бўлмайди, фақат унинг ҳар бир истеъмолчи
 талабларига тезлик билан аҳамият бериш бўйича ички
 имкониятларига боғлиқ бўлади.

Демак, **корхонанинг вазифаси** мижозларни қидириб топиш;
 талабларни ўрганиш; талабга мос келувчи товарлар сифатини
 ўрганиш, таҳлил қилиш ва қарорлар қабул қилиш, ишлаб
 чиқаришни ташкил этиш, мижозларга товарларни етказиб бериш,
 маҳсулот сотилгандан кейинги хизматлар режасини
 шакллантириш ва уни амалга оширишдан иборат.

4.5. Меҳнат буюмларини ишлаб чиқаришдаги ҳаракати ва ишлаб чиқариш даври

Меҳнат буюмларини ишлаб чиқаришдаги ҳаракати:

- кетма-кет ҳаракати
- паралелл ҳаракати
- аралаш ҳаракати турларда бўлади.

Буюмларнинг ишлаб чиқариш жараёнидаги ҳаракат турлари
 корхона типига ва ундаги ишлаб чиқаришни ташкил этиш
 усулларига мувофиқ равишда ишлатилади.

4-жадвал

Ишлаб чиқаришни ташкил этиш		
Типлари	Усуллари	Турлари
1. оммавий	потоқли	паралелл
2. серияли	группали	кетма-кет

* Стратег. Планир. С. 97

* В.С.Ефремов «Стратегическое планирование в бизнес системах». Москва. Финпресс. 200 г.
 С. 98-99

3.	Якка буюртмали ишлаб чиқариш типи	бирламчи	аралаш
----	-----------------------------------	----------	--------

Ишлаб чиқаришнинг оммавий тип. Оммавий ишлаб чиқариш бир турдаги маҳсулотни нисбатан узлуксиз, доимий равишда кўплаб маҳсулот ишлаб чиқариши, уни такрорланиб туриши ва участкаларни ихтисослашганлиги билан характерланади.

Бундай корхоналар асосан енгил ва озиқ-овқат саноати тармоқларида мавжуддир. Корхона фаолиятининг иқтисодий самарадорлигини ошириш кўп жиҳатдан ўзига хос турдаги ишлаб чиқаришга боғлиқ бўлиб, янада илғор технологияни жорий этиш ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш даражасига биноан белгиланади.

Серияли ишлаб чиқаришни ташкил этиш, бир вақтнинг ўзида ва кетма-кет конструкция жиҳатидан ўхшаш, бир хил бўлмаган буюмларга ишлов бериш жараёнларини ифодалайди. Бу хилдаги ишлаб чиқаришга машинасозлик корхоналари мисол бўлаолади.

Маҳсулотни серияли ишлаб чиқарувчи корхоналарда кўпроқ такрорланадиган маҳсулот тайёрланади, доналаб ишлаб чиқаришга нисбатан маҳсулотнинг тури бирмунча чекланган бўлади.

Серияли ишлаб чиқаришга қуйидаги асосий хусусиятлар хосдир:

- ишлаб чиқарилаётган маҳсулот турларининг (номенклатурасининг) кўплиги ва доимийлиги;
- ихтисослаштирилган иш жойига доимий равишда бириктирилган операцияларни бажариш;
- маҳсулотни сериялаб ишлаб чиқариш ва буюмларни, деталларни партиялаб, олдиндан белгиланган тартибда навбатданавбат ишлаб чиқаришга киритиш;
- ихтисослашган ва махсус ускуналар билан бирга универсал асбоб-ускуналарни қўллаш;
- маҳсулот ишлаб чиқаришда кўп меҳнат талаб этадиган ва қўл меҳнати ёрдамида бажариладиган ишнинг улушини камайтириш;
- ишлаб чиқариш жараёнининг нисбатан қисқариш;
- ишлаб чиқаришни оператив бошқарилишини марказлаштириш.

Серияли ишлаб чиқаришнинг турини аниқлайдиган кўрсаткич бир цехда тайёрланадиган деталлар, буюмлар бўйича дастгоҳларнинг юкланиш коэффициенти ($K_{сер}$) дир ва у қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади.

$$K_{сер} = \frac{D_{ос'}}{D_c}$$

Бу ерда: $D_{ос'}$ - деталлар бўйича операцияларнинг сони;
 D_c - цехда ўрнатилган дастгоҳларнинг сони.

Бирламчи типдаги доналаб маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналар хусусияти қуйидагилардан иборат:

- тайёрланадиган маҳсулотнинг кўп хиллилиги, улардан кўпининг ишлаб чиқаришда такрорланмаслиги, шунингдек, уларнинг оз миқдорда ишлаб чиқарилиши;

- универсал дастгоҳ ва йиғув асбоб-ускуналарнинг қўлланилиши;

- қўл билан йиғиладиган ва яқунловчи операциялар салмоғининг катталиги;

- ишлаб чиқариш жараёнининг нисбатан даврийлиги;

- ускуналарни тез-тез созлаш натижасида улардан фойдаланиш коэффициентининг пастлиги;

- универсал дастгоҳлардан, юқори малакали, тажрибали чизмалар асосида мустақил ишлай оладиган ишчилар меҳнатидан фойдаланиш.

Маҳсулотни доналаб ишлаб чиқарадиган корхоналар самарадорлиги ва меҳнат унумдорлиги даражасининг пастлиги, асосий ва ёрдамчи материалларнинг кўп сарфланиши, маҳсулотнинг таннархи юқорилиги билан бошқа корхоналардан фарқ қиладилар.

Бундай корхоналарга турбогенераторлар, катта қувватли эксковаторлар, прокат станлари, блюменглар ва бошқа маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналар мисол бўлади.

Ишлаб чиқаришни тапқил этишнинг энг илғор усули бу - поток усулидир. Бундай шароитда ҳар бир иш жойлари ихтисослашган, технологик жиҳатдан ўхшаш ишлар доимий бўлиб иш жойига бириктириб қўйилган бўлади, иш жойлари технологик жараёни боришига қараб жойлаштрилган, меҳнат буюмлари бир иш жойидан бошқасига бир хил йўналишда транспорт ёрдамида узатилади.

Поток усулида ишлаб чиқаришнинг асосий бўғини бу поток йўлидир. Поток йўли технологик жараёнлар оқимига мос ҳолда кетма-кет жойлаштрилган, ва уларга бириктирилган операцияларни бошқариш учун мўлжалланган иш жойларининг йиғиндисидир.

Поток йўлида операциялар синхронлашган бўлади. Натижада, ишлаб чиқаришни пропорционалиги ва муътадиллиги таъминланади. Бунда операциялар вақти поток йўлининг тактига тенг ёки унга яқин бўлади. Ишлаб чиқаришда узлуксизлик таъминланади. Бунда махсус ихтисослашган дастгоҳлар, машиналар ишлайди.

Поток йўлининг такти бу икки турдаги маҳсулотни кетма-кет ишлаб чиқариш оралигидаги вақтдир. Такт узунлиги (ч) маҳсулот ишлаб чиқариш программаси ва поток йўлининг фойдали иш вақти фондига боғлиқдир.

$$\tau = \frac{\Phi_p}{N_p}$$

бунда Φ_p - режа давридаги поток йўлининг фойдали иш вақти фонди, (соат, мин);
 N_p - шу даврдаги маҳсулот ишлаб чиқариш программаси, дона.

Мисол. Смена даврида ишчиларни дам олиш вақти 2 марта 10 миндан деб мўлжалланган маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми 153 дона. Шунда поток йўлининг тактини узунлиги 3 минутга тенг бўлади:

$$\tau = \frac{480 - 10 \cdot 2}{153} = 3 \text{ мин.}$$

~~транспортровка қилинса (Нт) у ҳолда кейинги навбатда турган транспортровка қилинса (Нт) у ҳолда кейинги навбатда турган~~
 партиядagi буюмларни узатиш вақти поток йўлининг ритмини (R) кўрсатади. Унинг узунлиги тактини транспортдаги буюмлар партиясининг миқдорига кўпайтириш билан топилади: $R = r \cdot n$ тр.

Бизнинг мисолимизда $R = 3 \cdot 10 = 30$ мин. Тактта тескари бўлган миқдор поток йўлининг унумдорлигини ёки ишлаш темпини (суръатини) кўрсатади. Такт 3 мин бўлганда бир минутда ишлаб чиқарилган маҳсулот (деталлар, буюмлар) миқдори $1/3$ га тенг бўлади ёки поток йўли бир соат ишлаганда 20 дона буюм ишлаб чиқарилган бўлади.

Операциялар узунлигини (Топ,) поток йўлининг тактига (τ) нисбати билан бир операцияни бажаришдаги иш жойларининг сони топилади.

$$P = \frac{T_{оп}}{\tau} = \frac{12}{3} = 4$$

Поток йўлининг такти (τ) ва унинг ҳақиқий иш вақти фонди (Φ_x) асосида узлуксиз синхронлашган поток йўлининг ишлаб чиқариш қуввати топилади:

$$K = \frac{\Phi_x}{\tau}$$

Масалан, поток йўлининг йиллик иш вақти фонди 590000 мин, ишлаш такти - 2,8 мин. У ҳолда поток йўлининг йиллик қуввати

$K = \frac{590000}{2,8} = 210714$ буюмга тенг. Агар битта буюмга шундай деталлардан 7 та ишлатилса (кетса) линия 30102 буюм ишлаб чиқариши керак бўлади.

Ишлаб чиқариш даври ва уни аниқлаш усуллари

Ишлаб чиқаришни ташкил этиш даражасини ифодаловчи асосий кўрсаткичлардан бири ишлаб чиқариш жараёнидаги маҳсулотларга сарфланган вақтдир. Бу вақт қанча қисқа бўлса, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш даражаси шунча юқори ҳисобланади ва маҳсулот ишлаб чиқариш тезлашади.

Ишлаб чиқариш даври – таркиби бўйича иш бажариш даври ва танаффус давларига бўлинади. Иш бажариш даври – технологик жараёнлар (операциялар) вақти, ишлаб чиқаришга тайёргарлик билан боғлиқ вақтлардан, табиий жараёнлар, техник назоратни олиб бориш, материалларни цех ва участкаларга, иш жойларига етказиб бериш учун кетадиган вақтлар йиғиндисидан иборат.

Танаффус вақти – ўз ичига сменалар ўртасидаги танаффус ва узулишлар бошқа ишлар билан ускуналар банд бўлиши натижасида операциялар орасидаги кутиш вақтлари йиғиндисидан иборат.

Ишлаб чиқариш жараёнидаги танаффуслар икки гуруҳга бўлинади: **Биринчи гуруҳга** корхоналарнинг иш режими билан боғлиқ бўлган танаффуслар тааллуқлидир (дам олиш ва байрам кунлари, овқатланиш танаффуси билан боғлиқ бўлган тўхташлар). **Бу танаффуслар** ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, иш сменасини тайёрлаш, ускуналарни созлаш ва режа асосида таъмирлаш учун белгиланган бўлади. **Иккинчи гуруҳ** – ишлаб чиқаришни ташкил этиш билан боғлиқ танаффуслар. Бундай танаффусларни қисқартирилиши ишлаб чиқаришни поток усулида ташкил қилиш ва турли хил ишлаб чиқариш участкаларида ишни параллел равишда бажариш натижасида амалга оширилади.

Ишлаб чиқариш даврининг узунлиги – маҳсулот мураккаблиги, уни меҳнат салмоғи, техник ва технологик даражаси, ва ишлаб чиқаришдаги шарт-шароитларга боғлиқ бўлади.

Умумий ишлаб чиқариш даври қуйидаги формулага биноан аниқланади:

$$T_{\text{ц}} = \sum t_{\text{тех}} + \sum t_{\text{таб}} + \sum t_{\text{н}} + \sum t_{\text{тр}} + \sum t_{\text{со}} + \sum t_{\text{мо}}$$

бу ерда: $T_{\text{ц}}$ – ишлаб чиқариш даврининг умумий узунлиги (соат, кун);

$\sum t_{\text{тех}}$ – технологик жараёнларнинг вақти;

$\sum t_{\text{таб}}$ – табиий жараёнларнинг вақти;

- $\sum t_n$ - техникавий назорат вақти;
 $\sum t_{тр}$ - транспортда ташиш вақти;
 $\sum t_{со}$ - деталларнинг сменалар ва жараёнлар орасида туриб қолиш вақти;
 $\sum t_{мо}$ - ярим тайёр маҳсулотларнинг иш сменалари орасида ва цехлараро омборларда туриб қолиш вақти.

Меҳнат буюмларини ишлаб чиқаришдаги ҳаракатини кетма-кет бориши қуйидагича изоҳланади: Ҳар қайси операцияда деталлар партиялаб ишлаб чиқарилади. Олдинги операциялар бўйича ҳамма деталларга ишлов берилмагунга қадар деталлар кейинги операцияга узатилмайди.

Буюмнинг кетма-кет ҳаракатида ишлаб чиқариш даври (цикл) « $T_{к.к.}$ » қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$T_{к.к.} = \sum_1^m t_{доп} \cdot n$$

бу ерда: $T_{к.к.}$ - буюмларга кетма-кет ишлов беришдаги ишлаб чиқариш даври (мин, соат, кун);

$\sum_1^m t_{доп}$ - деталларга барча операцияларда ишлаб бериш вақти.

n - партиядagi деталлар сони.

m - жараёндаги операциялар сони.

Меҳнат буюмларининг кетма-кет силжиши, уни ташкил этилишини оддийлиги билан ажралиб туради. Бунда унча кўп бўлмаган бир хил меҳнат буюмлари партиялаб, асосан доналаб ва майда сериялаб ишлаб чиқарилади.

Меҳнат буюмлари ишлаб чиқариш жараёнида параллел равишда ҳаракат қилганда барча ишчи ўринларида маҳсулот ишлаб чиқариш бир пайтда ҳамма операцияларда бажарилади.

Меҳнат буюмлари параллел ҳаракат қилганда ишлаб чиқариш даври қуйидагича аниқланади:

$$T_{пар} = \sum_1^m t_{доп} - (n - 1) \cdot t_{эу}$$

бу ерда: $T_{пар}$ - буюмларга параллел ишлов бериш шароитидаги ишлаб чиқариш даври (мин, соат);

$t_{эу}$ - энг узун операцияларнинг бажариш учун сарфланган вақт (мин).

Ишларни параллел равишда олиб бориш усули маҳсулотни кўнраб ишлаб чиқаришда қўлланилса, самарали натижага эришиш

мумкин. Бу ишлаб чиқариш даврининг қисқаришига ҳамда ускуналарнинг иш билан бир меъёрда таъминланишига имкон яратади. Операцияларни параллел олиб бориш ва кўп сериялаб ишлаб чиқариш амалда кенг тарқалган.

Операцияларни аралаш турда (ҳам параллел, ҳам кетма-кет) олиб бориш, унда ишлаб чиқариладиган деталларни узатиш қисман доналаб, қисман партиялаб ташкил этилади. Бу усул поток линияларда ва партиялаб ишлаб чиқаришни ташкил қилишда, операциялар вақт жихатидан турли хил узунликда бўлганда ва буюмлар операциядан операцияга нотекис узатиладиган ишлаб чиқаришларда кенг қўлланилади.

Операцияларни аралаш турда олиб бориш вақтини қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$T_{\text{п.к.}} = \sum_1^m t_{\text{дона}} \cdot n - \sum_1^m t_{\text{к}} (n - 1)$$

бу ерда: $T_{\text{п.к.}}$ - буюмларга параллел ва кетма-кет ишлов беришдаги ишлаб чиқариш даври (мин, соат);

$$\sum_1^m t_{\text{к}} - \text{«қисқа» операцияларни бажариш вақти йиғиндиси (мин, соат).}$$

Операцияларни параллел ҳамда кетма-кет ёки аралаш тартибда олиб боришни ускуналар қуввати бир хилда бўлмаган ва операциялар қисман синхронлашган ишлаб чиқаришларда қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Партиядаги маҳсулот ҳажмининг ўсиши тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг ва айланма маблағларнинг ўзгаришига боғлиқ. Маҳсулот партиясининг ҳажмини аниқлаётганда тайёрлаш-яқунлаш ва маҳсулот бирлигини тайёрлашга сарфланадиган вақт орасидаги нисбат бирдан-бир асосий омил ҳисобланади, чунки у ускуналардан фойдаланиш даражасига сезиларли таъсир этади. Партиядаги буюмлар сонини қуйидаги формула ёрдамида аниқлаш мумкин:

$$П_{\text{к}} = \frac{t_{\text{тн}}}{t_{\text{дон}} \cdot K_{\text{с}}}$$

бу ерда: $t_{\text{тн}}$ - ишлаб чиқаришни тайёрлаш-яқунлаш бўйича партиядаги буюмларга сарфланадиган вақт (мин, соат);

$t_{\text{дона}}$ - маҳсулот бирлигини тайёрлашга сарфланадиган вақт (мин, соат);

$K_{\text{с}}$ - созлаш коэффициентини (тайёрлаш-яқунлаш вақтининг партиядаги деталларни ишлаб чиқаришга сарфланган вақтга нисбатан).

Асосий иборалар ва тушунчалар

1. Ихтисослаштириш - бу алоҳида ишлаб чиқариш участкалари цехлар, корхоналар ва тармоқларни ўхшаш бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқаришда кўчиришдир.

2. Кооперативлаштириш - бу корхона ва тармоқларнинг бўш турган ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш мақсадида, улар ўртасида ўрнатилган доимий ишлаб чиқариш алоқадорлигидир.

3. Концентрациялаштириш - бу майда, бир хил ўхшаш маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналарни йириклаштиришдир.

4. Комбинатлаштириш - бу турли хил саноат тармоқларига мансуб бўлган ишлаб чиқаришларни хомашё ресурсларидан тўлиқ фойдаланиш мақсадида бир комбинатга тўпланишидир.

5. Ишлаб чиқариш жараёни - бу хомашё материалларни тайёр маҳсулотга айлантириш билан боғлиқ бўлган жараёнлар йиғиндисидир.

6. Ишлаб чиқариш даври - бу хомашё материалларни тайёр маҳсулотга айлантириш учун кетган вақт миқдоридир.

Назорат саволлари

1. Ихтисодий фаолиятнинг мақсади нима?

2. Ишлаб чиқаришни ташкил этиш шакллари, уларнинг моҳияти.

3. Ишлаб чиқаришни ташкил этиш қоидалари, типлари, усуллари, турлари ва уларнинг моҳияти.

4. Бир меъёردа ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва унинг даражасини аниқлаш.

5. Корхонада ишлаб чиқариш жараёнлари, фазалари.

6. Корхонада маҳсулот қийматини яратиш босқичлари.

У БОБ. КОРХОНА ФАОЛИЯТИНИ РЕЖАЛАШТИРИШ

5.1. Режалаштиришнинг моҳияти ва вазифалари

Ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил этиш ва тартибли ривожлантириш бошқарув фаолиятининг асосий вазифасидир. Бошқарув ёки раҳбарликсиз ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этиб бўлмайди. Бу ҳилдаги ишлар режа асосида амалга оширилади. Режалаштириш (бизнес-режани тузиш) раҳбарликнинг бир қисмидир.

Демак, менеджмент - «бошқарув», бу турли хил ташкилотлардаги кишиларни бошқариш фаолиятининг хили, вазифалари (функцияси)дир.

Бунда мақсадга эришиш учун меҳнат, интеллект ва бошқа кишилар хатти-ҳаракатининг мотивлари (сабаблари) эҳтиёжни юқори даражада таъминлаш, бошқалар томонидан ҳурмат, амалдаги ўсиш, мақоми (статус), тан олиш ва юқори баҳолаш.

Маънавий эҳтиёжлар, ташаббускорлик орқали ўзини кўрсатиш каби усуллар ишлатилади. Режалаштириш - бу иқтисодий қонунлар ва тажрибалардан фойдаланиш асосида режаларни, дастур ва лойиҳаларни ишлаб чиқариш жараёнидир. Масалан, қиймат қонуни талабига кўра маҳсулот баҳоси уни ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича ижтимоий зарурий ҳаражатларни ҳисобга олган ҳолда белгиланиши лозим. Жамғариш қонуни эса фойдани бир қисмини ишлаб чиқаришни кенгайтиришга ажратилишини тақазо этади. Меҳнат унумдорлигини ошириб бориш қонуни эса корхоналарни фан-техника янгиликларини ишлатиш асосида меҳнат ва моддий манфаатдорлигини оширади. Ана шундай мақсад ва вазифалар аниқ-равшан бўлгандан сўнг корхона ўзининг стратегик ривожланишнинг йўналишларини ишлаб чиқади.

Фирма ва корхоналар - мижозлар, акционерлар, давлат бошқарув ташкилотлари, жамоатчилик билан боғлиқ ҳолда фаолият кўрсатиш усулларини топишлари, уни қўллашлари зарур. Агар корхонанинг мақсад ва вазифалари жамият қонунлари ва маънавий тамойилларига мос келса, у ҳолда корхонанинг ишлари муваффақиятли яқунланади. Корхона ҳаёт-мамотининг фалсафаси мулк эгасининг ва ўз ходимларининг гуллаб-яшнаши ва жамият ривожланиши таъминлашга қаратилиши зарур.

Бозор муносабатлари режалаштириш ишларига янгича ёндашиш кераклигини объектив зарурият қилиб қўяди. Аввало, шуни айтиш керакки режа тузиш зарурияти турли хил сабаблар билан белгиланади. Уларнинг асосийлари қуйидагилар:

- келажакни ноаниқлиги;
- режани бошқарувдаги аҳамияти;
- иқтисодий натижаларни (оқибатларни) оптималлаштириш.

Ҳақиқатда ҳам, агар корхона ёки қандайдир компаниянинг келажаги аниқ бўлганда эди, доимо режа тузиб боришга ҳожат қолмас эди.

Режалаштириш вазифалари қуйидагилар:

- рақобатчиларга қараганда корxonанинг молиявий барқарорлиги, капиталининг янада рентабеллиги даражасини таъминлаш;

- юқори даражада рақобатбардош маҳсулот сотиш, иш бажариш, хизмат кўрсатиш ҳажмини кўпайтириш ва бозорда корхона салмоғини ошириш,

- янги иш жойларни яратиш республикамизда ижтимоий ривожланишни таъминлаш учун жаҳон ҳамжамиятида давлатимиз обрў-эътиборини ошириш.

Режалаштириш жараёнида қуйидаги принципларига амал қилиш зарур.

- режалаштиришда узлуксизликни таъминлаш;
- оптималлик;
- ~~тежамкорлик;~~
- бозор талабига мослашиши (ўзгарувчанлик);
- корхона режаси билан унинг ишлаб чиқариш бўғинлари режасининг ягоналигини таъминлаш;
- зарур соҳаларни ажратиш;
- комплекс ривожланишини таъминлаш.

Режалаштириш ўз моҳияти (предмети) бўйича маҳсулот ҳажми, маркетинг ишлари ва уни сотиш, ходимлар сони ва иш ҳақи, корхона қуввати, ишлаб чиқариш ҳаражатлари, ҳаражатлар ва даромад, фойда каби кўрсаткичлардан иборат^{*}.

Режанинг моҳияти 40 га яқин кўрсаткичлар ёрдамида, ёритилади ва бу кўрсаткичлар бўйича вазифалар қабул қилинади, корхона фаолияти таҳлил қилинади ва баҳоланади.

Режа кўрсаткичлари:

- натурал ва қиймат кўрсаткичлари;
- миқдорий ва сифат кўрсаткичлари;
- синтетик ва аналитик (хусусий) кўрсаткичлари гуруҳига ажратилади;
- миқдорий кўрсаткичлар - маҳсулотнинг умумий ҳажми-товар маҳсулоти, ялпи маҳсулот, ходимлар сони, фойда, даромад миқдори ва ҳ.к. лар;
- сифат кўрсаткичлар - ишлаб чиқариш рентабеллиги, маҳсулот сифати (унинг кўрсаткичлари бўйича), фонд қиймати фонд рентабеллиги ва бошқалар;

^{*} В.В.Кавалев, О.Н. Вролкова. «Анализ хозяйственной деятельности предприятия» учебник.

«Перспектив» Москва, 2002. С. 139.

Ф.Котлер. Основы маркетинга. Москва, «Прогресс», 1990. Гл. 17. С. 574-577.

- маҳсулот бирлиги учун металл харажати, қувват бирлиги учун капитал қўйилмаси;
- натурал кўрсаткичлар - маҳсулот тури, нави, сифати бўйича миқдори;
- меҳнат унумдорлиги, иш ҳақи.

Режалар турли хил белгилар асосида бир неча хилда бўлади:

- муддати бўйича - узоқ муддатли стратегик режа, жорий (1-3 й) йил учун тузиладиган режа ва қисқа муддатли оператив режа кунлик, ойлик ва бир йиллик режалар^{*};
- режалаштириш объекти бўйича корхона режаси (бизнес-режа), цех, участка, иш жойлари ва бригадалар бўйича.
- ҳужжат турлари бўйича - режа, программа, лойиҳа, прогноз режалар, буюртма;
- наряд режалар.

Оператив режалар корхона ичидаги цех, участка ва иш жойлари бўйича ишлаб чиқариш фаолиятини амалга ошириш учун қўлланилади. Бундай режа ишлаб чиқаришни кун, ойлар мобайнида мўътадил, бир ритмда боришини назорат қилиш, таъминлаш, хўжалик мажбуриятларини ўз вақтида бажарилиб боришини кузатиш учун зарур бўлади.

5.2. Режалаштириш асослари

Режалаштириш асослари бўлиб қуйидагилар хизмат қилади:

- кўзланган мақсадга эришиш учун корхона ихтиёрида турган иқтисодий шарт-шароитларни, ишлаб чиқариш имкониятларини баҳолаш;
- режа даврида муҳим ўрин тутадиган бозор хусусиятларини ўрганиш, баҳолаш;
- рақобат даражасини билиш;
- корхона кирган тармоқ хусусиятини ҳисобга олиш;
- корxonанинг ўзини йириклиги;
- мамлакатнинг иқтисодий ривожланиши ҳолатини ҳисобга олиш.

Режа топшириқларни тўғрилигини, оптималлигини асослашда норма ва нормативлар муҳим ўрин тутати. Уларсиз режа тузиш мумкин эмас.

Техник-иқтисодий норма ва нормативлар корхона ихтиёрида турган турли хилдаги ресурслардан – хомашё, материаллар, ёқилги, энергия, асбоб-анжомлар, меҳнатидан, ишчиларнинг иш вақтидан, машиналарнинг иш вақтидан, корхона қувватидан унумли фойдаланиш меъёрини кўрсатади. Норма ва нормативлар корхонада

^{*} В.В.Ковалев, О.Н.Волкова. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. Учебник. «проспект». Москва, 2002, С. 136.

тежамкорликни таъминловчи, ресурсларни ўрнига қўйиб исроф қилмай фойдаланишни ва умуман ҳаражатларни камайтириб меҳнат унумдорлигини ошириш заруриятини талаб этади

Норма ва нормативлар қуйидаги гуруҳларга ажратилади:

1. Меҳнат (иш вақти) бўйича нормативлар;
2. Меҳнат воситалари (асосий капитал) дан фойдаланиш нормативи;
3. Меҳнат буюмларидан (айланма капиталдан) фойдаланиш нормативи;

4. Ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этиш нормативлари. Булар - ишлаб чиқариш даври, тугалланмаган ишлаб чиқаришларни йил охирида ва йил бошидаги қолдиғи, хомашё материалларининг омордаги қолдиқ меъёри ва бошқалар.

5. Маҳсулот сифатининг нормативи (меъёри). Бу янги маҳсулот турлари миқдорини умумий маҳсулот ҳажмидаги салмоғи, олий сифатдаги маҳсулотлар салмоғи, маҳсулот таркибидаги фойдали моддалар меъёри, буюмларнинг чидамлилиги шишиқлиги ва ҳ.к.

6. Ишлаб чиқариш сарф-ҳаражатлари нормативи, рентабеллик нормаси.

7. Янги лойиҳадаги ишлаб чиқариш қувватларини ўзлаштириш нормативи. (Цехлар, коржоналар қуввати, агрегатлар, дастгоҳлар қуввати).

Норма деб маҳсулот ёки иш бирлигига маълум шароитларда хомашё, материаллар энергия ва иш вақтини (меҳнатни) энг кўп сарф қилиш мумкин бўлган миқдорига айтилади. Белгиланган меъёрдан, нормадан ортиқча сарф қилиш мумкин эмас. Норматив миқдорлар эса ишлаб чиқариш воситаларидан (капиталдан) фойдаланиш даражасини, уларни маҳсулот оғирлигининг, ҳажмининг ҳар бирлигига тўғри келадиган ҳаражат миқдорини ифодалайди. Ҳаражат нормалари меҳнат шароитларини яхшилланиши, янги замонавий технологияларни ишлаб чиқаришга киритилиши билан унумсиз меҳнат ҳаражатлар, чиқинди ва исрофларни камайтириш ҳисобига нисбатан камайтиб боради. Унумдорлик нормалари эса ошиб боради. Шундагина улар илғор фан-техника тараққиёти ютуқларини ўзида тўплаган бўлади.

Режалаштиришда бир қанча усуллар ишлатилади:

1. Баланс усули
2. Мақсадли - дастур, лойиҳа тузиш.
3. Иқтисодий математик усули.

1-Мисол. Моддий ресурслар баланси, талабни ресурсларга мос келишини, тенглигини кўрсатади. Агар режалаштириш жараёнида шу тенгликни йўқлиги юзага чиқса у ҳолда талабни камайтириш ёки қўшимча ресурс олиш имкониятларини қидириш, топиш лозим, режани баланслаштириш керак.

Норматив усул эса норма ва нормативлардан фойдаланишга асосланган.

2-Мисол. Бир дона буюмни ишлаб чиқариш бўйича вақт нормаси 10 соат, йиллик маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми 120 минг дона. У ҳолда маҳсулот ишлаб чиқариш программасининг меҳнат салмоғи (охирлиги) 1200 минг норма – соат бўлади.

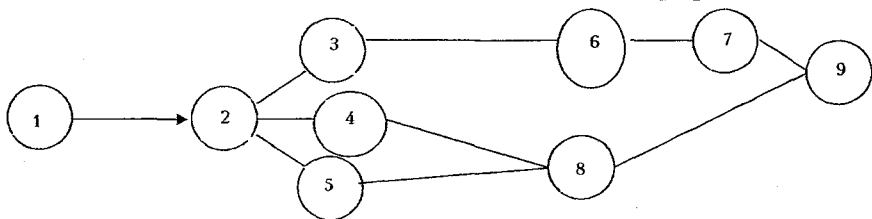
3-Мисол. Капиталнинг ўтган йиллардаги рентабеллиги 9% бўлди. Агар режа йилида капитал ҳажми 5% кўпайса фойда қанча бўлади? Режа йилидан аввалги йилда корхонанинг баланс қиймати 200млн с. бўлади. У ҳолда режа давридаги фойда қуйидаги миқдорда бўлади: $228,9=200x/,09./$

Графика усуллари турли шаклда ва бўлиши мумкин: сеткали (чизмага қаранг), координата ўқларидан тузилган чизиқли бўлиб, бунда X- иш вақти, Y - иш тури. Корхонани зарарсизлик нуқтаси ҳам худди шундай ҳисобланади, бунда X-ишлаб чиқариш ҳажми, Y-маҳсулот қиймати.

Сеткали усул янги турдаги маҳсулотни ишлаб чиқаришни режалаштиришда ишлатилади:

9-чизма

Ишлаб чиқаришни тайёрлишнинг сеткали графиги

Бу ерда О-ходиса (масалан, 1-техник топшириқни узатиш, 9-тажриба наъмунасини тайёрлаш), иш бажариш муддати (масалан 1-ходисадан 2-ходисагача 20 кун ўтади.

Мақсадли дастур усули мураккаб лойиҳаларни амалга оширишда қўлланилади. Бу усулнинг модели чизмада келтирилган.

Иқтисодий математика усули режалаштиришда турли хил модификацияда қўлланилиши мумкин. Уларнинг моҳияти шундаки, модель бир қанча кўрсаткичлар ва коэффициентлар асосида тузилади Бошқа омилларга (x) боғлиқ бўлгани топилади, режалаштириладиган ўзгарувчан миқдор (y) топилади.

Масалан, кўрсаткичларни чизиқли боғлиқлиги қуйидаги формулада ифодаланади.

$$Y = a_0 + a_1 x_1 + a_2 x_2$$

Бунда у-электроэнергияни истеъмол ҳажми, КВ т соат
 X_1 -технологик дастгоҳлар қуввати КВТ;
 X_2 -Ишлаб чиқариш программаси дона

a_0, a_1, a_2 — ретроспектив маълумотлар асосида ҳисоблаш усули билан олинган коэффицентлар.

X_1 ва X_2 режа давридаги миқдорини билган ҳолда режа бўйича электр энергиянинг харажат миқдорининг аниқлаш мумкин.

Фирма ёки корхона фаолиятини турли хил томонларини режалаштиришнинг кўрсатилган усуллари режа тузувчилар, мутахассис ва раҳбар ходимлар учун дастури амалдир.

5.3. Корхонада стратегик режалаштириш

Генри Форд 1926 йили ўзининг «Бугун ва эрта» номли китобида «ўз корхонасида индустриализациялаштиришни ўзининг чўққисига чиқарадиган келажакнинг ишлаб чиқариш тизимини яратганлигини» фахр билан ёзган эди. Корхонадан тайёр автомобилни ишлаб чиқаргунча кетган вақт атиги 81 соатни ташкил этар эди. У иқтисодий, технологик ва ижтимоий-сиёсий шароитларга оптимал даражада мос келадиган, айрим ҳолларда уларни ривожланишидан ҳам юқори келадиган тизимни яратди.

Генри Форд эришган ютуқларни уни фикрлаш, стратегик режалаштириш ва бошқариш қобилияти билан изоҳлаш мумкин. Бундай қобилиятга эга бўлган кишилар ҳақида уларга табиат кўра билиш қобилиятини инъом этган дейдилар.

Ишлаб чиқаришга раҳбарлик қилиш жараёнида бундай узоқни кўра билиш олдинми кечми режа шаклини қабул қилиш учун асос бўлиб қолади.

Хўжаликлар фаолиятини режалаштиришсиз, унинг мақсадини амал қилиш ва ривожланиш йўналишларини, принципларини аниқламасдан ҳар қандай бошқарувни амалга ошириш мумкин эмас. Жамиятнинг ҳар қандай тизимида режалаштириш бошқариш тизимининг умумий функцияларининг (вазифаларининг) асоси бўлиб қолади.

Бозор иқтисодиёти шароитида турли хилдаги корхона ва хўжаликларнинг келажаги ҳақида гамхўрлик қилиш, уларни фаолият кўрсата олиши ва ривожланиши йўналишларини танлаш тўлиқ ва бутунича шу корхонанинг менеджерлари зиммасига тушади. Стратегик режалаштириш ва бошқариш вазифалари муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Стратегик режалаштириш узоқ даврга мўлжалланган бўлиб корхонанинг ишлаб чиқариш фаолияти кўлами ва соҳаларининг сифат даражасини ёки умумий миқдорини янада ошириш бўйича мақсад ва вазифаларини шакллантиришни назарда тутати.

«Стратегия» деганда корхона фаолиятининг мақсадлари ва унга эришиш воситалари мажмуаси тушунилади. Адабиётларда «Стратегия» тушунчасига ҳозирги вақтда бир хил ёндошиш йўқ.

Стратегик режалаштириш корхонани уни ўзига унчалик аниқ бўлмаган ташқи муҳит ва омиллар, уларнинг ўзгарувчанлиги билан

боғлиқ бўлган объектив сабаблар туфайли пайдо бўлди. Корхона фаолиятига таъсир этувчи ташқи омиллар ҳақида юқорида айтилган эди.

Стратегик режалаштиришнинг методологик асоси қуйидагилар:

I. Корхона мураккаб ижтимоий-иқтисодий тизим сифатида маълум мақсадларга эришиш учун яратилади; унда ресурслар мавжуд бўлиб улар моддий неъматларга (маҳсулотлар, хизматларга) айлантирилади; корхонада ишлаб чиқариш ҳаражатлари ва сотилган маҳсулот ҳаражатлари ишлаб чиқариш фаолиятининг натижалари билан таққосланади;

II. Корхона ичидаги муҳитнинг мураккаблиги ва ўзгарувчанлиги. Корхона очиқ иқтисодий фаолият кўрсатувчи тизим сифатида бўлганлиги учун унга бир қанча ташқи омиллар таъсир кўрсатади. Шунинг учун корхона фаолиятининг самарадорлигини кўп жиҳатдан унинг ана шу шарт-шароитларга мослашиш қобилияти билан аниқланади.

III. Ҳар бир корхона ўзига хос (уникал) хусусиятларга эга (бу хусусиятлар ҳақида илгари батафсил айтилган).

Шунинг учун стратегик режа тузишда турли хил корхоналар учун бир хил қарор қабул қилиш тўғри бўлмайди, уларнинг хусусиятларини инobatта олиш зарур.

Корхона бурчи (миссияси) – бу унинг бош мақсади, уни яшаш мақсади, у режа даврида шунга эришиши керак.

Миссия тушунчасига корхона ишлаб чиқарадиган маҳсулотлар; хизматлар хусусияти, бозор тавсilotи мижозларини топиши; даромад олиш мақсади; технологияси, яъни дастгоҳлари тавсilotи, технологик жараёнлар тавсilotи, технологиядаги янги ютуқлар; рақбатбардошлик қобилияти, яшай олиш омили ҳақидаги ахборотлар, ўзининг кучли ва бўш томонлари ҳақида, маркетинг, молия, ишлаб чиқариш, технология, ходимлар ахборотлар, хуллас ўзи ҳақидаги фикрлар киради.

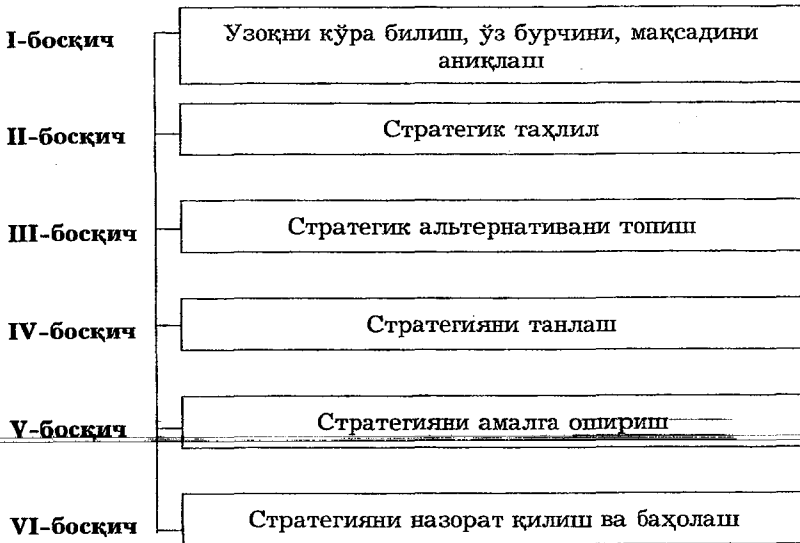
Бундан ташқари «Миссия» тушунчасига корхонанинг ташқи қиёфаси, унинг шериклари, мижозлари, жамият олдидаги ижтимоий ва иқтисодий жавобгарлигини ифода этувчи имиджи.

«Миссия» – корхонани ташқи дунёга чиқмоқчи бўлган ўз таасуротларини ифодалайди.

«Миссия»:

1. Корхона мақсадини аниқлайди,
2. Корхона мақомини аниқлайди,
3. Корхона ичидаги коммуникацияларни яхшилашга хизмат қилади.

Стратегик режалаштириш босқичлари (жараёнлари)

«Миссия»га мисол сифатида турли хил корхоналар бўйича ахборотлар келтирамиз:

1. «ЭШПЛ» фирмасида - (шахсий компьютер ишлаб чиқаради) «инсониятни такомиллаштирувчи дунё бўйича интеллектуал воситаларини ривожлантиришга хисса қўшиш»

2. Соғлиқни сақлаш соҳасида ихтисослашган «Мерк» фирмасининг кўра билишни «Биз инсоният саломатлигини сақлаш ва яхшилаш учун биз бизнес билан шуғулланаемиз». Бизнинг барча ҳаракатларимиз шу мақсадга эришиш нуктаи назаридан ўрганиши зарур.

3. Дисней компаниясининг кўра билиши: «Кишиларни бахтли қилиш».

4. 10 май 1850 йилда Шотландияда (Глазго) ўзининг савдо маркалари билан жаҳонга машҳур бўлган Томас Джонстоун Липтон кишини хайратга солувчи бозорни сезувчанлиги ва ностандарт рекламаларни ўйлаб топиш қобилияти билан катта муваффақиятларга эришди. Унинг номи: «Пакетлардаги чой», «Липтон чойини ичинг» деган ёзувлар билан жаҳонга машҳур бўлиб кетди. Ўша даврдаги Америка бизнесменларининг қақирғи (девизи) Липтонни ўзига тортди. Бу қақирғи: «Биз Худога ишонаемиз, лекин ҳамма нарса учун биз нақд пул тўлаймиз» деб кўрсатилган (БВ рўзномаси. 13 май 2004 й. №19 «Томас Липтон»).

5. Макдональдс фирмасининг миссияси: «Кишиларга тез-тез хизмат кўрсатиш, арзон ва иссиқ таом етказиш».

6. IBM компаниясининг миссияси: «Ахборотларга талабни қондириш» Миссиядан фарқ қилган ҳолда «мақсадлар» корхона фаолиятининг аниқ йўналтирилишини кўрсатади.

Фан-техника тарақиётини жадаллик билан бориши корхона ва таъкилотларга ўзларининг ривожланиш бўйича мақсадларини шаклланишига керак бўлган тажрибаларни тўплаш учун вақт қолдирмай қўяди. Иқтисодиётни глобаллашуви шароити корхоналарни барча рақобатчиларни амалда аниқлаш мумкин бўлмаган ҳолатда қолдирмоқда.* Шунинг учун корхона ва хўжаликларнинг янги таркибий ўзгаришлар тўғрисидаги корхоналари стратегик режалаштиришнинг классик ўсиш ва рақобатга боғлиқ эканлигини тушуниш кераклигини кўрсатмоқда.

Амалий ахборотлар таҳлили кўрсатишича, стратегик режалаштиришнинг классик назарияси кўрсатмаларидан, ўзларининг кучли томонларини ва рақобатчилик муҳитидан чиқишга бўлган ҳаракатини ривожлантириш учун ҳозирги вақтда фақат кучсиз бўлган корхоналар (йирикликдан қатъий назар) фойдаланмоқда.

Асосий иборалар ва тушунчалар

1. **Режалаштириш** - бу иқтисодий қонунлар ва илғор тажрибалардан фойдаланиш асосида режаларни, дастур ва лойҳаларни ишлаб чиқариш жараёнидир.

2. **Норма** - мақсулот ёки иш бирлигига маълум шароитларда хомашё, материаллар, энергия ва иш вақтини энг кўп сарф қилиш мумкин бўлган миқдоридир.

3. **Норматив миқдорлар** - ишлаб чиқариш корхона мулкидан фойдаланиш даражасини уларни мақсулот оғирлигини, ҳажмининг ҳар бирлигига тўғри келадиган харажат миқдоридир.

4. **Стратегик режалаштириш** - узоқ даврга мўлжалланган бўлиб корxonани ишлаб чиқариш кўлами ва соҳаларининг сифат даражасини ёки умумий миқдорини янада ошириш бўйича мақсад ва вазифаларини шакллантиришни назарда тутати. «Стратегия» тушунчасига ҳозирги вақтда бир ҳил ёндошиш йўқ.

Назорат саволлари

1. Режалаштиришнинг моҳияти, мақсади ва вазифалари.
2. Режалаштириш асослари.
3. Корxonанинг бозор имкониятларини баҳолаш тартиби.
4. Корxonада стратегик режалаштириш вазифалари ва босқичлари.

* Евремов И.С. Стратегическое планирование. Москва. «Финпресс», 2001, С. 75.

VI БОБ. МАҲСУЛОТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВА УНИ РЕАЛИЗАЦИЯ ҚИЛИШ

6.1. Маҳсулот ишлаб чиқариш режасининг моҳияти ва кўрсаткичлари

Маҳсулот ишлаб чиқариш режаси (программаси) корxonани ривожлантириш режасининг ёки бизнес режасининг энг муҳим қисми ҳисобланади. Режасининг бу қисмида ишлаб чиқаришга мўлжалланган маҳсулот ҳажми унинг турлари, нави ва сифат кўрсаткичлари бўйича корхона мажбуриятлари кўрсатилади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш режасида натурал кўрсаткичлар муҳим ўрин тутади. Масалан; тонна, метр, килобайт, соат, кубметр каби кўрсаткичлар. Улар ёрдамида хар бир маҳсулот тури бўйича кимга қанча миқдорда маҳсулот ишлаб чиқариш мумкинлигини, сарф-ҳаражатлар миқдорининг меъёрини Масалан, маҳсулот бирлиги учун кетадиган иш вақти ёки меҳнат харажатлари, хомъашё, материаллар, ёқилғи, энергия харажатлари меъёрини, буюртмачилар талабини шартномага кўра бажаришдаражасини аниқлаб бориш мумкин бўлади. Бундан ташқари натурал кўрсаткичлар ёрдамида корхонада хомъашё материалларга ишчи-хизматчиларга бўлган талабни, меҳнат ҳақи тўловлари миқдори, хар бирини маҳсулот учун меҳнат ҳақи (баҳосини) тўловини аниқлаш, ишлаб чиқаришдаги барча бўғинлар (10х участкалар) ўртасида мутаносибликни таъминлаш, ишлаб чиқаришни ташкил этиш шакилларини- (концентрациялаштириш, ихтисослаштириш, кооперативлаштириш, комбинатлаштириш) танлаш, хомашё ресурслари билан таъминлаш, уларнинг захираларини миқдорини аниқлаш имконияти яратилади.

Натурал кўрсаткичлар корхона ва тармоқларнинг ўзига хос томонларини, хусусиятларини ҳам ифода этади, Ишлаб чиқаришни рағбатлантиришга ёрдам беради.

Буларнинг ҳаммаси ишлаб чиқаришни режалаштириш жараёнида албатта ҳисобга олиниши зарур. Акс ҳолда ишлаб чиқариш жараёнида йил давомида узилишлар, туриб қолишлар, натижада иш вақти, дастгоҳлар унумдорлиги, қувватидан ва бошқа ресурслардан фойдаланиш самарасиз бўлиб чиқади, унумсиз харажатлар пайдо бўлади.

Шунинг учун маҳсулот миқдорини унинг хусусиятлари ва сифатини тўғри ва тўлароқ ифода этувчи кўрсаткичлар тўғри танлаб олиниши лозим.

Масалан, газмаларни погон ва к.в. мларда гиламларни - кв.м. ва дона ҳисобида фиштни - дона ва кум.м, оқ тунука кв.м. тоннада, кимёвий толаларни тонна ўрнига тонна метрларда ишлаб чиқариш режалаштирилади.

Машинасозликда дастгоҳлар, машиналар, ускуналарнинг истеъмолга яроқли хусусиятларини тўлароқ ифода этувчи кўрсаткичлар ишлатилади. Масалан, йигирув машиналари дона ҳисобидан ташқари, минг йигирув веретенда ўлчанади, ўзгарувчан ток генераторлари дона ва минг киловатт, электровозлар - дона ва минг от кучи аккумуляторлар - дона ва млн, ампер соат, скрепелар - дона ва минг кумм (чўмичининг ҳажми) ҳисобида ўлчанади.

Қора ва рангли металлургияда маҳсулот сифатидан бозор юқори даражада талаблар қўйилмоқда, Масалан, металл таркибини сифатини яхшилаш, прокат ва трубаларнинг таркибида умуман металл ҳажмини, тоннадаги овирлигини камайтириб, уларнинг юқори сифатдагиларини ва тоннали бўлганларини салмоғини оширишга зарурият туғилмоқда,

Минимал ўғитлар ишлаб чиқариш ва уни истеъмолчига етказиб бериш улар таркибида шартли бирлик ўрната озика моддаларни мавжудлигини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади, демак маҳсулотнинг истеъмол қиймати, истеъмолга яроқлийлик даражаси юқори ўринга қўйилади. Буюртмачилар талабига кўра маҳсулот ишлаб чиқариш натурал ўлчовларда портфелини шакиллантиришда (режа тузишда) маҳсулот тури ва нави тушувчанлари муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Номеникатура - бу маҳсулот турининг натурал бирлигидаги рўйхати.

Ассортименти ҳар бир турдаги маҳсулотни уни сифат хусусиятлари бўйича таркиби, маркаси, сорти, профили каби томонлари билан берилган миқдорда ажратилишидир.

Демак, ассортимент бу ҳар бир турдаги маҳсулотни унинг хиллари, маркаси. Устки кийимлар қандай материалдан тикилишига, фасони, размерига қараб ажратилади. Расмий маълумотларга кўра уларнинг хили 110 та бўлса ассортименти ундан ҳам кўпдир.

Кир ювиш машиналарининг 250 хили; кир ювиш парашогининг 150 хили бор; 90 хилдаги велосипедлар; 85 хилдаги магнитофонлар, радиоприёмники 50 хилдан кўпи, телевизорларнинг 45 хили, сотувчилар ва электр приборларни 35 хили маълум. Натурал birlikда маҳсулот ишлаб чиқариш программасида маҳсулотнинг сифат даражаси ҳам кўрсатилади.

Маҳсулот сифати бўйича барча техник - иқтисодий кўрсаткичлар, дунё амалиётидаги энг олий даражадаги эришилган ютуқлар талабига жавоб бериши керак. Демак, режада маҳсулотларнинг стандарт талаблари ва сертификатлаш шартларига риоя қилган ҳолда ишлаб чиқариш ҳажмини мўлжаллаш зарур.

Натурал кўрсаткичларнинг аҳамияти юқори бўлишига қарамасдан улар корхонада маҳсулотнинг умумий ҳажмини, ишлаб чиқариш суръатини, таркибини меҳнат ҳажми тўловлари фондиди

аниқлаш имкониятини бермайди. Бунинг учун қиймат кўрсаткичлар ишлатилади. Улар ялпи оборотдаги маҳсулот миқдори, ялпи маҳсулот, товар маҳсулоти, реализация маҳсулоти, соф маҳсулот, шартли нормадаги соф маҳсулот, меҳнат сафари (соат-минлар) миқдори бўйича маҳсулот ҳажми, хомашёга ишлов бериш бериш бўйича (НСО) маҳсулот ҳажми.

Бу хил кўрсаткичларни аниқлаш усули қуйидагилардир:

I Режадаги ялпи маҳсулот ($Q_{р.я}$):

$$Q_{р.я} \pm \Delta H + \Delta И$$

Бунда: ΔH - йил бошидаги тугулланмаган ишлаб чиқаришларнинг қолдиғини ўзлаштириш;

$\Delta И$ - шунинг ўзи махсус асбоб-анжомлар, мосламалар бўйича.

II. Режадаги товар маҳсулоти ҳажми ($Q_{р.т}$):

$$Q_{р.т} = Q_{т} + \Delta Q_{о.т} + \Delta Q_{ж.т}$$

бунда: $Q_{т}$ - товар маҳсулот ҳажми;

$\Delta Q_{о.т}$ - омбордаги тайёр маҳсулот ҳажмини ўзгариши;

$\Delta Q_{ж.т}$ - режа даврининг (йилликнинг) охирида шу йилнинг бошидагига қараганда жўнатилган маҳсулот қолдиғининг ўзгариши.

III. Реализация маҳсулоти ҳажми ($Q_{р.р}$) - товар маҳсулоти товар маҳсулоти ҳажмидан ташқари сотиш учун мўлжалланган ва шу режа даврида уларнинг ҳақини тўлаш керак бўлган маҳсулотдир. Улар, корхона ўзи ишлаб чиқарган ва сотишга мўлжалланган тайёр маҳсулотлар, ярим фабрикатлар, саноат характеридаги ишлар қиймати (шу кунладан, ўз дастгоҳлари ва транспорт воситаларини капитал таъмирлаш қиймати, ўзининг капитал қурилиши учун ва корхона балансида турган бошқа ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлади. Хўжаликлар учун бажарилган ишлар қиймати).

Реализация маҳсулотини режа давридаги ўсишини ($Q_{р}$) қуйдагича топилади:

$$Q_{р} = \frac{Q_{р.р} - Q_{х.р}}{Q_{х.р}} \times 100$$

бунда - $Q_{р.р}$ - режа йилидаги маҳсулотни реализация ҳажми.

$Q_{х.р}$ - ҳисобот йилидаги реализация маҳсулоти ҳажми (келаси даврдаги режа баҳосида).

Бу кўрсаткич - ишлаб чиқариш фаолиятининг натижасини ифодалайди ва корхона фойдаси, ишлаб чиқариш рентабеллигини аниқлашга, солиқдаги мажбуриятларни бажаришга, банк билан хомашё етказиб берувчилар, ўзларининг ходимлари билан ҳисоб-китоб ишларини бажариш ҳаражатларни қоплаш, келаси даврларда ишлаб чиқаришни ривожлантириш имкониятларини аниқлашга ёрдам беради.

Булардан ташқари шартли - соф маҳсулот, норматив соф маҳсулот, ишлов беришнинг норматив қиймати (НСО), норма - соат ҳисобдаги меҳнат салмоғи кўрсаткичлари ишлатилади.

Шартли-соф маҳсулот унинг миқдори реализация маҳсулотидан моддий харажатлар айирмасига тенг. Иш ҳақи харажатлари, ижтимоий суғурта, амортизация ажратмалари, фойда миқдоридан иборат.

Соф маҳсулот ҳажми товар маҳсулотидан моддий харажатлар ва шунингдек, асосий фондлар амортизациясини суммасини айириш билан топилади.

Демак, соф маҳсулот ҳажмида иш ҳақи ва фойда миқдори қолади. Унинг ҳажмига бошқа корхоналар яратган қийматлар (хомашё, материаллар, ёқилғи, энергия учун тўловлар амортизация ажратмаси) қўшилмайди.

Бу кўрсаткич шу корxonанинг ўз меҳнати билан яратилган янги қийматни ифода этади ва корхона фаолияти натижаларини тўғри кўрсатади.

Нормадаги соф маҳсулот - бу ходимларнинг ижтимоий ажратмалар билан бирга асосий ва қўшимча иш ҳақини ва норматив фойдани ўз ичига олган маҳсулот баҳосидир.

Ишлов беришнинг норматив қиймати (ручасига -НСО) ўз ичига ишлаб чиқаришдаги ишчиларнинг ижтимоий манфаатлари учун бўладиган ажратмалар билан бирга асосий ва қўшимча иш ҳақи умумишлаб чиқариш ва умумхўжалик харажатларини ўз ичига олади.

Бу кўрсаткичлар маҳсулот, хизматлар, ишлар таркибини, меҳнат фонди тўловлари ва ҳ.к. ни таҳлил қилиши учун ишлатилади.

Меҳнат сафари кўрсаткичи маҳсулот бирлигини ва бутун ишлаб чиқариш программасида мўлжалланган маҳсулотни ишлаб чиқариш учун қанча меҳнат кетишни норма - соатларда ифода этади. Бу кўрсаткич корxonанинг ички хўжалик фаолиятини (цехлар, участкалар) режалаштирилишда зарур бўлади.

6.2. Бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулот ишлаб чиқариш программасини шаклланиши

Кишиларнинг талабалари чексиздир, лекин уларни қондириш учун зарур бўлган ресурслар чекланган. Шунинг учун кишилар ўзларининг молиявий имкониятларига яраша энг кўн қониқтирадиган товарларни танлаб оладилар.

Талаб - ҳарид қилиш қобилияти билан белгиланадиган истеъмолдир. Истеъмолчилар кичик, ўртача ва катта типда бўлиши мумкин. Улар корхоналар, компаниялар ва турли хилдаги хўжаликлардир. Лекин талаблар ишониб бўлмайдиган кўрсаткичдир, чунки улар ўзгариб туради. Кишилар хилма-хил,

янгидан-янги нарсаларни қидириб топишга ҳаракат қиладиган, ҳамма ҳар доим ишлатиладиган, фойдаланадиган бир хил товарларни ёқтирмай қоладилар, меъдаларига тегади. Товар танлашдаги ҳаракат маҳсулот баҳосини пасайишини ёки кишилар даромадини кўпайиб бориши билан ҳам боғлиқ бўлади.

Кишилар ўз пулларига энг кўп қониқиш хосил қиладиганларини тавлаб оладилар. Масалан, “Фолсфатен” автомобили транспорт ўзида тўплаган, нархи ҳам нисбатан паст, ёқилғини тежайдиган, европа воситаларидаги элементар воситаларни стандартга мос бўлган машинадир. Лекин “Кодиллак” автомобили юқори даражадаги қомотортга, арзонликларга эга Шу пулга шу машинани харид қилган киши бу хусусиятлардан кўпроқ қониқиш хосил қилади.

Товар - бу харидор фикрини жалб этиш, харид қилиш, фойдаланиш мақсадида бозорга сотиш учун чиқарилган истеъмолни ёки талабни қондирувчи барча нарсалардир.

Фараз қиламизки, аёл киши гўзалроқ бўлишини орзу қилган бўлса, унинг бу талабини қондирувчи барча товарларни биз товарлар ассортиментини танлаш деб айтаемиз. Бундай товарлар ассортиментни косметика, янги кийим - бош косметолог хизмати, пластик операция ва бошқаларни ўз ичига олади. Лекин бу хил товарларни барчаси бирдек даражада зарур эмас...

Товар истеъмолчилар хоҳишига қанча кўп мос келса, ишлаб чиқарувчи шунча кўп муваффақиятга эришади. Гап шундаки ишлаб чиқарувчилар истеъмолчиларни излаб топишлари, уларнинг талабларини юзага чиқаришлари, кейин шу товарни яратишлари ва уларга сотишлари зарур.

“Товар” тушунчаси моддий объектлар билан чекланмайди. Талабни қондирувчи барча хизмат турлари товар ҳисобланади.

Буюмлар ва хизматлардан ташқари шахслар фаолияти, уларнинг манзили, ишлаб чиқаришни, хизматни ташкил этиш шакллари ва фикрлар, гоёлар ҳам товар ҳисобланади.

Агар бозор иштирокчиси, яъни корхона маркетингини, истеъмолни юзага чиқариш, зарур хилдаги товарларни яратиш, баҳосини аниқлаш уларни тақсимлаш ва иқтисодий рағбатлантириш тизимини устида яхши ишлаган бўлса, бундай товарлар сотилмай қолмайди. Ҳар биримиз биламизки истеъмолчилар тез сотиладиган товарларни навбатда туриб ҳам олишга тайёрдирлар.

Шуни ҳам айтиш керакки кўпчилик маркетингини, таъминот ва рағбатлантириш ишлари билан бир хил деб ҳисоблайдилар.

Маркетинг - айирбошлаш йўли билан талаб ва эҳтиёжларни қондиришга қаратилган кишилик фаолиятининг туридир. Масалан, аёл киши лаб бўёғини «Фабрикада косметика ишлаб чиқарилса, магазинда эса ишонч сотилади» деб кўрсатади, фирма раҳбари Чарлз Ревсон. Шунинг учун аёл киши шунчаки лаб учун бўёқ сотиб

олмаслиги ҳаммага тушунарли, ёки магазиндан диометри чорақта бўлган **фармалаш буюмини харид қилмай, шу диометрдаги оралик (тешикни) харид қилинади** деб кўрсатади билимдон сотувчилар.

Бошқа мисол келтирсак, фақат бифштекс сотилмайди, ундан келадиган истеъмол қилгандаги иштаҳани қитиқлайдиган ҳузур, роҳат сотилиши керак. Мижозга шу керак. Шунинг учун бозор иштирокчилари-сотувчилари ҳар қандай товар ортида яширинган талабларни юзага чиқариб, унинг хусусиятларини, ундан келадиган баҳрамандликни, фойдани сотишлари лозим.

Бир хил маҳсулотни ишлаб чиқариш фойдали бошқасини ишлаб чиқариш эса зарарли эканлигини белгиловчи истеъмолчи талаби, бозор иқтисодиёти унинг хоҳишини эркинлигини чеклайди.

Корхона маҳсулот ишлаб чиқаришни истеъмолчи талаби билан мослаштирини бўлмаса ишлаб чиқариш банкротга учраб қолади.

Хомашё ресурсларини етказиб берувчилар ҳам шундай. **Ишлаб чиқариладиган маҳсулот қандай бўлса унинг учун шундай ресурс керак бўлади.** Етказиб берувчилар меҳнат ва моддий ресурслари ҳисобига максимал фойда олишлари учун бозор тизими талабларига бўйсуниб **истеъмол талабларидан келиб чиқиб ресурсларни танлаши лозим.** Чунки фақат фойда кўрадиган фирмаларгина шу хилдаги ресурсларга ўз талабларини кўядилар, уларни харид қиладилар. Демак, истеъмолни қондираоладиган маҳсулотлар учун ресурс етказиб берувчилар ўзлари истаган хилдаги ва сифатидаги ресурсларни етказиб беришда “Эркин” эмаслар.

Бозорлар тизими истеъмолчилар хоҳишини корхоналар ва ресурс етказиб берувчиларга топширади ва улардан қониқарли жавоб олишини кутади *.

6.3. Янги товарлар яратиш стратегияси

Маҳсулот ишлаб чиқариш ва реализация қилиш режасини тузиш асослари қуйдагилардир:

- истеъмолчи талабларини юзага чиқариш.
- бозор ҳолатини ва истиқболларини ўзгаришини ўрганиш: бахони қолқиб туриши, валюта курсини ўзгаришини, ташқи бозорга чиқиш имкониятлари, рақобат, фонд бозорининг ҳолати, тадбиркорлик учун имкониятлар мавжудлиги ва бошқалар.
- бозор чегарасини кенгайтириш;
- бозорга янада чуқурроқ қириб бориш;
- корхонани ишлаб чиқариш қувватини ҳисоблаш;
- солиқ тизимини ўзгаришни таҳлили;

* Экономикс. Кн. I. С. 83

-зарур бўлган ресурслар миқдорини ҳисоблаш. Бунинг учун хом-яхшە миқдори ва сифатини ўрганиш, уларни етказиб берилиши шартлари, масофаси;

-ходимларнинг миқдорини касби, ва мутахассислиги бўйича ҳисоблаш;

-инвестиция сиёсатини таҳлил қилиш;

-янги товар турларини яратиш устида иш олиб бориш ва яратиш;

-диверсификация.

Диверсификация шу ўзига ёқмаган тармоқ миқёсида чегараланиб қолмай бошқа фаолият соҳаларига кириб боришни тақозо этади. Бунда янги хабарлар, хизматлар янги бозорларга таклиф этилади. (Ф. Котлер. Основы маркетинга. Москва., Издат. "Прогресс" 1990 с. 46-52; 83-102., 97-98.)

Ҳар қандай фирма ёки корхона ўз мақсадига етиши учун келажакни кўра билиши, онгли равишда қаёққа қараб кетаётганини билиши зарур. Ўз келажagini ўз холига ташлаб қўйиши лозим эмас. Бундай бўлмаслиги учун фирма бирданига икки тизимдан фойдаланиши мумкин:

1. Стратегик режалаштириш;

2. Маркетингли режалаштириш тизими.

Стратегик режалаштириш ҳар қандай фирманинг бир қанча фаолият турлари, яъни маҳсулот турларини борлигидан келиб чиқади.

Аммо бу товарларнинг ҳаммаси истеъмолчини бир хил даражада қизиқтирмайди. Шунинг учун қандайдир товарларни ишлаб чиқариш кўпаяди, бошқалари бир хил ҳажмда ишлаб чиқарилади, учинчи турдагилари эса ишлаб чиқаришдан бўшатилади. Фирма ўзини ўсиб, ривожланиб боришига ишонч ҳосил қилиши учун келажаги бор бўлган янги ишлаб чиқаришларни йўлга қўйиши керак.

Бундан ташқари фирма ёки корхона ўзининг чекланган ресурслари амал қилиб турган ишлаб чиқаришлари ўртасида қандай тақсимланиши кераклигин аниқ билиш зарур.

Стратегик режалаштиришнинг мақсади фирма кучли ишлаб чиқаришларни топиб, ривожлантириб боришдан ва кучсизларини эса камайтириб ёки умуман, тўхтатиб қўйганидан қаноатланиши керак.

Агар фирма қандайдир аниқ ишлаб чиқариш турини танлаш бўйича бир қарорга келган бўлса энди уларнинг ҳар бири учун батавил ишлаб чиқилган маркетинг режаси керак бўлади.

Маркетингни режалаштириш деганда ҳар бир алоҳида ишлаб чиқаришлар, товарлар ёки фирманинг товар маркалари учун режа ишлаб чиқаришни тушуниш лозим.

Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида катта миқдордаги ва аъло сифатдаги ахборотларни олиш усуллари кучайиб ва мураккаблашиб кетишининг сабаблари қуйдагилардир:

1. Фирма ўзининг бозорини кенгайтириб боради ва ўз миқозларини яхши билади;

2. Сотувчилар маркетингнинг кўпроқ баҳога боғлиқ бўлмаган омилларидан фойдаланадилар. Масалан, товарга марка белгилари бериш, товарни индивидуаллаштириш, реклама ва сотишни рағбатлантириш.

Маркетингли изланиш бу муттасил фирма олдида турган маркетинг ҳолати, улар ҳақидаги ахборотларни тўплаш, таҳлил қилиш ва натижалари ҳақида ҳисобот беришдир.

Маркетингли ўрганувчилар қуйидаги вазифаларни бажарадилар:

- бозорни ўрганадилар;
- бозор имкониятларини ҳисобга оладилар;
- фирмалар ўртасида бозорни тақсимланишидаги ҳиссасини таҳлил қиладилар;
- маҳсулотни истеъмолчига етказиш тартибини таҳлили;
- ишнинг билармонликдаги фаолликни боришини ўрганиш;
- рақобатчи товарларни ўрганиш;
- қисқа муддатли прогноз режалар тузиш,
- янги товарга бўлган сезувчанлик (реакция)ни ўрганиш;
- узоқ муддатли прогноз режа тузиш;
- баҳо сиёсатини ўрганиш.

Шундай қилиб, биронга бозор иштирокчилари маркетингли изланишсиз фирма миқозларни, рақобатчиларини, диллерлар ва ҳ.к. ларни билиш

Ўрганиш усуллари - кузатиш, эксперимент синов ва сўров усуллари дир.

6.4. Хўжалиқ шартномалари ва уларнинг бажарилишини баҳолаш

«Хўжалиқ шартномаси» деганда нимани тушувиш лозим?

Фуқаролар ва юридик шахсларнинг ҳуқуқ ва бурчларини белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилишга қаратилган ҳаракатларга шартнома (ёки битимлар) дейилади. Ўзбекистон Республикаси фуқаролик кодекси (1999 йил) 101; 353 модда; ёки Ўзбекистон Республикаси хўжалиқ юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисидаги 1998 йил 29 август қонунининг 3-моддаси).

Шартнома - бу қишлоқ хўжалиқ корхоналари, шу жумладан, деҳқон (фермер) хўжаликлари билан деҳқончилик маҳсулотларини ҳарид қилувчилар (тайёрлов, савдо, қайта

ишловчи ва бошқалар) ўртасида тузиладиган қонуний ҳужжатдир. Шартномага кўра ишлаб чиқарувчи хўжаликлар қишлоқ хўжалик маҳсулотларини шартномада назарда тутилган миқдорда, сифатда, ассортиментда (тури ва нави бўйича) ва муддатларда етиштириб бериш мажбуриятларини олса, **иккинчи томондан** (буюртмачи, ёки истеъмолчи) эса уни қабул қилиб олиш, қийматини белгиланган ва келишилган нархларда тўлаш ҳамда ишлаб чиқаришни ташкил этиш, аванс бериш ва маҳсулотни транспортда ташишда хўжаликка ёрдам кўрсатиш мажбуриятини ўз зиммасига олади.

Мажбурият – бу фуқаролик ҳуқуқий муносабат бўлиб, унга асосан, бир шахс (қарздор) бошқа шахс (кредитор) фойдасига муайян ҳаракатни амалга оширишга, чунончи: мол-мулкни топшириш, ишларни бажариш, хизматлар кўрсатиш, пул тўлаш ва ҳ.к. ёки муайян ҳаракатдан ўзини сақлашга мажбур бўлади, кредитор эса қарздордан ўзининг мажбуриятларини бажарилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади.

Шартномалар – маҳсулот отказиб бериш шартномаларига, хизматлар кўрсатиш бўйича, ижара шартномаларига ва бажариладиган ишларнинг хусусиятига қараб бошқа турларда бўлиши мумкин. Маҳсулот отказиб бериш шартномаси бир йилга, бир йилдан ортиқ муддатга (узоқ муддатли-5 йилгача) ёки тарафлар келишувида назарда тутилган бошқа муддатларга тузилиши мумкин. Агар шартномани амал қилиш муддати кўрсатилмаган бўлса, у бир йилга тузилган деб ҳисобланади.

Шартноманинг моҳияти қўйидаги бандлар бўйича ёритилиши мумкин:

- I. Шартнома моҳияти (предмети), нима тўғрисида эканлиги;
- II. Томонларнинг мажбуриятлари;
 - 2.2. Мижознинг (истеъмолчининг) мажбуриятлари;
- III. Томонлар ҳуқуқи;
 - 3.2. Мижознинг ҳуқуқлари;
- IV. Хизматларга истеъмолчининг пул тўловлари миқдори ва муддати;
- V. Томонларнинг жавобгарлиги;
- VI. Форс-Мажор мажбуриятлари;
- VII. Шартноманинг амал қилиш муддати, уни ўзгартириш, узиш тартиби;
- VIII. Шартноманинг бошқа шартлари;
- IX. Томонларнинг ҳуқуқий манзили ва тўлов ҳужжатлари.

Шартнома – эркинлик, ўзаро манфатдорлик, шартнома интизомига риоя қилиш, тарафларнинг мулкий жавобгарлиги принципларига асосланиб тузилади.

Хўжалик шартномаси, қоида тариқасида, тарафлардан бирининг Оферта (шартнома тузиш ҳақида таклиф) йўллаши ва

иккинчи тараф (таклифни қабул қилиши) акцептлаши йўли билан тузилади.

Офертада шартноманинг муҳим шартлари ифода қилинган бўлиши шарт.

Оферта йўллаган шахс бошқа шахснинг (мижоз, истеъмолчи ва х.к.) акцептини олган пайтда шартнома тузилган ҳисобланади.

(Ўзбекистон Республикаси фуқаролик Кодекси. Тошкент «Адолат» 1996 йил 154-156 бетлар, 27-боб. 364-370 моддалар).

Хўжалик шартномаси ёзма шаклда, 3-нускада хўжаликни ўзида тузилади.

Офертада шартноманинг муҳим шартлари ифода қилинган бўлиши шарт.

Тузилган вақтдан бошлаб кучга киради ва тарафлар учун мажбурий бўлиб қолади. Агарда оферта ва акцепт талаблари бажарилган бўлса, шартноманинг ёзма шаклига риоя этилган деб ҳисобланади.

Хўжалик-шартномани 7 кун ичида имзолаши ва тайёрловчига етказишга мажбурдир.

Агар шартнома шартлари бўйича хўжалиқда эътироз пайдо бўлса хўжалик худди шу 7 кун ичида келишмовчиликлар баёнининг икки нусхаси билан биргаликда тайёрловчига юборади.

Контрактация шартномасида у келишмовчиликлар билан имзоланганлиги кўрсатилади. Бу ҳақда маҳсулот тайёрлаш ва унинг сифати бўйича давлат бош.инспекциясига албатта маълум қилиниши керак.

Тайёрловчи (ёки буюртмачи, истеъмолчи) келишмовчиликлар баёнини олгач 5 кун мабойнида уни кўриб чиқишга, қабул қилинган барча таклифларни шартномага киритишга, агар низоли масалалар бўлса худди шу муддатда хўжалик судига мурожат қилишга мажбурдир.

Имзоланган шартнома 3 кун ичида маҳсулот тайёрлаш ва уни сифати бўйича Давлат инспекциясига тақдим этилади. (Ўзбекистон Республикасининг «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий - ҳуқуқий базаси тўғрисида»ги қонуни. 11, 12, 13 моддалар).

Хўжалик шартномалари қандай қонуний ва меъёрий - ҳуқуқий ҳужжатлар асосида тузилади?

Хўжалик шартномаларини тузиш, бажариш, ўзгартириш ва бекор қилишда юзага келадиган муносабатлар «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик кодекси», (1999 й). «Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари контрактация шартномаларини тузиш ва бажариш тўғрисида Низом» (1994й. 29 август), Ўзбекистон Республикасининг фермер хўжалиги тўғрисида (1998й. 30 апрель), Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат) тўғрисида (1998й. 30 апрель), Дехқон хўжалиги тўғрисида (1998й. 30 апрель), Ўзбекистон Республикасида

корхоналар тўғрисида (1991й. 15 февраль), Ўзбекистонда тадбиркорлик тўғрисидаги (15 февраль 1991й. №207-ХП).

Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини шартномавий ҳуқуқий базаси тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунлари билан тартибга солинади.

Бу қонуннинг I бўлимида «Умумий» - қонуннинг мақсади вазифалари, хўжалик шартномаси тушунган, тадбиркорнинг фаолияти соҳасидаги шартномавий муносабатларнинг асосий қонунлари кўрсатилган. Бу қисмлар қуйдагилар:

- хўжалик шартномаларини тузишнинг эркинлиги;
- тарафларнинг ўзгара манфаатдорлиги;
- шартнома интизомига риоя этиш;
- тарафдорларнинг ўзаро мулквий жавобгарлиги.

Булардан ташқари Қонуннинг биринчи бўлимида шартнома тузувчиларнинг ҳуқуқлари, мажбуриятлари.

Маҳаллий давлат ҳокимияти ва давлат бошқарув органларининг шартнома муносабатлари соҳасидаги ваколатлари кўрсатилган. Қонуннинг II бўлими.

~~Хўжалик шартномасини тузиш, бажариш, ўзгартириш ва бекор қилиш тартибига бағишланган.~~

III- бўлим - Хўжалик шартномаси бўйича талабномалар ва саволлар

IV- бўлим - Шартномавий муносабатларнинг ҳуқуқий жиҳатдан таъминланишини ташкил этиш.

Хўжалик шартномалари тўғрисидаги Қонун ҳужжатларига риоя этилишини назорат қилиш.

V- Шартнома мажбуриятларини бузганлик учун жавобгарлик.

Хўжалик шартномаларини тузиш ва корхоналарни шартнома мажбуриятларини бажармаганликлари учун жавобгарлик. «Хўжалик субъектлари фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунида (29 август 1998 й.) кўрсатилган.

Шартномаларни ҳуқуқий экспертизадан ўтказиш нима?

Бу дегани-шартнома хўжаликларнинг юристлари, ёки жалб этилган адвокатлар томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқлиги юзасидан текшириб қурилиши демакдир. Шартномаларни уларнинг имзоларсиз тузишга йўл қўйилмайди. (1998 й. 29 август Ўзбекистон Республикаси қонунинг 21-моддаси).

Агар хўжалик шартномаларида мўлжалланган ишлар қиймати энг кам иш ҳақининг 200 баробаридан ортиб кетса, бундай шартнома юристларнинг ёзма хулосасидан кейингина тузилади.

Даъволар, бахсларни ҳал қилиш тартиби.

Товарларни етказиб берувчи хўжаликлар учун, ёки хизмат ишларини бажарувчилар учун шартнома мажбуриятдаги камчиликларининг хусусияти, хили ёки ҳолатига қараб, ўзига яраша қонун доирасида чоралар кўрилади. Уларнинг меъёри ҳар хил.

Агар хўжалик шартномалари бажарилмаса, бу тараф бошқа тарафга етказган зарарини тўлайди; муддатлари кечиктириб юборилса буюртмачига кечиктирилган хар бир кун учун 0,5% пеня тўлайди (мажбурият бажарилмаган товар қийматидан), бироқ бу пеня етказиб берилмаган товарлар қийматининг 50%-дан ошиб кетмаслиги керак.

Сифати, ассартименти лозим даражада бажарилмаганлиги учун шундай товарлар (ёки ишлар) қийматининг 20% миқдориди сотиб олувчи жарима ундириб олишга ҳақлидир; **товарлар бут келмаган бўлса** етишмаётган товарлар қийматини қўшган ҳолда бут (комплект) бўлмаган товарлар қийматининг 20% миқдориди етказиб берувчидан буюртмачи (сотиб олувчи) жарима ундиришга ҳақли.

Агар **товарлар лозим даражада ўраб, жойлаштириб жўнатилмаган бўлса 50% миқдориди жарима тўлайди.**

Сотиб олувчи **товарларни олишни асоссиз равишда рад этганлиги учун** етказиб берувчига ўз вақтида олинмаган товарлар қийматининг 5% миқдориди; тез бузиладиган товарлар бўйича эса 10% миқдориди жарима тўлайди. Шу билан бирга етказиб берувчи ўз муддатида асоссиз сабабларга кўра товарлар қиймати тўланишини талаб қилишга ҳақлидир.

Ҳисоб-китоблар маҳсулот қабул қилиб олингандан сўнг 3-5 кундан кечиктирмай амалга оширилиши керак.

Контрактация шартномасини тизиш муддатини асоссиз ўтказиб юборганликлари учун томонлар хар бир ўтказиб юборилган кун учун энг кам ойлик ишг ҳақини 10% миқдориди, аммо энг кам ойлик иш ҳақининг 3 бараваридан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима тўлайдилар.

Неустойка (жарима, пеня) тўланганлигидан қатъий назар, шартнома мажбуриятларини бузган тараф иккинчи тарафга шу зарар оқибатида ўзи етказган зарар қисмини ҳам қоплайди.

Шартнома тузиш амалиётида хўжалик судлари қўйидаги камчиликларни юзага чиқарганлар:

1) юқоридан кўрсатма кутиб ишлаш ҳоллари;
2) масъулиятни тўла ҳис этмаслик;
3) имзо чекиш ва муҳр босишда эътиборсизлик, намунавий шартнома шаклларини шундайлигича, хўжаликларнинг хусусиятларини ҳисобга олмай қабул қилиш;

4) баъзи бир хўжаликларда шартноманинг тегишли бандлари тўлдирилмай қолади;

5) шартномада маҳсулот баҳосини белгилашда баъзи мутассадди раҳбарлар хўжаликлари томонидан маҳсулот ишлаб чиқариш ҳаражатларини аниқ ва тўғри ҳисоб-китоб қилмаслик;

6) томонларнинг, айниқса истеъмолчининг мулкий жавобгарлигини белгиловчи нормаларни (талабларни) шартномага кирмай қолиши, ва шартнома шартлари бузилган ҳолларда уларни қўлланмаслиги ҳоллари;

7) етиштирилган маҳсулот учун ҳисоб-китоб ишларини ўз вақтида эмас, балки кечиктириб мавсум охирида, томонлар ўртасида солиштириш далолатномаси тузилгач амалга ошириш;

8) шартномада маҳсулотни сотиш баҳосини тўғри кўрсатмаслик;

9) аванс пулини тўлаш, маҳсулотни етказиб бериш ва ҳақ тўлаш муддатлари белгиланмай қолади;

10) шартномада мажбуриятни бажармаганлик учун томонлар ўртасидаги моддий жавобгарлик чоралари номуносиб равишда тақсимланади. Шуни ҳам айтиш керакки, фақат моддий жавобгарлик билан чекланиб қолingan ҳолос. Масалан, гўшт тайёрлаб чиқарувчи хиссадорлик жамияти маҳсулотни ўз вақтида топширмаса 25% жарима тўлаши, тайёрловчи томон эса атиги 5% жарима тўлаши белгиланган;

11) шартнома тузишда айрим хўжалик раҳбарлари, шартномани ўзлари эмас, балки бошқа шахсларга имзолатиб, корхона мухри билан тасдиқлайдилар;

12) айрим туман хўжаликларида контракция шартномасини тузишга юзаки қаралади, бу муҳим қонуний ҳужжат номигагина тузилади (бир кунда);

13) контракция шартнома мажбуриятлари бажарилмаган ҳолларда жавобгар шахсларга нисбатан даъво аризалари билан хўжалик судига мурожат қилмайдиган ҳоллар кўп. Бу эса шартномага имзо чекувчи хўжалик раҳбарларининг ўз ҳуқуқларини яхши билмасликларини кўрсатади.

14) Ишлаб чиқарувчилар билан истеъмолчилоар ўртасида шартномаларни тузишда кўплаб хўжалик раҳбарлари. Бозор қонунларини, шартномаларни тузиш ва мажбуриятларини бажаришга тегишли бўлган қонун ва меъёрий ҳужжатларни яхши билмаганликлари.

Корхона фаолиятининг энг олий моҳияти - бу истеъмолчилар талабини ўз вақтида тўла-тўкиз қондиришидир, - дейилган давлат корхонаси тўғрисидаги қонунда. Барча мажбуриятларни бажариш бу корхонанинг вазифасидир. Бу унинг фаолиятини баҳолашнинг энг муҳим мезони, критерийсидир. Кейинги йилларда хўжалик шартномаларини бажариш Ўзбекистон корхоналарида анча кўпайди. 1996 йили 98,6%, 1997 йили 98%, 1998 йили 98,3% бўлди. Мажбуриятни бажармайдиган корхоналар сони анчагина камайди. Ҳали етказиб берилмаган маҳсулотлар кўп. 1998 йили истеъмолчилар 8,8 млрд сўмлик маҳсулотни ололмадилар.

Барча амал қилаётган хўжалик шартномалари бажарилишини баҳолаш ва рағбатлантириш системаси корхоналарни ўз мажбуриятларини 100 фоиз бажаришга қаратилган: бундай имтиёзлар, масалан, корхона ихтиёрида қоладиган фойда миқдорини кўпайтириш; қайта ишлаш саноатида эса бюджетга тўловларда кўшимча имтиёзлар берилади, тўлов миқдори камайтирилади ва корхона ихтиёрида қоладиган фойда 10% га кўпаяди.

Мажбуриятлар бажарилмаса мукофот фонди ҳар бир фоиз учун 3% га камайтирилади, агар мажбурият бажарилса 15% га оширилади;

Хўжалик шартномасидаги мажбуриятларни тўлиқ бажаришга бўлган жавобгарликни ошириш мақсадида корхонани хўжалик фаолияти натижалари бўйича мукофат фақат мажбурият бажарилгандагина тўланади.

Бундай мукофат миқдори умумий мукофатнинг 50% дан кам бўлмаслиги зарур.

Агар мажбурият тўлиқ 100% бажарилмаса бундай мукофот тўланмайди.

Маҳсулотларни етказиб беришда камчиликларга йўл қўйилганда камчиликлар ўз вақтида ва ўз жойида йўқотилади. **Истеъмолчи талабига биноан корхона йўл қўйган деффектларини 20 кун ичида йўқотиши зарур. Бу муддат ичида деффектлар йўқотилмаса харидор томон камчилиги бўлган маҳсулот қийматидан 20% миқдоридан жарима солишга ҳақли.** Қўрилган зарур корхона ҳисобига қопланади. Комплект бўлмаган буюмлар учун ҳам уни тузатиш учун поставщикка 20 кун муҳлат берилади.

Бундай ҳолда ҳам шундай маҳсулот қийматидан 20% миқдоридан жарима ундирилади.

Лекин хўжалик шартномасидаги мажбуриятларни бузилганлиги учун давлат орбитражида кечиктириб ва жуда кам кўрилади.

6.5. Ишлаб чиқариш бўғинларида маҳсулот ишлаб чиқаришни режалаштириш

Корхоналарнинг ишлаб чиқариш дастурини бажарилиши унинг асосий цехлари фаолиятига боғлиқ. Шунинг учун ҳар бир цех ўзининг бажариладиган ишлари бўйича тошшириқ қабул қилиши лозим. Корхонанинг асосий цехларининг ишлаб чиқариш программасини тузиш технологик жараёнларни беришга тескари равишда амалга оширилади. Шунини айтиш керакки технологиянинг ишлаб чиқариш қувватини унинг истеъмолга тайёр маҳсулот ишлаб чиқарувчи цехларининг қуввати белгилайди.

Агар машинасозлик корхонаси бир йилда 2800 бирлик маҳсулот ишлаб чиқариш учун шартнома тузган бўлса, у ҳолда унинг йигув цехи учун 2700 бир маҳсулот ишлаб чиқаришни режалаштириш лозим, чунки корхона омборида 100 бирл шундай маҳсулотнинг нормадаги захираси мавжуд, қайта ишлаш цехида ишлаб чиқаришни узлуксиз давом этиши учун запас (задел) маҳсулотни 20 бирликка кўнайтириш зарур. Тайёрлов цехи кўп ҳолларда технологиядан четга чиқиб брак маҳсулотларга йўл қийилишини ҳисобга олиб (брак режалаштирилади).

2850 бирл. маҳсулот ишлаб чиқаришни режалаштириш зарур. Шулардан келиб чиқиб корхонанинг асосий цехлари ишлаб чиқариш дастури қуйидагича бўлади (бирл. ҳисобида):

5-жадвал

Кўрсаткичлар	Ҳажми	
	режа	чиқарилган маҳсулот
Корхонанинг ишлаб чиқариш ҳажми	-	2800
Йиғув цехи	2700	2800
Тайёрлов цехи	2850	2720

Цехлар бўйича қиймат ҳисобида ишлаб чиқариш ҳажми бир бирлик буюмнинг таннархидан ёки корхона ичидаги баҳосидан келиб чиққан ҳолда топилади.

Кичик корхоналарда цехлар бўйича қиймат кўрсаткичлар аниқланмайди.

Цехлар бўйича йиллик топшириқ кварталларга, ойларга бўлиб кўрсатилади. Асосий цехларда режа топшириқлари барча турдаги маҳсулотлар бўйича кўрсатилади.

Ёрдამчи цехлар программасини корхона ўзлари учун ва бошқа ташкилотлар учун бажариладиган ишлар миқдорига қараб тузадилар.

Корхона бўйича бажариладиган ишлар тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича қабул қилинса, цех ва участкалар учун топшириқ иш турлари, буюмлар, деталлар, узеллар бўйича яъни тайёр маҳсулотни ишлаб чиқариш керак бўлган унинг бўлаклари бўйича берилади. Ҳар бир иш жойи учун эса - деталлар ва ишлаб чиқариш жараёнлари бўйича берилади.

Цехларни қабул қилинган топшириқларни бажариш қуввати етадими - йўқми, уни билиш учун бир қанча ҳисоблаш ишлари, таҳлиллар олиб борилади;

- ишлаб чиқарилиши керак бўлган маҳсулотга (ишга) ҳар бир дастгоҳни сарф қиладиган вақти (соати) аниқланади.

- ўхшаш типдаги дастгоҳларни иш бажара олиш қуввати топилади;

- режа даврида дастгоҳларга ва ишлаб чиқариш майдонларига бериладиган ишлар коэффиценти ҳисобланади;

- дастгоҳлар қувватидаги номутаносибликлар юзага чиқарилиб йўналтирилади;

- дастгоҳлар қуввати етмаган жойларни қувватини ошириш чоралари кўрилади.

Буюмларни ишлаб чиқариш жараёни узлуксиз давом этиши учун барча цех, участка ва иш жойларида тугалланмаган ишлаб чиқаришларнинг нормадаги миқдори берилиши зарур. Уларнинг

қолдиги меъёридан ошиб кетса тайёр маҳсулот ҳажми камайиб кетади, ва айланма маблағлар ҳаракати, ишлаб чиқариш рентабеллиги пасаяди. Тугалланмаган, чала тайёр буюмларнинг етишмаслиги эса ишлаб чиқаришнинг мўътадил, бир меъёрда боришини бузади, дастгоҳлар ва ишчиларнинг бўш туриб қолишга, маҳсулот сотилишини камайиб кетишига, ишлаб чиқариш фаолиятининг иқтисодий натижаларини ёмонлашувига олиб келади?

Тугалланмаган ишлаб чиқаришларнинг (деталлар, ярим фабрикат буюмлар ва ҳ.к.) ни натурал миқдори ишлаб чиқаришнинг турлича босқичларида турган заҳиралари (запаслари) дир. Бундай заҳиралар тўрт хил бўлади:

1. Технологик;
2. Транспорти заҳираси;
3. Айланма заҳира;
4. Кутилмаган ҳолатлар учун мўлжалланган заҳира;
5. Маҳсулот сотилишини ташкил этиш.

Ишлаб чиқарилган маҳсулот сотилиши зарур, акс ҳолда корxonани кейинги хўжалик йилида ишлаб чиқаришни тиклаш давом этдириш учун зарур бўладиган айланма маблағлари бўлмай қолади.

Шунинг учун ишлаб чиқариш дастурида мўлжалланган маҳсулотларни ишлаб чиқаришдан аввал уни сотиш имкониятларини ҳисобга олиш зарур. Бунинг учун маркетингли изланишлар олиб бориш ва маҳсулотни сотиш стратегиясини ишлаб чиқиш керак.

Даставвал маълум баҳо даражасида бозорда шаклландиган талаб асосида сотиш ҳажмини прогноз қилиш зарур бўлади. Маълумки, маҳсулотни сотиш ҳажми бозорда баҳони (бозор баҳосини, мувозанат баҳони) баҳони шаклланишига боғлиқ - мувозанат баҳо эса талаб ва таклифнинг нисбатига боғлиқдир.

Сотиш ҳажми аниқлангандан сўнг уни сотиш стратегияси танланади. Бунинг учун қуйидаги тадбирлар амалга оширилади:

- маҳсулотни сотишнинг энг яроқли шакллари ва усулларини топиш;
- маҳсулотни истеъмолчига етказувчи малакали кадрларни топиш, улар ўртасида вазифаларни тақсимлаш, ҳуқуқ ва жавобгарликларини белгилаш;
- ходимларни муттасил сотишни ташкил этиш усулларига ўргатиш, маркетинг бўйича изланишлар олиб бориш;
- сотиш ҳақида алоқалар, муносабатлар ўрнатишни режалаштириш.

Маҳсулотни истеъмолчига етказиш тизими корхона йириклигига боғлиқ. Йирик корxonалар учун бир қанча сотув шахобчалари ташкил этилади: савдони кўрсатувчи, таклиф этувчилар, диллерлар, фирманинг магазинлари ва бошқалар. Кичик корxonалар махсус савдо шахобчаларида сотишни амалга оширишда

комиссион мукофотлар, нархини тушириб (скидка) ёки савдо оборотидан бошқа процентлар ҳисобига мукофотлар берадилар.

Савдо билан шуғулланувчи мутахассисларнинг товарни сотиш ҳақидаги энг қўлай фикр алмашувлари муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун қуйидаги ишларни бажариш лозим:

- таклифларни тайёрлаш ва тақдим этиш;
- мижозлар талаби ва таъбини ўрганиш;
- битим тузишга ва фирмага бўлган ишончни таъминлаш, унга психологик таъсир этиш;
- мижозни маҳсулотни сотиб олишга бўлган ҳоҳишини уйғотиш;
- мижозни шартнома тузишга ва бир қарорга келишга қизиқишни уйғотиш;
- товарлар ҳусусиятини мижозга намоиш қилиш, уни афзаллигини кўрсатиш ва бошқалар,
- Янги сотув бозорларини излаб топиш;
- маркетинглар реклама компанияларини хизматидан фойдаланишни ўрганиши керак бўлган;
- хўжалик шартномаларини тузиш ва мажбуриятларни бажариши, хўжалик шартномаларни тузиш ва корхоналарни шартнома мажбуриятларини бажармаганликлари учун жавобгарлиги «Хўжалик субъектлари фаолиятининг шартномавий - ҳуқуқий базаси тўғрисида» ги Ўзбекистон Республикаси Қонувида (29 август 1998 й.) кўрсатилган.

Асосий иборалар ва тушунчалар

1. **Хўжалик шартномаси** - фуқаролар ва юридик шахсларнинг ҳуқуқ ва бурчларини белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилишга қаратилган ҳаракатлардир.

2. **Мажбурият** - фуқаролик ҳуқуқий муносабат бўлиб, унга асосан бир шахс (қарздор) бошқа шахс (кредитор) фойдасига муайян ҳаракатни амалга оширишга, чунончи: мол-мулкни топшириш, ишларни бажариш, хизматлар кўрсатиш пул тўлаш ва х.к. ёки муайян ҳаракатдан ўзини сақлашга мажбур бўлади, кредитор эса-қарздордан ўзининг мажбуриятларини, бажаришини талаб қилиш ҳусусиятига эга бўлади.

3. **Оферта** - бир ёки бир неча аниқ кишиларга таклифни киритган шахснинг таклифи асосида тузилган шартнома **ОФЕРТА** дейилади. (Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик Кодекси. 367-модда).

4. **Акцепт** - оферта юборилган шахснинг уни қабул қилганлиги ҳақидаги жавоби акцепт ҳисобланади. (Ўзбекистон Республикаси фуқаролик кодекси 370-модда).

5. **Актив** - бухгалтерия ҳисобининг бир қисми бўлиб, унда корхонага тегишли барча нарсалар акс этдирилган бўлади. Моддий

бойликлар, пул маблағлари, олиш керак бўлган қарзлари (маълум муддатлар).

6. **Пассив** - ҳаражатларни даромаддан ошиб кетган миқдорини акс этдирувчи бухгалтерия балансининг бир қисми. Тўлов балансидаги дефецит.

7. **Банк** - кредит - молия муассасаси бўлиб, унда корхоналарнинг ёки алоҳида шахсларнинг вақтинча бўш турган пул маблағлари тўпланган бўлади ва уларни кредит (қарз, ссуда) сифатида берилади, мамлакатда пул ҳаракатини тартибга солади.

8. **Бухгалтерия ҳисоби** - хўжалик жараёнларини, уларнинг натижаларини ва пул ҳисобида ишлатилган ресурсларни ҳисоб рақамларида акс этдириш.

9. **Валюта бойликлари** - хорижий валюталар, қимматбаҳо қоғозлар; қимматбаҳо металллар; қимматбаҳо табиий тошлар.

10. **Валюта резервлари** - олтинни марказлаштирилган захираси ва марказий банклардаги ва мамлакатнинг валюта-молиявий ташкилотларидаги хорижий валюталар.

11. **Валюта** - мамалкат пул бирлиги; хорижий давлатларнинг пул белгиси; хорижий пул бирликларида (вексел, чек ва ҳоказо) ифода этилган муомаладаги ва тўловдаги ҳамда халқаро ҳисоб-китобларда ишлатиладиган кредит маблағларидир.

12. **Диверсификация** - шу фирма ишлаб чиқарадиган маҳсулот турини кенгайтириш; мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришдаги янги сифатли ҳолат.

13. **Диллер** - кўпинча ўз номидан ва ўз ҳисобидан товарни бошқаларга сотиб юборадиган шахс ёки фирма.

14. **Маҳсулот етказиб бериш шартномаси** - шартномага мувофиқ етказиб берувчи келишилган муддатга товарни харидорга мулк сифатида топшириш мажбуриятини олади, харидор эса товарни қабул қилиш ва унинг учун маълум миқдорда пул маблағларини тўлаш мажбуриятини олади.

15. **Миқдор** - доимий харидор, буюртмачи.

16. **Контракт** - товарга эгаллик қилиш ҳуқуқини сотувчидан харидорга ўтишини мўлжаллаган, товар ва хизматларни олди-сотди шартномаси.

17. **Баҳо либерализацияси** - марказий бошқармалар назоратидан бўшатилишига йўналтирилган баҳони шакллантиришнинг давлат сиёсати ёки бундай назоратни анчагина бўшаштирилиши.

18. **Товар маркази** - товарлар ёки хизматлар ўхшашлигини бошқа рақобатчиларнинг шундай товарларидан фарқлаш учун зарур бўлган номи, ибора, белги, символ, чизма ёки уларни мутаносиблиги.

19. **Марка номи** - марканинг бир бўлаги, масалан, «Эйвон», «Шеврале».

20. **Марка белгиси (эмблема)** – марка бўлаги, уни англаш мумкин, лекин айтиш қийин (мумкин эмас), масалан, символ, кўриниш, фарқлаб турувчи бўёқ ёки ўзига хос бошқа кўринишлар.

21. **Товар белгиси** – ҳуқуқий ҳимоялаш билан таъминланган марка ёки унинг бўлагидир. Товар белгиси сотувчилар ҳуқуқини ҳимоя қилади.

22. **Фьючерс** – келажакда акциялар, облигациялар, валюта ёки товарларни маълум баҳода сотиб олиш бўйича контракт.

23. **Форфард битими** – бугун келишилган муддат ва баҳода келажакда қимматли қоғозлар, валюта ва товарларни сотиб олиш бўйича келишув.

24. **Овердрафт** – Европа банкларида кредит олишнинг усулларида бири.

25. **Декарт** – муддатидан аввал пул тўланганлиги учун товар баҳосидан чегирма ёки товон сифати ва миқдорини келишув (битим)га кўра мос келмаслиги.

Назорат саволлари

1. **Хўжалик шартномаси деганда нимани тушуниш лозим?**
2. **Мажбурият нима?**
3. **Шартнома қандай тузилади ва қандай ҳуқуқий ҳужжатлар асос бўлади?**
4. **Даъволар, баҳсларни ҳал қилиш тартиби қандай?**
5. **Шартнома тузишдаги камчиликлар нималардан иборат?**
6. **Хўжалик шартномаларини бажаришни баҳолаш тартиби.**

VII БОБ. МАҲСУЛОТ СИФАТИ ВА СЕРТИФИКАТЛАШ

7.1. Маҳсулот сифати ва сифат кўрсаткичлари

Маҳсулотнинг сифати – шу маҳсулотнинг мўлжалланган мақсадларда фойдаланишга яроқли эканлигини белгилловчи хусусиятлар йиғиндисидир.

Бозор иқтисодиёти шароитида хилма-хил товарлар чиройли ўралган, жойлаштирилган, ишонарли реклама қилинаётган бўлишига қарамай сифатсиз маҳсулотлар ҳам топилади. Айрим ҳолларда инсон саломатлигига путир етказадиганлари ҳам мавжуд. Мисол, сифати сотилаётган маҳсулот сифатини текшириш бўйича ўтказилган рейд маълумотларидан фойдаланамиз:

- соч бўёқлари ўрнига кишини жалб қиладиган пакетчаларда оддий гилам бўёқлари сотилган;

- хусусий тадбиркорлар маркировкаси бўлмаган, номи кўрсатилмаган, ишлаб чиқариш жойи, қачон чиқарилганлиги, сақлаш муддати номаълум бўлган колбаса маҳсулотларини ҳам сотувга чиқарадилар;

- лаборатория текширувлари жуда кўп ҳолларда сифатсиз бўлган маргаринлар, пишлок, кир ювин порошоги, шампунлар, сут, маҳсулотлари ва бошқаларни борлигини тасдиқлаган;

- нон маҳсулотларида 50% ҳолатларда намлиги кўп, оғирлиги паст бўлган;

- ош тузида ҳам йод моддаси бўлмаган ва намлиги кўп бўлиб чиққан;

- сариқ ранга бўялган макарон маҳсулотлари таркибига тухум қўшилмаган;

- тиниқ-кўкимтир, сариқ сақичларда аллергиялар мавжудлиги топилган;

- муз қаймоқнинг кўпгина сортларида кўпик ва краскаларни ниҳоятда кўпчилиги топилган.

2003 йили 602 та ишлаб чиқариш, 1025 номдаги маҳсулот сифати текширилганда Ўзбекистон бўйича 84,4% корхона стандарт талабаларини бажармаганлиги маълум бўлди. Сифат талабларини бажармаслик «Ўзмевасабзавотвиносаноат» корхоналарида энг кўп - 95,7% ни ташкил этади. Сут маҳсулотлари сифатини бузилиши 88% бўлган. Экспорт маҳсулотларидан 10 млрд сўмлик маҳсулот қайтарилган, импорт маҳсулотларидан эса 58 млн сўмлик.

Ушбу мисоллар кўрсатадики, маҳсулотни сифат томонлари муҳим иқтисодий ҳам ижтимоий аҳамиятга эга. Маҳсулотни юқори сифатда бўлиши, яхши бажарилган иш ёки кўрсатилган хизмат ишлаб чиқарувчининг ўзи учун ҳам истеъмолчи учун ва бутун иқтисодиёт учун ҳам катта аҳамиятга эга.

Юқори сифат – бу фирманинг имиджи, обрўси, ишлаб чиқариш ҳажмини муттасил ошириб бориш имконияти, бозорда мустаҳкам ўрнашиш ва пировард натижада даромадни ўсиши ва муваффақиятлар гаровидир. Шунинг учун корхонада ва мамлакат миқёсида доимо маҳсулот сифатини яхшилаш, унинг рақобабардошлигини ошириш тўғрисида қайғурмоқ, тадбир-чораларни амалга оширмоқ зарур.

Фирма ва компаниялар ўз маҳсулотлари сифатини яхшилаб бориб ўз обрўларини, маркаларини сақлаб туришлари керак, акс ҳолда улар катта зарар кўришлари мумкин.

Масалан, Ташкентдаги 500 киши иштирокида ўтказилган рейтингда харидорларни фирмалар ва савдо маркаларига қанчалик ишониш мумкинлиги ҳақида қуйидаги саволлар берилган эди.*

1. Сиз қандай хизматлар ва товарлар маркасини биласиз?

2. Сизга хизмат қилаётган қандай марказдаги товарлар ва фирмаларга кўпроқ ишонасиз?

3. Сиз қандай марказдаги товарларни харид қилишни ва қандай ишлаб чиқарувчилар хизматидан фойдаланишни афзал кўрасиз?

~~2001 йили республикамиздаги товар маркаларига 13,5%~~ даражасида ишонч билдирилган. 2002 йили товар маркалари ва фирмаларга ишонч даражаси 9% бўлган. Улар таркибида Ўзбекистондаги фирмалар ва товар маркалари эса 90та бўлган ёки 15,3%.

Саноат маҳсулотининг сифати корхона фаолиятини режалаштиришда қўлланиладиган асосий кўрсаткичлардан биридир. Унда меҳнатни ташкил қилиш, уни жиҳозлаш даражаси, мутахассисларнинг малакаси, маркетинг ва менежмент ишлари ҳолати ифодаланади. Маҳсулот сифати иқтисодий жиҳатдан истеъмол қийматининг ўлчови ва фойдаланиш даражаси сифатида намоён бўлади.

Маҳсулот сифати истеъмол қийматидан объектив равишда келиб чиқадиган ва у билан боғлиқ бўлган тушунчадир. Истеъмол қиймати маълум сифатдан ташқарида мавжуд бўлмайди. Фақат фойдали буюм истеъмол қийматига эга бўлади.

Маҳсулот хусусияти – бу товарни яратиш, фойдаланиш ва истеъмол қилиш жараёнида объектив равишда намоён бўладиган белгилардир. Маҳсулот хусусияти уни сифат кўрсаткичлари билан аниқланади. Маҳсулот сифатига ва унинг техник – эксплуатацион (фойдаланиш) хусусиятларига баҳо бериш учун қуйидаги кўрсаткичлар гуруҳи ажратилади:

I. Истеъмол қилиш хусусиятлари бўйича талабни қондирувчи кўрсаткичлар. Масалан, станокнинг ёки машиналарнинг ресурси, юк кўтариш қуввати, қуввати, унумдорлиги, аниқ ишлаши, эксковатор чўмичининг ҳажми, двигателлар цилиндрининг ҳажми ва фойдали харажатлар

* Экономическое обозрение; январь 2003г., С. 22-23.

коэффициенти (КПД) ва бошқалар. Бу хил кўрсаткичлар маҳсулотларнинг пишиқлигини ифодалайди.

II. Буюмларни конструктив параметрларини характерловчи кўрсаткичлар. Булар – буюмларни унификациялаштириш, агрегативлиги, геометриклиги, габарити.

III. Буюмларни пишиқлиги, ишончлиги, узоқ муддат хизмат қилиши (чидамлиги), ремонт қилиш қулайлиги кўрсаткичлари. Улар меҳнат воситаларини сифат даражасини ифодалайди.

Машина ва ўлчов асбобларининг сифати уларнинг мустақамлигига ва узоқ ишлаш қобилиятига қараб аниқланади. Масалан: буюмнинг ишлаш муддати, ремонтлараро даврдаги ишлаш муддати, унификациялашиш даражаси, чет эл ва илгир корхоналарда ишлаб чиқарилган буюмларга нисбатан бўлган сифатлилик даражаси ва бошқалар.

Мустақамлилик – буюмнинг мўлжалланган муддатда, ўз хизмат кўрсаткичларини ўзгартирмай, зиммасига юкланган вазифаларни бажариш хусусиятидир.

Узоқ муддат ишлаш қобилияти буюмнинг, мўлжалланган муддат давомида, зарур бўлган ремонт ишларини ўтган ҳолда, ишлаш қобилиятини ўзгармаслик хусусиятидир.

IV. Эстетик ва эргономик кўрсаткичлар.

Эстетик кўрсаткичлар буюмларни бадий-конструкторлик томонларидан (архитектура шакли, ташқи кўриниши, ишлов берилганлиги, рангини) характерлаб беради. Эргономик кўрсаткичлар буюмларни конструкциясини, психофизиологик ва хизмат қилувчи ходимларни меҳнат гигиенаси талабларига мос келишини ифодалайди. Бошқача қилиб айтганда буюмлардан фойдаланиш қулайликларини кўрсатади.

V. Иқтисодий, яъни тежамкорлик кўрсаткичлари. Масалан, маҳсулотнинг меҳнат салмоғи, материаллар, электроэнергия салмоғи, фойда, самара бирлигига тўғри келадиган ҳаражатларнинг умумий миқдори. Хусусан, юк ташувчи машиналарда юк кўтариш қувватининг ҳар тоннасига тўғри келадиган (келадиган) метал ҳаражатлари, ёки автомобиль пиналарининг ҳар 1000 км. йўл босишига тўғри келадиган маҳсулот таннарни. Бу гуруҳ кўрсаткичларга брак маҳсулотнинг салмоғи, сифати қониқарсиз бўлган маҳсулотлар учун тўланадиган жарималар, буюмларни кафолатли таъмирлаш ҳаражатлари ва биринчи марта кўришдаёқ сифатли деб топилган маҳсулотнинг салмоғи каби кўрсаткичлар киритилади.

VI. Буюмларни (сорти) сифат тури, навлари. Бу хил кўрсаткичлар истеъмол буюмларига, айрим хил меҳнат буюмларига нисбатан ишлатилади. Бунда маҳсулот сифатини хис қилиш аъзолари ёрдамида – оргонолептик усул билан аниқлаш юқори ўринни эгаллайди. Бу усул маҳсулот сифатини аниқлашни бошқа

объектив усуллари бўлмаганда ва асосан озиқ-овқат саноати корхоналарида қўлланилади.

VII. Экологик кўрсаткичлар. Улар атроф-муҳитга зарарли таъсир этиш даражасини кўрсатади.

Маҳсулот сифатини тартибли равишда яхшилаш, мамлакатимиз иқтисодиётини ривожлантиришнинг зарур шarti, ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, халқ фаровонлигини ўстиришнинг асосий омилларидан бири ҳисобланади.

Маҳсулотнинг миқдори ва сифати ўзаро диалектик боғлиқдир. Юқори сифатли маҳсулот сифатсиз тайёрланган маҳсулотга нисбатан жамият эҳтиёжларини юқорироқ даражада қондиришга қодир. Демак, маҳсулот сифатини яхшилаш ишлаб чиқариш ҳажмини кўшимча харажатларсиз ошириш демақдир. Мутахассисларни ҳисоблашларига қараганда харажатлар маҳсулот ҳажмини оширишга қилинган харажатга қараганда 2 марта ортиқдир. Бизнинг корхоналарда ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар дунё стандартларининг талабларини қондира олишлари зарур. Корхонанинг асосий вазифаси халқ хўжалиги ва фуқароларнинг шу корхона кам сарф-харажат қилган ҳолда ишлаб чиқарадиган (ишларга, хизматларга) ижтимоий эҳтиёжларини бутун чоралар билан қондиришдан, мамлакатнинг социал-иқтисодий тарақиётини жадаллаштиришга қўшадиган ҳиссасини кўпайтиришдан, ҳамда ана шу асосда ўз жамоаси ва уни аъзолари даромадини оширишни таъминлашдан иборат. Шунга кўра, мамлакатимизда ўзининг техник-иқтисодий кўрсаткичлари бўйича энг яхши дунё намуналарига мос келадиган, ташқи бозорда рақобат қилаоладиган юқори самарадорликка эга бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқариш зарур бўлади.

7.2. Маҳсулотни сертификатлаш

Бозорни юқори сифатдаги маҳсулот билан тўлдиришнинг муҳим шартларидан бири бу маҳсулотни сертификатлашдир. Сертификатлаш – маҳсулотни хусусиятларини жаҳон бозорида ёки алоҳида бир мамлакатда амал қилиб турган халқаро стандартларга, техник шартлар ва бошқа норматив ҳужжатларга мос келишини тасдиқловчи тадбир ва чоралар мажмуасидир. Сертификат – маҳсулот сифати ва ҳаёфсизлигини ўрнатувчи ва таъминловчи нормативдир (меъёрдир).

Сертификатни қўллаш самарадорлиги турли хил соҳаларда кўринади:

- **Ижтимоий соҳада** – аҳоли соғлиги ва ҳаётини ҳимоя қилиш ва шунингдек инсон яшаб турган муҳитни ҳимоялашни таъминлаш.

- **Рақобатда** – мамлакатни жаҳон иқтисодий тизимига кириб бориш, экспортга йўналтирилган маҳсулотларни ишлаб чиқариш

йўли билан бошқа мамлакатлар билан мувоффақиятли рақобатда бўлиши.

- **Иқтисодий соҳада** – харидорлар талабини қондиришни яхшилаш, товарларни истеъмол қилишдаги ҳаражатларни камайтириш, ишлаб чиқарувчиларни маҳсулотни сотишини ва фойдасини ошириш.

Демак, сертификация асосида стандартлар ётади. Уларга риоя қилиш ҳар бир корxonанинг асосий вазифасидир. Стандартлар фан-техника тараққиёти ютуқларини, амалиёт тўплаган тажрибаларини ҳисобга олган ҳолда тузилади. **Стандарт (инглизча standard сўзидан олинган бўлиб, меъёр, намуна демакдир) – қўлланиладиган объектга қўйиладиган (норма) меъёр, қоида, талаблар комплексининг норматив – техник ҳужжатидир.**

Стандартлар географик белгиси бўйича – халқаро, регионал ва миллий стандартларга ажратилади. Уларнинг ҳар бирида қуйидаги вазифалар хал этилади:

Унификациялаш (ягоналик, ўхшашлик), қўллаш мумкинлиги, мос келиши, бир-бирини ўрнини алмаштириш мумкинлиги, соғлиқни ҳимоялаш иқтисодий кўрсаткичларни яхшилаш, маҳсулот рақобатбардошлигини таъминлаш.

Халқаро миқёсида маҳсулот сифати назорати бўлиб ҳозирги вақтда ИСО-9000 (ISO-9000) ҳисобланади. Бу тизимга Европа стандарти – EN 29000 ва Россия стандарти ГОСТ-Р мос келади. У аниқ турдаги маҳсулотни ташқи бозордаги рақобатини авзаллигини ва экспортдан оладиган фойдасини максимал даражада бўлишини таъминлайди.

Аммо ҳали Ўзбекистонда ИСО-9000 асосидаги сифат тизими шаклланигани йўқ. **Ўздавлатстандарти маълумотлари бўйича атиги 10та корхона сертификатга эга.** Лекин ҳозирда кўрсатилган сифат тизимига бўйича сертификатга даво қиладиган 300 номдаги экспортга мўлжалланган товарлар **Ўздавлатстандарти** банкида турибди. Сертификат тизими ҳеч кимга боғлиқ эмас, ишлаб чиқарувчига ҳам, истеъмолчига ҳам.

Турли хил мамлакатларда улар ўзининг хусусиятларига эга, лекин давлат ташкилотлари томонидан амалга оширилади. **Сертификатлаш зарурий, ихтиёрий ва шунингдек. ўзини сертификациялаш ҳақида ариза бериш ва учунчи томондан сертификацияланиш турларига бўлинади.**

Зарурий сертификация инсонга ёки атроф муҳитга (масалан, озиқ-овқат маҳсулотлари, автомобиллар, самалётлар, газ ускуналари, қурилиш материаллари ва бошқалар) нохуш таъсир этувчи буюмларга нисбатан қўлланилади.

Эркин (ихтиёрий) сертификация стандартларга асосланади ва маҳсулотни техник ва эксплуатацион хусусиятларига аҳамият беради: ишончлилиқ, узоқ муддат хизмат қилиши, чидамлилиқ,

уздуксиз бузулмаи ишлаши ва бор маҳсулотни бошқасидан фарқлаш фойдалилигини ажратувчи бошқа кўрсаткичлар.

Сертификатлашда маълум хилдаги меъёрий ҳужжат талабларига, буюмлар сифатини назорати даражасини юқорилигига қаттиқ риоя қилиш зарур, ишлаб чиқарувчиларни сифатни сертификациялаш бўйича тўлиқ жавобгарлигига.

Ўзини ўзи сертификациялаш энг ишончли шериклар (партнерлар) учун қўлланилади. Бундай турдаги сертификация АҚШ, Япония, Германия, Канада каби давлатларда кенг тарқалган.

Учунчи томон тузадиган сертификация ташқи ташкилотга тегишлидир. Маҳсулот сифатини талабга жавоб бериши ҳақида ўзи мустақил қарор қабул қилади. Четдаги ташкилот сифат тўғрисидаги тадбир-чораларни баҳолайди ва уларни тўғрилигини маъқуллайди, намуналарини синовдан ўтказиши ва шунингдек технологик жараёнлар ҳолатини кузатади.

Бундай сертификатлаш мамлакат ичида ва юқори имиджга эга бўлган давлат марказларида қўлланилади. Бу марказлардан бири берган сертификат маҳсулотни реклама қилиш, харидорга танитиш шакли ҳисобланади.

Сертификатлашдан ўтган маҳсулотга қуйидагича белгилар қўйилади:

- сертификатга мослиги ҳақида ҳужжат берилади;
- маҳсулот - сертификатта мос келганлиги белгиси билан маркировка қилинади;
- сертификатлаш марказларида сотилишига рухсат берилган маҳсулотлар рўйхатига киритилади.

Сертификат буюмларнинг (автоматик линиялар, прокат станлари, прес ва бошқаларнинг) қувват бирлигига берилади; кўплаб ҳажмда оммовий ишлаб чиқариладиган маҳсулотларга сифат белгиси берилади. Бундай белги сертификациялаш марказининг бош назоратчиси томонидан назорат остида турган партиядоги буюмлардан бирига ёки уларни жойлашишига ва ҳ.к.га қўйилади.

Масалан, ўсимлик ёғи бутилкасидаги этикеткада қуйидаги ёзув бўлади: «Буюртма бўйича ва «ЮНИБРАСКО С.А.» сифатни назорати остида ишлаб чиқарилди» Швейцария. Санэпидемнадзор ва Россия Давлатстандарти сертификациялади».

Ҳозир бутун дунёда «Таваккалчиликни таҳлил қилишнинг назорат нуқтаси критерийси» (ТТҚННК)* номаълум озиқ-овқат маҳсулотлари сифатини назорат қилишнинг янги тизими кенг тарқалган.

ТТҚННК кузатувчи, назорати остида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар истеъмолчилар жамоаси саломатлиги учун зарар етказмайди, чунки улар экологик тоза маҳсулотлардир.

* Критическая контрольная точка анализа риска (ККТАР)

7.3. Маҳсулот сифатини бошқариш

Ҳар бир республика ўз мустақиллигига эга бўлгандан сўнг сифатни бошқаришнинг ўз тизимини янгитдан яратишга тўғри келади. Ўзбекистонда сифатни бошқариш ишлари унинг ҳуқуқий асосларини яратишдан бошланди. «Стандартлаштириш тўғрисида», «Метереология тўғрисида», «Маҳсулот ва хизматларни сертификациялаш тўғрисида»ги қонунларни қабул қилиниши билан маҳсулот сифатини бошқариш бўйича маълум даражада ишлар амалга ошириди.

2002 йил бошига келиб Ўзбекистонда 7та стандарт ишлаб чиқилди, 90та раҳбарлик ҳужжатлари, сертификациялаш бўйича 10та таклиф ишлаб чиқарилди, зарурий ва ихтиёрий сертификациялаш объектлари муттасил кўпайиб бормоқда. Барча ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг 70% зарурий сертификация қилинган. Сертификация ташкилотлари ва аккредитланган тажриба лабораторияларнинг сони ўсиб бормоқда. 2002 йил бошида уларнинг сони шунга мувофиқ 90та, 260тадан кўп бўлган.

Сифат талабларига мос келшини баҳолаш ва тасдиқлаш жараёнининг турли хиллари ишлатилмоқда: маҳсулотни сифат белгисига мос келишлиги, маркировкаси ихтиёрий сертификациялаш, сифатни назорат этишнинг халқаро тизими тавсия этган модификациялар икки марта ўзгартирилди (ҳозир уларда 10 схема ва 6та модификация амал қилади).

Ўзбекистон EAN системасида истеъмол товарларининг асосланган давлат стандартларининг штрихланган кодини қабул қилди. Унинг ёрдамида барча турдаги маҳсулотларнинг 90% кодланган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори. 21.09.2001). Буюмнинг штрихли коди товарни барча қоидаларга амал қилинган ҳолда, давлат стандарти талабларига жавоб берадиган даражада ишлаб чиқарилганлигини кўрсатади. У ишлаб чиқарувчилар ва буюмлар ҳақида ахборотларга эгадир.

Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиёти шароитида сифатни бошқаришнинг комплекс вазифаларини бажарувчи турли хил ташкилотлар яратилган ва амал қилмоқда. Маҳсулот сифатини бошқаришда барча ишларни амалга оширувчи энг катта ташкилот – стандартлаштириш, метереология ва сертификациялаш Ўзбекистон агентлиги. Ўзбекистон давлат стандарти ихтиёрида турли хил ташкилотлар яратилган: стандартлаштириш, метереология, сертификациялаш ва маҳсулот сифатини бошқариш соҳасида илмий тадқиқот ва кадрларни тайёрлаш институтлари, кўп хилдаги лабораториялари бўлган метереологик хизматлар ташкил этилган.

Корхоналарда маҳсулот сифатини бошқаришнинг ўз бўлимлари яратилган:

- **Ишлаб чиқариш технологияси бўлими** – технологик жараёнларни боришини, фаолиятини мувофиқлаштиради.

- **Сифат менеджменти бўлими** – стандартларни ишлаб чиқарувчи бўлимлар фаолиятини назорат қилади.

- **Технологик назорат бўлими** – корхонага кириб келадиган мате-риаллар ва бутловчи деталлар, узеллар сифатини назорат қилади, уларни синовдан ўтказиши.

- **Сифатни кафолати бўлими** – тайёр маҳсулот сифатини назорати ва ишлаб чиқаришни барча босқичларида назоратни амалга оширади.

- **Назоратни тугатиш бўлими** – тайёр маҳсулотни ташқи кўринишини назорати, синовдан ўтказиш ишларини бажаради.

Бош метереолог хизмати бўлими - ўлчов асбобларини назорати, калибрлаш, сошлаш (таъмирлаш).

- **Тажриба (синов)** - ўлчов лабораторияси.

7.4. Маҳсулот сифатини яхшилашнинг иқтисодий самарадорлиги ва уни ҳисоблаш усули

Маҳсулот сифатини яхшилашдан мақсад уни истеъмол қилувчиларда иқтисодий самарадорликка эришиш ва пировард натижада минимал ижтимоий меҳнат сарфлаб талабни янада тўлароқ қондиришдир.

Сифати яхшилланган маҳсулотни иқтисодий самарадорлигини асосий мезони бўлиб маҳсулотни ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш бўйича жонли ва буюмлашган меҳнатни умумий миқдорини тежалиши ҳисобланади.

Юқори сифатли маҳсулотни ишлаб чиқаришда хомашё, материаллар, ярим фабрикатлар, ёқилғи, энергия сарфи нормасини ва қийматини ортиши ҳисобига жорий харажатлар миқдори ўзгариши мумкин.

Маҳсулот сифатини яхшиланишидан олинадиган иқтисодий самарадорлик асосан ундан фойдаланиш шароитида эксплуатация харажатларини, шунингдек таъмирлаш ишлари сарфини, дастгоҳларни ишламай бўш туриш вақтини камайиши ва бошқалар ҳисобига ташкил топади.

Шундай қилиб, ишлаб чиқаришни ва маҳсулотдан фойдаланишни иқтисодий самарадорлигини қуйидаги иқтисодий кўрсаткичлар ифода этади. Булар – таннарх, улгуржи баҳо, маҳсулот сифатини ошириш бўйича қўшимча харажатлар, маҳсулот бирлигига тўғри келадиган фойдаланиш мобайнидаги харажатлардир.

Маҳсулот сифатини яхшилашдан олинадиган иқтисодий самарадорлик «Халқ хўжалигида фойдаланилаётган янги техника, ихтиро ва рационализаторлик таклифларини иқтисодий самарадорлигини аниқлашни методикаси (асосий қўлланмалар)» (1977й.) асосида ҳисоблаб чиқарилади. Бундан ташқари халқ

хўжалиги тармоқларини иқтисодий самарадорликни ҳисоблаш хусусиятларини инобатга олган йўриқлар ҳам қўлланилади.

Маҳсулот сифатини оширишни икки хил варианты бўлишини тақозо қилади, энг яхши вариант бўлиб, келтирилган ҳаражатлар миқдори минимал даражада бўлган вариант тан олинади. Келтирилган ҳаражатлар таннарх билан нормадаги фойда (даромад) суммасидан иборат бўлади.*

$$X = T + E_n \cdot K$$

Бунда: X — маҳсулот бирлигини келтирилган ҳаражатлари, қиймат бирлигида;

T — маҳсулот (иш) бирлиги таннархи;

K — ишлаб чиқариш капиталининг (фондларининг) бирлигига тўғри келадиган ҳаражатлар (капитал қўйилмалар), қиймат ҳисобида;

E_n — капитал қўйилмаларни норма даражасидаги самарадорлик коэффициенти (0,15).

Ҳисоблаш ишларида капитал қўйилмаларини иқтисодий самарадорлигини норма даражасидаги ягона коэффициенти 0,15га тенг қилиб олинган (қабул қилинган). Бу коэффицент бир сўмлик капитал қўйилмаси маҳсулот таннархини энг камии билан 15 тийинга камайтирилишини талаб этади.

1. Йиллик иқтисодий самарадорлик (C) келтирилган ҳаражатларнинг вариантлар бўйича фарқи билан аниқланади.

$$C = (X_1 - X_2) \cdot Q_2$$

Бунда — Q_2 — сифати яхшиланган маҳсулотнинг йиллик ҳажми.

2. Узоқ муддат хизмат қиладиган (машиналар, дастгоҳлар, асбоб-анжомлар ва бошқлар) янги ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқариш ва улардан фойдаланиш иқтисодий самарадорлиги қуйидаги формула билан аниқланади:

$$C = \left[X_1 \cdot \frac{B_2}{B_1} \cdot \frac{P_1 + E_n}{P_2 + E_n} + \frac{(I_1^1 - I_2^1) - E_n \cdot (K_2^1 - K_1^1)}{P_2 + E_n} - X_2 \right] \cdot Q_2$$

Бунда: $\frac{B_2}{B_1}$ — янги меҳнат воситалари бирлигини база даврига

нисбатан унумдорлигини ўсишини ҳисобга олиш коэффициенти.

B_1 ва B_2 — эски (база) ва янги меҳнат воситалари бирлигидан фойдаланишдаги йиллик маҳсулот (ишлар) ҳажми.

* Формула белгилари ўзбекча.

$\frac{P_1 + E_n}{P_2 + E_n}$ - янги меҳнат воситаларини базадагига нисбатан

хизмат қилиш муддатини ўзгаришини ҳисобга олиш коэффициентини.

P_1 ва P_2 - базадаги ва янги меҳнат воситаларини тўла тиклаш (реновация қилиш) учун балансдаги қийматдан ажратмалар миқдори.

Бу миқдорлар, маънавий емирилиш ҳисобга олинган меҳнат воситаларини хизмат қилиш муддатига тескари равишда ҳисоблаб чиқарилади.

Ҳисоблаш ишларини аниқлигини оширишни зарурий ҳолларида қуйидаги усулларни қўллаш мумкин:

$$P = \frac{E}{(1 + E)T_c - 1}$$

Бунда: T_c - янги техникани хизмат қилиш муддати;

$\frac{(I_1^1 - I_2^1) - E_n \cdot (K_2^1 - K_1^1)}{P_2 + E_n}$ - истеъмолчиларни янги меҳнат воситаларини

базадагига нисбатан барча хизмат қилиш муддати мобойнидаги эксплуатация жорий харажатлари ва шу билан боғлиқ капитал қўйилмаларидан олинадиган ажратмалар тежами, сўм ҳисобида:

K_1^1 ва K_2^1 - эски ва янги меҳнат воситалари учун, янги меҳнат воситалари ёрдамида ишлаб чиқариладиган маҳсулот (бажариладиган ишлар) ҳажмига мўлжалланган ажратилган капитал қўйилмалари миқдори;

I_1^1 ва I_2^1 - мўлжалланган эски (база) ва янги меҳнат воситаларидан фойдаланишдаги истеъмолчиларни йиллик фойдаланиш харажатлари;

Q_2 - ҳисоблаш давридаги янги меҳнат воситаларини ишлаб чиқарадиган йиллик маҳсулоти ҳажми.

Асосий иборалар ва тушунчалар

1. **Сертификатлаш (Маҳсулотни сертификатлаш)** - маҳсулотни хусусиятларини жаҳон бозорида ёки алоҳида бир мамлакатда амал қилиб турган халқаро стандартларга, техник шартлар ва бошқа норматив ҳужжатларга мос келишини тасдиқловчи тадбир ва чоралар мажмуасидир.

2. **Сертификат** - бу маҳсулотни сертификатлашдир, маҳсулот сифати ва ҳавфсизлигини ўрнатувчи ва таъминловчи нормативдир (меъёрдир).

3. **Маҳсулотнинг сифати** - шу маҳсулотнинг мўлжалланган мақсадларда фойдаланишга яроқли эканлигини белгиловчи хусусиятлар йиғиндисидир.

Назорат саволлари

1. Маҳсулот сифати тўғрисида тушунча.
2. Маҳсулотнинг сифат кўрсаткичлари ва маҳсулотнинг сифат даражасини аниқлаш усули.
3. Маҳсулотни сертификатлаш нима?
4. Маҳсулот сифатини оширишнинг иқтисодий самарадорлиги.

VIII БОБ. КОРХОНА МУЛКИ ВА МУЛКДАН ФЙДАЛАНИШ

8.1. Мулк ва мулкый муносабатлар

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддасида кўрсатилишича: “Бозор муносабатларини ривожлантиришига қаратилган Ўзбекистон иқтисодийётининг негизини хилма хил шаклдаги мулк ташкил этади”. Корхона мулкани унинг мустақил балансида ақс этадиган асосий фондлари ва оборот маблағлари қиймати ва бошқа бойликлар ташкил этади. Корхона тўғрисидаги қонуний ҳужжатларга кўра қўйидагилар корхона мол-мулкани ташкил этувчи манбалардир:

- таъсис этувчиларнинг пул ва моддий бадаллари;
- маҳсулот, ишлар, хизматларни реализация қилишдан, шунингдек хўжалик фаолиятининг бошқа турларидан олинган даромадлар;

- қимматли қоғозлардан олинadиган даромадлар;
- банк ва бошқа карз берувчиларнинг кредитлари;
- капитал маблағ ва бюджетдан дотациялар;
- ташкилотлар, корхоналар ва фуқароларнинг текинга ва хайрия мақсадларида берган бадаллари, ионалари, шунингдек мерос тўғрисида, айирбошлаш ва совға қилиш йўли билан оладиган даромадлари;

- Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари билан тақиқланмаган ўзга манбалар.

Мулкнинг ўзи нима? У инсон томонидан уйлаб топилмаган, балки жамият тарихи ривожининг, биринчи навбатда хўжалик ҳаётининг маҳсули ҳисобланади. Ҳаётда мулкчилик буюмларни, моддий неъматларни кимгадир тегишли бўлиши, яъни кишиларнинг буюмларга муносабати сифатида таърифланади. Иқтисодий ишлаб чиқаришда мулкчилик кишиларнинг объектив ахволини, уларнинг синфий фикрларини ва улар ўртасидаги синфий муносабатларини ифодалайди.

Кишиларнинг буюмларга бўлган муносабати уларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш жараёнида юзага келади. **Мулкчиликни моҳияти ҳам шундадир.** Жамият ишлаб чиқариш кучларининг ривожини ҳам ана шу муносабатлар характерида боғлиқдир. Умумий мулкчилик йўқ ва булиши мумкин эмас, у ҳар доим тарихан аниқ шаклларда намоён бўлади.

Бизга тарихда мулкчиликнинг бир бирини алмашувчи қуйидаги шакллари маълум: **шахсий, жамоа ва ижтимоий.** Ягона мулкчилик шакли турли хил иқтисодий мазмунга эга булиши мумкин ва уларнинг ижтимоий табиати ҳам хилма хил бўлади.

Мулкчилик шакллариининг моҳиятини шу даврдаги кишиларнинг ишлаб чиқариш муносабатлари белгилайди.

Демак, мулкчилик ўзида жамиятдаги ҳам ҳуқуқий, ҳам иқтисодий муносабатлар мазмунини ифодалайди.

Агар мулкдан фойдаланиш мумкин бўлмаса, мулк эгасига даромад келтирмаса, унда у «ҳуқуқий функцияси»да қолади. Мулкдан фойдаланиш иқтисодий муносабатлар асосида содир бўлади. Зотан, мулккий муносабатлар хўжалик ва соҳибкорлик фаолияти орқали рўёбга чиқади. Бунинг учун мулкка эгаллик қилиш зарур.

Ишлаб чиқариш воситаларига юридик жиҳатдан эгаллик қилмай ҳеч ким ишлаб чиқаришни амалга ошира олмайди, ишлаб чиқариш воситалари ва улар ёрдамида олинган махсулотдан фойдалана олмайди. Шунинг учун мулккий ҳуқуқнинг нормалари (эгаллик қилиш, тасарруф этиш, фойдаланиш ҳуқуқи) иқтисодий муносабатларни конкреглаштириш шакли ҳисобланади.

Шундай қилиб мулккий муносабатлар - бу ишлаб чиқариш воситалари ва уларнинг ёрдамида яратилган меҳнат маҳсулини ўзлаштириш борасида кишиларнинг бир - бирларига бўлган муносабатларидир.

Мулк - жамиятдаги мавжуд моддий неъматларни ўзлаштиришнинг тарихий ижтимоий шаклидир.

Мулк иқтисодий категория сифатида ҳар қандай ижтимоий иқтисодий формацияда ишлаб чиқариш муносабатларининг асосини ташкил этади ва уларнинг хусусиятларини белгилаб беради. Мулк тарихан олганда жамоа сифатида юзага келади, сўнг хусусий мулкка айланади, ниҳоят меҳнаткашлар уюшмаси мулккага ўсиб ўтади.

Мулкчилик бу ижтимоий меҳнат маҳсулидир, мулкчиликнинг ижтимоий иқтисодий жиҳатлари бордир. Ҳар бир тарихий даврда мулкчилик турли хил ва бутунлай турлича ижтимоий муносабатларда ривожланган. Мулкчиликни тавсифлаганда унинг иқтисодий мазмуни ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Бу шунин билдирадики, мулкнинг туб мазмунини илмий тушуниш учун, бириччи гада унинг объектлари, (ер, машиналар, бинолар, истеъмол буюмлари) ёки улар кимга (алоҳида шахсларга, кишилар гуруҳига, давлатга) тегишли эканлигини эмас, балки улар қандай хусусийлаштирилганлигини, бу хусусийлаштириш, қандай ишлаб чиқариш муносабатлари ёрдамида амалга оширилганлигини тушуниш муҳимдир.

Меҳнаткашлар уюшмаси мулкни ёки ижтимоий мулк уюшманинг ўз мулки, уларнинг ўзлари ҳам мулк эгаси, ҳам ишлаб чиқарувчи ҳисобланади. Бундай мулк шакли иш кучи билан ишлаб

¹ «Ўзбекистон Республикасида мулкчилик туғрисида»ги қонун, (1990 йил 31октябрь №152-ХП), 1- модда.

чиқариш воситаларининг тўғридан-тўғри бир кишини таъминлайди, эксплуатацияни инкор этади. Демак, мулк объекти бўлиб инсон яратган моддий ва маънавий бойликлар, табиий бойликлар, ақлий меҳнат махсули ва меҳнат ресурслари (иш кучи) хизмат килади.

Мулк объектлари - бу ер, ер ости бойликлари, ички сувлар, ҳаво ҳавзаси, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, иморатлар, иншоотлар, турар жой ва квартиралар, ихтиролар, фойдали моддалар, асбоб-ускуналар, моддий ва маънавий, маданият буюмлари, саноат намуналари, интеграл микро чизмалар, пуллар, қимматли қоғозлар ва бошқа мол-мулклар, топология, селекция ютуқлари, маҳсулот белгилари, кашфиётлар, фан, адабиёт, санъат асарлари, инсонни унумли ва ижодий меҳнат қилиш қобилиятлари, ахборот, илмий фоялар, техник ишланмалар ва ақлий ижоднинг бошқа объектларини яратиш ҳамда улардан фойдаланиш хусусидаги муносабатлардир.*

Мулквий ҳуқуқ субъектлари - Ўзбекистонда давлат, жумҳурият фуқаролари, жамоалари, уларнинг уюшмалари, жамоат ташкилотлари ва диний ташкилотлар, фуқароларнинг оилавий ва бошқа бирлашмалари, халқ депутатларининг барча советлари уларнинг ўзи вакил қилган органлар сиймосида, ажнабий давлатлар, халқаро ташкилотлар, бошқа хорижий юридик шахслар ва фуқаролар. Турли юридик шахслар ва фуқаролар битта мулкнинг субъектлари бўлиши мумкин.

Ишлаб чиқариш воситалари кимники бўлса, ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳам унга тегишли бўлади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикасининг биринчи чакириқ 1-сессиядаги маърузасида И.Каримов мулкни ҳақиқий эгалари қўлига беришни тезлаштириш, тадбиркорлик учун кенг йўл очиб бериш ва мулкдорда янги мулк эгаси ҳиссиётини тарбиялашда мулкнинг туб моҳияти кўринади деб айтган эди.

Президентимиз И.Каримов таъкидлашгича: «Хусусийлаштириш соҳасида мулкдорга дуч қелаётган муаммоларни ечиш, унга кенг йўл очиб бериш, кўплаб ҳақиқий мулк эгаларини тарбиялаш мақсадга мувофиқдир. Биринчи навбатда, тадбиркорликнинг қонуний базасини мустаҳкамлаш ва унинг давлат томонидан қўллаб қувватланишини таъминлаш керак».

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш 3 хил йўналишда бўлиши мумкин:

1. Фуқароларни мулкга эгалик қилиш шаклларини кўпайтириб, давлатга боғлиқ бўлмаган кимсаларни яратиш ва шунга яраша хўжаликларнинг ижтимоий типини яратиш;

2. Давлат хўжалигини ўзини марказдан бўладига маъмурий рақбарликдан бўшатиш;

3. Хусусийлаштириш орқали давлат ва давлат кооператив мулкни бир қисмини жамиятнинг аъзоларига ва жамоаларига топшириш.

* «Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида» ги қонун, Т.: 1990й; 31 октябрь, 2-модда

И.Каримов 2002 йил 14 февралда Вазирлар Маҳкамаси мажлисида сўзлаган нутқида «... Ишни хусусийлаштириш дастурига кирган конкрет йирик корхоналардан, биринчи навбатда алоҳида лойиҳалар бўйича хусусийлаштириладиган, аввало хорижий инвесторларга тўла сотилиши мўлжалланган корхоналардан бошламоғимиз керак».

Тадбиркорларга ва бозор муносабатларини жорий этишга интилаётган шахсларга Ўзбекистон давлатининг фақатгина ҳуқуқий кафолатини бериш кифоя эмас. Шу ҳуқуқлардан ва кафолатлардан тўла фойдаланиш учун шарт-шароит яратиш бугунги куннинг бош масаласидир. Хусусий тадбиркорликни ҳар томонлама ривожлантиришга бугун республикамизнинг иқтисодий тараққиётини таъминловчи омил сифатида қарашимиз ва қонунчилик фаолиятимизда бу соҳага худди шу нуктаи назардан ёндошмоғимиз даркор.

Биз учун хусусийлаштиришнинг ўзидан ҳам, унинг ишлаб чиқаришни рағбатлантириши, меҳнат маҳсулоти сифатини яхшилаш ва кўпайтиришдан манфаатдорликни ошириши, аҳоли эҳтиёжини қондиришда рақобат муҳитини вужудга келтириши, якка ҳокимликни йўқ қилиши ва шу орқали эркин иқтисод пайдо бўлишига имкон муҳим ва қимматлироқдир».

Иқтисодий салоҳиятимизни ва даромадимизни янги босқичга кўтарадиган яна бир долзарб вазифа, дейилади, - биринчи қақирққ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясида, - асосий муаммо ва устувор йўналиш - **тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришни кенгайтириш**, унинг сифатини ҳамда рақобатга чидашини жаҳон бозори талаблари даражасига етказиш мақсадида иқтисодиётда таркибий-структуравий ўзгаришларни амалга оширишдир.

Жаҳон иқтисодиётида ўз ўрнини топишга интилаётган ҳар бир мамлакат, ўзини мустақил деб ҳисоблаган ҳар бир давлат ўз иқтисодиётининг етакчи тармоқлари ва йўналишларини белгилаб олиши, жаҳон бозорида рақобатга чидамли маҳсулотларни қандай маблағлардан ишлаб чиқариши зарурлигини ва бу маҳсулотларнинг рақобатлаша олишини қандай қилиб таъминлаш йўллари аниқлаб олишдан иборатдир.

Ҳозирги бозорга ўтиш шароитида саноат таркибидаги корхоналар ҳали етарли даражада ўзаро рақобатлашаётгани йўқ. Буни маҳсулотни етказиб бериш бўйича шартномаларни тузишдаги камчиликлардан, рақобат даражасининг ҳали етарли эмаслигидан, истеъмолчилар томонидан буюртмаларнинг кечикиб тушишидан кўриш мумкин. Бозор шароитида корхоналар мустақил равишда ташқи иқтисодий алоқаларни кучайтириши лозим. **Мулкни давлат тасарруфидан чиқаришнинг моҳияти шундаки**, жамият ҳаётининг барча соҳаларида давлат якка ҳокимлигини тугатишидир. Лекин бозор ҳукмига бўйсунмаган ижтимоий-иқтисодий муаммоларни: миллий мудофаа, жамиятда тартиб ўрнатиш, табиатни муҳофаза

қилиш, фундаментал фан соҳаларини ривожлантириш, иқтисодий муаммолар, табиий ресурслардан фойдаланишдаги қийинчиликлар ва ҳоқозоларни давлат бошқаради.

Ижтимоий-иқтисодий соҳаларни, уларнинг шакллари ва тузилишини, турларни кўпайтиришнинг ҳар бир жамият аъзосининг ижтимоий-маънавий ва маънавий ривожланишини, шахсининг барча фуқаролик ҳуқуқларини, эркинлигининг ривожланишини қайта яратиш лозим.

Бозор механизмини шакллантиришнинг иқтисодий шароити ўз ичига банк, биржа системаларини, корхона бозорини, иқтисодиётни бошқариш ва тартибга солиш давлат ташкилотларини олади. Банк системаси бозор иқтисодиётини яратиб бориши билан турли хилларга ажралиб кетади. Кредит ва молия муассасаларига ажратилади. Кейинги вақтларда амал қилаётган давлат ва коммерция банкларидан ташқари ер, акционер, коммунал хўжалиги банкларини яратиш лозим бўлади.

Келажақда банклар назорат қилувчи ташкилотлар билан тенг ҳуқуқга эга бўлган иқтисодий ҳамкорга айланиб, уларнинг вазифаси ~~фақат корхоналарнинг бўлиб турган пулларини жойлаштиришдан~~ ташқари тадбиркорлик ишларини амалга ошириш ва валюталар билан савдо қилишдан иборат бўлади. Биржалар бозор инфратузилмасининг зарурий элементи сифатида корхоналарнинг фаолиятини самарадор бўлишини кўп жиҳатдан белгилайди. Ҳозирги вақтда амал қилаётган товар, фонд, меҳнат биржалари корхоналарни ресурслар билан таъминлаш вазифасини ўз зиммаларига тўлиқ олганлари йўқ. Улар корхонанинг иқтисодий ҳолатини барометри бўлолгани йўқ. Бозор муносабатларига ўтиш жараёни янгича мулккий муносабатларни шаклланиб ривожланиб боришига боғлиқдир.

Бу хил муҳим вазифалар халқ хўжалигининг дастлабки ишлаб чиқариш бўғини бўлган корхоналар, фирмалар ва турли мулк шаклларига асосланган товар ишлаб чиқарувчи хўжаликлар фаолиятига маркетинг усули билан ёндошиш орқали муваффақиятли ҳал этилади.

8.2. Капитал тўғрисида тушунча

Капитал - ҳал қилувчи иқтисодий категориялардан биридир. Капитал, биз юқорида кўрганимиздек, бу кишилар томонидан бошқа товарларни ишлаб чиқариш ва ишларни бажариш учун илгари яратилган, узоқ давр хизмат қиладиган, барча ишлаб чиқариш воситаларида ўз ифодасини тошган ишлаб чиқариш омилидир. Буларга асбоб-анжомлар, дастгоҳлар, биналар, иншоотлар ва шунга ўхшашлар киради. Иқтисодиётда “капитал” тушунунчасидан ташқари “инвестиция”, “инвестицион ресурслар” тушунчаси ҳам ишлатилади.

“Капитал” ибораси ишлаб чиқариш воситаларини яратиш учун катта ҳажмда сарфланган пул маблағларидир (ёки капитал қўйилмалардир).

“Инвестиция” - узоқ муддат хизмат қиладиган ишлаб чиқариш воситаларини яратиш учун ажратилган, мўлжалланган лекин ҳали сарф этилмаган (моддийлашмаган) капиталдир. Ҳозирдаги жорий ишлаб чиқаришни бир қисми асосий фондларни қўпайтириш учун ишлатилгандагина инвестиция юзага келади.

Бошқача қилиб айтсак, инвестиция - тадбиркорлик ва бошқа фаолият соҳаларига киритилиб, даромад келтирадиган ва ижтимоий самарага эришишни таъминлайдиган моддий ва интеллектуал (ақлий билим) бойликлардир.*

Капитал:

- мулкдорлар билан ёлланган ходимлар орасидаги муносабатларни;

- мулкдорларни ўзларини ўртасидаги муносабатларни қамраб олади.

Капиталга уч хил таъриф берилади:

1. Капитал - ўзи қўлаювчи қиймат. Бундай таъриф капиталнинг умумий формуласидан $P-T-P'$ келиб чиқади, бунда P' -бу дастлаб авансланган капитал (P) билан қўшимча қиймат йиғиндисидир.

2. Капитал - бу буюм эмас, маълум даражадаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар бўлиб, улар буюмларда ифодаланади ва уларга ижтимоий тус беради (машиналар, бинолар, пуллар ва ҳ.к.лар). Улардан ёлланган ипчи кучи ёрдамида фойдаланилгандагина капитал бўла олади. Капитал ўз эгасига фойда келтириши зарур.

3. Капитал - бу ҳаракат, тўхтовсиз айланиш жараёнидир. Унга жим ётган буюм сифатида эмас, фақат ҳаракатдаги нарса деб тушуниш лозим.

Иқтисодиёт назарияси капитални қуйидаги турларга ажратади:

1. Молиявий (пул) капитали-маълум қийматга эга бўлган пул ва қимматбаҳо қоғозларнинг йиғиндисидир.

2. Жисмоний (техникавий) капитал. Бундай капитал бўлиб ишлаб чиқаришнинг турли хил босқичларида ишлатиладиган ва инсоннинг меҳнат унумдорлигини опирадиган (станоклар, бинолар, компьютерлар ва шунга ўхшашлар) моддий воситалар йиғиндиси ҳисобланади.

Улар инвестицияларнинг натижаси бўлиб маълум давр мобайнида даромад келтириб туради.

Жисмоний капитал - айрим қимматбаҳо қоғозлардан фойдаланиш бўйича ҳуқуқлар мажмуасидир. Лекин бу ҳуқуқлар унинг эгасига ҳеч қандай меҳнат харажатларисиз даромад

* В.А.Калашников. Словарь рыночной экономики. М.:1993 С.21.

келтиради. Бошқача қилиб айтсак, жисмоний капитал товарлар ишлаб чиқариш ва ишларни бажаришда иштирок этадиган, илгари ишлаб чиқарилган товар захираларидир. **Капитал қўйилмалари харажат сифатида қўйидаги ишларга мўлжалланган бўлади:**

- ишлаб чиқариш объектларини қуришга;
- ноишлаб чиқариш объектларини қуришга, яратишга.

Масалан, маданий-маиший муассасаларни яратиш, маъмурий биноларни қуриш, лойиха-тадқиқот ва геологик қидирув ишлари учун ва х.к.

Демак, иқтисодиёт тўплаган асосий фондлар - техника воситалари, бинолар, телевизорлар, темир йўллар, самолётлар ва х.к.ларнинг умумий захираси жисмоний капитал ҳисобланади. **Асосий фондлар инвестиция харажатлари ёки капитал қўйилмалари ҳисобига кўпайиб боради. Жисмоний капитални ердан фарқи шуки ер фонди кўпаймайди. Ернинг миқдори чекланган, у табиат берган неъмат, у қайта ишлаб чиқарилмайди. Лекин у ҳам ишлаб чиқариш омилidir. Амалиётда улар ўртасидаги фарқни ажратиб қийин.**

3. Инсоний капитал. Бу шундай қўйилмаларки, улар кишиларнинг жисмоний ва ақлий қобилиятларини кўпайтиришга олиб келади. "Капитал" тушунчаси ҳар хил олимлар томонидан ўз даврига, уларнинг тушунчасига, капиталдан фойдаланиш мақсадига қараб турлича талқин этилган. **Инсоний капитал бу кишиларда тўплаган даромад келтира олин қобилиятидир. Инсоний капитал - туғма иқтидор ва қобилиятни, шижоатни, шунингдек билим ва олинган касб малакасини ўзида тўплаган бўлади. Инсон капитали ҳам машина ва дастгоҳларга ўхшаш инсон ўзи учун ўзи ёки ота-оналари ёрдамида ўқиши учун, малакасини ошириш учун инвестиция харажатлари ҳисобига яратилади. Инсоний капитал учун инвестициялар вақт ўтиши билан кўпроқ фойда келтирадиган, қониқиш ҳосил қиладиган ишларни бажариш ва юқори даражада меҳнат ҳақи олиш ҳисобига қопланиб кетади.**

Айрим олимлар (меркантилистлар) миллатнинг бойлиги савдода, яъни муомала соҳасида деб қараб капитал тушунчасини шундан келтириб чиқаришган.

Қанча кўп товар сотилса, қимматга сотилса фойда шунча кўп бўлади, демак капитал - бу пул, олтин деб қарашган. Улар муомала жараёнида кўпайиб боради.

Физократлар - бойлик муомала жараёнида эмас, ишлаб чиқариш соҳасида, фақат қишлоқ хўжалиги ва деҳқончиликда деб ҳисоб лашган. Улар фикрича капитал - бу ерга сарфланган маблағлардир. Бу хил кишилар саноат ва савдони унумсиз соҳа деб ҳисоблашган.

Инглиз классиклари капитал тушунчасини саноатга ҳам қўллаганлар. «Иқтисодиёт назарияси» асосчиларидан бири А.Смит (1723-1790й) капитални кейинчалик ишлаб чиқаришни юргатиш

учун мўлжалланган захиралар; меҳнатни ишга соладиган куч деб қараган. Д.Рикардо фикрича, капитал - бу меҳнатни ҳаракатга келтирувчи барча воситалар: озиқ-овқат, кийим-бош, асбоб-анжомлар, машиналар ва ҳоказолар бўлиб ишлаб чиқаришда ишлатилади ва мамлакат бойлигининг бир қисmini ташкил этади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, барча иқтисодчиларнинг ягона фикри шундаки, бир томондан капитал — бу меҳнат билан яратилган ва товарларни ишлаб чиқариш, хизмат ишларини бажариш учун ишлатиладиган барча неъматлардир ва иккинчи томондан бу неъматлар даромад келтириш қобилиятига эга.

Шундай қилиб, капитал келтирилган, яратилган вақтдан бошлаб ишлаб чиқаришда узоқ йиллар хизмат қилувчи ишлаб чиқариш омилidir.

Капитал ва ер биргаликда мамлакат моддий бойлигини ташкил этади. Улар узоқ давр мобайнида ишлатилади ва маълум қийматга эга бўлади. Лекин молиявий бойлик моддий бойликдан фарқ қилади.

Масалан, бирорта аниқ фирманинг 100та акциясига эга бўлган киши учун бу молиявий капитал. Унинг акция сертификатлари қийматга эга, чунки улар моддий бойликка эгаллик қилиш ҳуқуқини беради, лекин сертификатнинг ўзи моддий бойлик эмас. Сертификат ёрдамида, масалан, автомобил ишлаб чиқариб бўлмайди. Моддий бойликларнинг бугунги қиймати, уларнинг келажакда нима яратишига боғлиқ.

Шунинг учун бугунги кундаги ишлаб чиқариш дастгоҳлари, бино, иншоатлар ва бошқаларга сарф қилинган капитал маблағлари миқдорини келаси даврларда олинадиган қўшимча фойда миқдори билан таққослаш зарур бўлади. Фирмалар бир қарорга келишдан аввал ана шу масалалар устида ўйлаб кўриб, келаси даврда олинадиган фойда қанчага тушади, деган саволга жавоб топишлари керак бўлади. Лекин ёлланган ишчи кучини жалб этишда, хомашё материалларни сотиб олишда бундай муаммолар пайдо бўлмайди... Келаси даврда олинадиган даромад ҳозирги вақтда қанча туради, унинг ҳозирги қиймати қанча деган масалалар фирмаларни капитал қўйилмалар тўғрисида бир қарорга келиши жараёнидаги илмий изланишларининг асосини ташкил этади. Бундай қарорларнинг кўплари ҳозирги даврдаги ҳаражатлар ва келаси даврдаги фойдани таҳлил қилишдан иборатдир. Биз кўрамизки, фирма ўз ҳаражатларини қоплай оладими ёки йўқми, кўпинча капитал маблағлари ҳисобига олинадиган фойдани олдиндан айтиш қийин, амалда улар кутилгандан кўп ёки кам бўлиб қолиши ҳам мумкин. Бу ерда вақт омилли муҳим аҳамиятга эгадир. Масалан, кўмир, темир рудаси ва х.к.ларни қазиб чиқариш ёки ўрмон ёғочларини олиш учун уларни эккан вақтдан то тайёр ёғоч, ёғоч материали бўлгунча қанча вақт ўтиб кетади. Менерал хомашё ресурслари захираси қазиб олиниши билан камайиб боради,

уларни тўлдириб бўлмайди. Шунда сарфланган капитал маблағларининг қайтими (фойдаси) қандай бўлади деган саволларни ўрганишга тўғри келади.

8.3. Корхонанинг асосий капитали ва уларнинг тузилиши

Ҳозирги замон иқтисодиёти капитални асосий капитал ва айланма капиталга ажратади. А.Смитнинг фикрича, асосий капитал - бу ўз эгаси ихтиёрида қолиб фойда келтирадиган капиталдир. Айланма капитал - бу мулк эгаси ихтиёридан чиқиб кетувчи неъматдир. Масалан, иш берувчи чорва бу асосий капитал, агар у бозорда сотилса айланма капиталига айланади. Демак, А.Смит айланма капитални деганда савдо капиталини ёки товар кўринишидаги капитални тушунган.

Д.Рикардо эса капитални узоқ давр хизмат қилишига қараб асосий ва айланма капиталига ажратган. Лекин Д.Рикардо А.Смитдан фарқ қилиб айланма капиталдан хомашё, материал харажатларини чиқариб ташлаб, уни фақат меҳнат (иш кучи) харажатларига тенг қилиб қўяди.

Асосий капитал деб - бир неча ишлаб чиқариш даврларида, ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этиб, маҳсулотга ўз қийматини аста-секин бўлаклар ўтказиб натурал кўринишини сақлаб қоладиган барча меҳнат воситаларига айтилади. Асосий капиталга хизмат муддати бир йилдан ортиқ бўлган воситалар киритилади. Бир йилдан кам хизмат қилувчи воситалар айланма капиталга киритилади.

Лекин меҳнат воситаларининг қийматга эга бўлган бўлақларининг ичида асосий фондларга киритилмайдиганлари ҳам бор. Масалан, технологик жараёнларда меҳнат буюмларига таъсир этувчи электр энергияси, ўз моҳияти билан меҳнат воситаси бўлиб, асосий фондларга киритилмайди. Минерал ва бошқа ўғитлар ўз қийматини маҳсулотга кўчиришга кўра асосий фондларга киритилиши керак, лекин улар меҳнат буюмларининг бўлаги сифатида ёрдамчи материалларга киради.

Мамлакат саноатининг асосий фондлари икки катта гуруҳга бўлинади:

I. Асосий ишлаб чиқариш фондлари;

II. Ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган асосий фондлар.

Бу турдаги асосий фондларга узоқ муддат хизмат қилувчи корхона ва саноат тармоқлари ихтиёрида бўлган уй-жой бинолари, маданият бинолари, болалар ясли, боғчаси, коммунал-хўжалик, мактаб бинолари киради. Улар тўғридан-тўғри маҳсулот ишлаб чиқариш (иш бажариш) жараёнида қатнашмасалар ҳам меҳнаткашларнинг маданий маиший талабларини қондиришда қатнашадилар.

Асосий ишлаб чиқариш фондлари ниҳоятда хилма-хил бўлиб, турли хилдаги ишлаб чиқариш вазифаларини бажарганликлари

туфайли уларни турларга ажратиб ўрганиш зарур бўлади. Уларни турлаш асосий ишлаб чиқариш фондларини учётга олиш, такрор ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва ишлаб чиқаришда яхши фойдаланишни таъминлаш учун керак бўлади.

Асосий ишлаб чиқариш фондларини гуруҳлар бўйича қисқача таркибини 6-жадвалда келтирамыз:

6-жадвал

Асосий ишлаб чиқариш фондлари таркиби

Груҳлар	Фондлар груҳи	Фондлар таркиби
I	Биоолар	Ишлаб чиқариш жараёнига зарур бўлган шароитини яратиб берадиган ишлаб чиқариш воситалари ва машина, ускуналарни ташқи атмосфера таъсиридан сақлайдиган ишлаб чиқариш биоолари.
II	Иншоотлар	Кон иншоотлари, нефть ва газ қувурлари ва миноралар сув, техникавий қурилмалар-кўприклар, каналлар, сув тарқатувчи ва сув олувчи иншоотлар.
III	Узатувчи ускуналар	Транспорт қурилмалари-кўприклар, йўллар, электр узатувчи ва алоқа (телефон, радио) қурилмалари, трубопроводлар, водопровод ва канализация шабоқчалари.
IV	Машина ва дастгоҳлар:	
а)	куч берувчи машина ва ускуналар	Буг қозонлари, дизеллар, турбиналар, генераторлар, трансформаторлар, электромоторлар.
б)	ишчи машиналари ва дастгоҳлар;	Метал ва ёғочни қайта ишловчи станоклар, агрегатлар, аппаратлар, печлар, қурутувчи агрегатлар ва бошқалар.
в)	ўлчов ва созловчи асбоблар ва қурилмалар, лаборатория ускуналари;	Тезликни, иссиқлик босимини автоматик равишда бошқарадиган приборлар ва аппаратлар, бошқариш пульти, диспетчерлик воситалари.
г)	ҳисоблаш техникаси	Компьютерлар, ЭХМлар
V	Транспорт воситалари	Хомашё, материалларни, тайёр маҳсулотларни, ишловчиларни цехда ва заводдан ташқарида ташув воситалари (конвейерлар, транспортерлар, автомобиллар, таягачлар, паровозлар, вагонлар, пороходлар ва бошқалар).
VI	Бошқа асосий фондлар	Бир йилдан зиёд хизмат қиладиган асбоб-анжомлар, ишлаб чиқариш ва хўжалик инвенторлари - қироатхона фонди, музей маблағлари, ўқув хоналари, иш столлари, лаборатория инвесторлари.

Ўзбекистон саноати асосий фондларининг тузилиши

Асосий фондлар	Салмоғи, %
Барча асосий фондлар	100,0
Пассив қисми:	46,3
I - Бинолар	26,7
II - Иншоотлар	19,8
Актив қисми:	53,5
III - Узатувчи ускуналар	10,3
VI - Машина ва дастгоҳлар жаъми, шундан:	51,1
- Куч берувчи машина ва дастгоҳлар	7,4
- Ишчи машина ва дастгоҳлар	29,7
- Ўлчов ва бошқарув дастгоҳлари	1,7
- Ҳисоблаш техникаси	2,0
V - Транспорт воситалари	2,0
VI - Бошқа хил асосий ишлаб чиқариш фондлари (АИФ)	1,0

Корхоналарнинг бошқа хил асосий фондлари таркибига қуйидаги воситалар киради:

- мулкка эғалик қилиш ҳуқуқи асосида унга тегишли бўлган ер майдонлари ва табиатни муҳофаза қилиш объектлари (сув, ер ости бойликлари ва бошқа ресурслар);

- ишлаб чиқариш, хўжалик ичидаги йўллар ва хўжалик инвесторлари;

- асосий фондлар таркибига кирувчи ерларни ва ишорага олинган бинолар, иншоотлар, дастгоҳлар ва бошқа объектларни яхшилаш учун ажратилган капитал қўйилмалар.

Асосий капитал ёки ишлаб чиқариш фондларининг «машина ва дастгоҳлар» гуруҳи уларнинг умумий ҳажмида 40,8 % бўлса, шундан энг кўпи масалан, 29,7 % ишчи (куч берувчи) машиналари ва дастгоҳларига тўғри келади. Бошқа қолган қисми - ўлчов асбоблари ва лаборатория ускуналарига, ҳисоблаш техникаси. Автоматик ишчи машиналари ва дастгоҳларига ҳам машина ва дастгоҳлар гуруҳига киради.

Асосий ишлаб чиқариш фондлари тузилиши турли хил омиллар таъсирида ўзгариб туради:

1. Ишлаб чиқариш ва техниканинг хусусиятлари;
2. Ишлаб чиқаришни концентрациялаштириш, ихтисослаштириш, кооперативлаштириш;
3. Ишлаб чиқаришда техника тараққиёти даражаси;
4. Амал қилаётган корхоналарни реконструкция қилиш, кенгайтириш, асосий фондини қайта янгилаш, янги корхоналарни қуриш;
5. Иқтисодийетимизда кичик ва хусусий корхоналарни кўплаб яратилиши;

6. Қурилиш ишларини индустриал асосга кўчириш;
7. Саноатни географик жихатдан рационал жойлаштириш.

Асосий фондларни эски-маънавий ва жисмоний емирилганлари ўрнига янгиларини киритиш йўли билан саноат корхоналарининг ишлаб чиқариш қувватини ошириб борилади. Асосий фондларни янгилаш коэффициенти шу даврда киритилган асосий фондлар хажмини (Фк) уларни йил охиридаги умумий қийматига (Фй.о) нисбати билан топилади:

$$Ф_{я.к} = \frac{Ф_к}{Ф_{й.о}};$$

Корхоналарда асосий ишлаб чиқариш фондлари таркибида унинг энг актив қисми - ишчи машина ва дастгоҳлари салмоғи нисбатан юқори бўлса корхона қуввати ҳам кўп бўлади.

Асосий капитал мамлакат иқтисодий потенциалини, қудратини белгилайди. Шунинг учун асосий капитални янги-янги капитал қўйилмалари ёки инвестициялар ҳисобига яратиб келинади.

8.4. Корхонани ишлаб чиқариш қуввати ва уни ҳисоблаш

Корхона қуввати асосий ишлаб чиқариш фондлари таркибидаги куч берувчи ва ишчи машиналарининг миқдорига, салмоғига, уларнинг унумдорлик даражасига боғлиқ бўлди.

Корхона қуввати деб, дастгоҳ ва ишлаб чиқариш майдонларидан, илгор технология, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этишнинг илгор усулларидан тўлиқ фойдаланган шароитда йилига (ёки ҳар сутка, сменада) корхонанинг энг кўп маҳсулот ишлаб чиқариш ёки хом ашёни қайта ишлаш имкониятига айтилади.

Корхона қуввати маҳсулот қайси бирликда ҳисобланса шу бирликларда аниқланади. Корхона қуввати базис ёки режа даврига нисбатан фоиз ҳисобида ҳам ифодаланади.

Масалан, шахталарда, цемент корхоналари, металлургия, нефт саноати ва бошқа корхоналарда тонна ҳисобида, автомобил ишлаб чиқариш, гипс ишлаб чиқаришда дона; текстил корхоналарида м. газмоллар, чарм маҳсулотлари ишлаб чиқаришда кв. дим-да ва х.к.

Бир неча турда маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналарда шартли - натурал кўрсаткичлар ишлатилади. Масалан, цемент, трактор, совун ва бошқа хил маҳсулотлар ишлаб чиқаришда. Корхона қуввати йил давомида кўпайиб, камайиб туради. Шунинг учун корхонанинг ҳақиқий маҳсулот ишлаб чиқариш имкониятларини билиш учун йиллик ўртача қувват режа даврининг бошида амал қилаётган корхоналарда қуйидаги тартибда ҳисоблаб топилади.

Ўртача йиллик ишлаб чиқариш қувватини ($K_{\text{ўй}}$) ҳисоблашда йил бошида бор бўлган қувватга (K_6) ўртача киритиладиган йиллик қувват ($K_{\text{ку}}$) қўшилиб ўртача чиқариладиган йиллик қувват ($K_{\text{чу}}$) миқдори айирилади. Киритиладиган ва чиқариладиган қувватлар йил ўртасида бўлса уларни ишлаган ва ишламаган ойлари ҳисобга олинади ($T_{\text{иш}}$):

$$K_{\text{ўй}} = K_6 + \frac{K_{\text{ку}} \cdot T_{\text{иш}}}{12} - \frac{K_{\text{чу}} (12 - T_{\text{иш}})}{12}$$

Бунинг учун маълумотлар корхонанинг қувват балансида берилган бўлади. Агар киритиладиган ва чиқариладиган қувватларнинг вақти номаълум бўлса, уларнинг ўртача йиллик миқдори 0,35 даражасида олинади. Бу қабул қилинган ягона нормативдир.

Бунинг учун қувват баланси ахборотларидан фойдаланиш зарур.

8-жадвал.

Ишлаб чиқариш қуввати ва унинг ўзгариши

Кўрсаткичлар	Қаторлар тартиби	Базис йили	Режа даври (йилга минг тонна)
			3
I. Йил бошидаги қувват	1	1000	1380
II. Қувватнинг ўсиши:			
а) техникавий қайта қуриш, янги маҳсулот турларини ўзгартириш ва ташкилий-техник чоралар ҳисобига;	2	100	110
б) реконструкция ҳисобига.		50	60
III. Қувватнинг камайиши	3	20	50
IV. Ўртача йиллик қувват (1 қатор+2+3-4 қаторлар) 0,35	4	1045,5	1422
V. Ўртача йиллик қувватдан фойдаланиш коэффициенти.	5	0,98	0,96
VI. Ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажми (5 қатор x 6 қатор)	6	1024,5	1365,1
VII. Ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми	7	950	1150
VIII. Ҳақиқатда қувватдан фойдаланиш даражаси (7 қат; 4 қат-га)	8	0,91	0,81
IX. Резерв қуввати (йўқотилган қувват (4 қат. - 7 қат.))	9	95	272

Бу жадвалда режа даврининг бошига норматив қуввати ўзлаштириб бўлинган қувватлар ҳисобидан олинadиган маҳсулот ҳажмини ҳисоблаш мисоли келтирилган.

Ишлаб чиқариш қуввати баланси қуйидагиларни ифода этади:

$$K_v = K_6 + K_{\text{тех}} + K_p + K_{\text{икр}} + K_{\text{чу}} - K_{\text{ик}}$$

K_6 - йил бошидаги қувват;

$K_{\text{тех}}$ - ишлаб чиқаришни техникавий қайта қуриш ҳисобига қувватни кўпайиши;

K_p - ишлаб турган корхонани реконструкция қилиш ҳисобига киритиладиган қувват;

$K_{\text{якр}}$ - янги корхоналарни қуриш ва эскиларини реконструкция қилиш ҳисобига киритиладиган қувват (\pm);

$K_{\text{ну}}$ - маҳсулот тури ва навини ўзгариши натижасида қувватнинг кўпайиши ёки пасайиши;

$K_{\text{чк}}$ - чиқариладиган қувват ҳисобига қувватни камайиши.

Ишлаб турган қувват ҳисобидан олиш мумкин бўлмаган маҳсулот миқдорини ишлаб чиқариш учун янги, кўшимча киритиладиган қувватларни аниқлаш зарур.

$$K_{\text{қўй}} = \frac{Q_{\text{як}} - \sum Q_{\text{у.к.к}}}{K_{\text{я.у.з}}} \times 100$$

Бунда:

$K_{\text{қўй}}$ - ҳар бир йил бўйича зарур бўлган маҳсулотни ишлаб чиқариш учун киритиладиган ўртача йиллик қувват;

$Q_{\text{як}}$ - кўшимча қувват зарур бўлган маҳсулот ҳажми;

$\sum Q_{\text{у.к.к}}$ - ўртача (аввалги) киритилган қувват ҳисобига (қувватни ўзлаштириш даражасини ҳисобга олган ҳолда) шу йили олинадиган маҳсулот миқдори;

$K_{\text{я.у.з}}$ - Ҳар бир маҳсулот тури бўйича, лойиҳадаги қувватни ўзлаш-тириш даражасини ҳисобга олган ҳолда, янги киритилган қувватни ўзлаштириш даражаси, (коэффициенти, %).

Ўртача ишлаб чиқариш қуввати даражасини ҳисоблашда, шунга асосан 1 январдан кейин янги қувват ҳисобидан олинадиган маҳсулот ҳажми киритиладиган қувватни ўзлаштириш муддати коэффициенти 0,35 га тенг деб қабул қилинган ($Q_{\text{як}}$); у қуйидагича топилади:

$$Q_{\text{як}} = \frac{K_{\text{ўр.к}} \cdot K_{\text{қўй}}}{100}$$

Бунда:

$K_{\text{ўр.к}}$ - шу йили киритиладиган ўртача йиллик ишлаб чиқариш қуввати.

Қувват баланси ёрдамида ўртача йиллик ишлаб чиқариш қуввати, режа даражасидаги қувват ва ундан фойдаланиш коэффициенти ҳисобланади. **Нагжида режадаги маҳсулот ҳажми (Q_p)** - корхонанинг ўртача йиллик ишлаб чиқариш қувватини (M_c) ундан фойдаланиш коэффициенти (K_f) кўпайтириш билан топилади:

$$Q_p = M_c \times K_f$$

Дастгоҳлар, станоклар, агрегатлар қувватидан фойдаланиш даражаси режадаги (ёки ҳақиқий) ишлаб чиқариш ҳажмини ўртача йиллик қувват миқдорида нисбати билан топилади.

$$K = \frac{Q}{K_{\text{яб}}}$$

Бу коэффициент 1 (бир)га яқинлашган сари ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш даражаси юқори бўлиб боради.

Корхонанинг ўртача йиллик қуввати билан ҳақиқатда ишлаб чиқарилган маҳсулот орасидаги фарқ йўқотишган ёки резерв қуввати дейилади

Ишлаб чиқариш қувватининг миқдори корхона, цех ва ишлаб чиқариш участкаларида маҳсулот ишлаб чиқариш тошшириқларини белгилаш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Ҳар қандай турдаги корхона қуввати қуйидаги маълумотлар асосида топилади:

1. Дастгоҳлар сони, унумдорлиги ва таркиби. Таркиби бўйича корхоналардаги барча дастгоҳлар: мавжуд бўлган, ўрнатилган, **ишлаб турган ва резервдаги дастгоҳларга ажратилади.**

Резервдаги дастгоҳларга — таъмирлашга муҳтож бўлганларини алмаштириш учун мўлжалланган дастгоҳлар киритилади. Ишлаб чиқариш қувватини ҳисоблашда барча ўрнатилган дастгоҳлар (шу жумладан таъмирлаш учун ажратилганлари ҳам) ва шунингдек режа даврида ишлаб чиқаришга киритиладиганлари ҳам қўпилади.

Резервдаги дастгоҳлар қувватни аниқлашда ҳисобга олинмайди.

2. Дастгоҳлардан фойдаланишнинг илғор техник-иқтисодий норма ва нормативлари.

3. Ишлаб чиқариладиган маҳсулот турлари, нави ва уларнинг меҳнат салмоғи.

4. Дастгоҳларни иш вақти фонди. Дастгоҳларни иш вақтининг узунлиги (сменалар сони, сменадаги иш вақтининг узунлиги, бир йилдаги иш кунлари ва бошқалар) ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг асосий элементларидан биридир. Ҳар бир аниқ ҳолатда дастгоҳларни оптимал режимда ишлатганини аниқлаш лозим, чунки дастгоҳларни иш вақти фонди: календар кунлардаги, режимдаги ва фойдали (режадаги) иш вақти фондига ажратилади.

- Календар иш вақти фонди:

$$\Phi_k = K_k \cdot C_c$$

Бунда, K_k — календар кунлар;

C_c — суткадаги смена соатлари;

Φ_k — календар кунларидаги иш вақти фонди.

- Режимдаги иш вақти фонди:

$$\Phi_p = [(\Phi_{cm} \cdot (365 - K_d - K_b) - t_u \cdot K_b \cdot g)] \cdot C_{cm}$$

Бунда, Φ_{cm} — смена вақтининг узунлиги;

K_d K_b — режа давридаги дам олиш ва байрам кунлари (бир йилдаги);

t_u — байрам олди кунларида ишланмайдиган соатлар;

$C_{см}$ - сменалар сони.

- **Фойдали (ҳақиқий) иш вақти фонди (Φ_{ϕ}):**

а) узлуксиз ишлаб чиқаришлар учун,

$$\Phi_{\phi} = \Phi_{\kappa} - (T_{дк} - T_{p.o})$$

б) узлукли ишлаб чиқаришлар учун:

$$\Phi_{\phi} = \Phi_{p} - (T_{дк} + T_{p.o}) \text{ ёки } \Phi_{\phi} = \Phi_{p} \cdot \left(1 - \frac{\alpha}{100}\right)$$

Бунда, $T_{дк}$ - дастгоҳларни капитал таъмирлаш учун ажратилган вақт;

$T_{p.o}$ - дастгоҳларни режага кўра огоҳлантирувчи таъмирлаш ишлари учун ажратилган вақт;

α - таъмирлаш учун тўхтатиш вақти, %.

Корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати унинг етакчи - тайёр маҳсулотни ишлаб чиқарувчи цехлари, етакчи (хал қилувчи) ишлаб чиқариш участкалари, агрегатлари ва дастгоҳлари қуввати бўйича аниқланади.

8.5. Корхонанинг асосий капитали ва ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш самарадорлиги

Асосий капиталдан фойдаланишни яхшилаш-интенсивлаштиришнинг ва ижтимоий меҳнатнинг иқтисодий самарадорлигини оширишнинг асосий омилларидан биридир. Бу меҳнат унумдорлигини, ишлаб чиқаришнинг рентабеллик даражасини, оширишга миллий даромаднинг ўсишига, асосий фондларнинг айланишини тезлаштиришга, жисмоний ва маънавий эскириш даврининг яқинлашишига, уларни тезроқ янгилашга ва такомиллаштиришга шароит яратади. Шунинг учун асосий фондлардан ва ишлаб чиқариш қувватларидан яхши фойдаланиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишнинг умумлашган кўрсаткичлари - фонд қайтими, фонд рентабеллиги, фонд зичлиги кабилардир. Бир сўмлик асосий фондлар ҳисобидан олинадиган маҳсулот миқдори қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$\Phi_{\kappa} = \frac{Q}{\Phi_{ac}}$$

бу ерда: Φ_{κ} - асосий фондларнинг ҳар бир сўмига ишлаб чиқарилган маҳсулот, сўм;

Q - йил давомида ишлаб чиқарилган маҳсулот (сотилади-ган норматив соф маҳсулот) сўм;

Φ_{ac} - асосий ишлаб чиқариш фондларининг йиллик ўртача қиймати, сўм.

Фонд зичлиги - фонд қийматининг аксидир:

$$\Phi_3 = \frac{\Phi_{ac}}{Q}$$

Фонд рентабеллиги (Фр) кўрсаткичи корхонанинг умумий йиллик фойдасини - $(MR(Q))$ - асосий фондлар қийматига нисбати билан қуйидаги усулда топилади:

$$\Phi_p = \frac{MR(Q)}{\Phi_{ac}} \cdot 100$$

бунда: Φ_p - фонд рентабеллиги кўрсаткичи;

$MR(Q)$ - корхонанинг умумий фойдаси, сўм;

Асосий фондларнинг пассив қисми, биноларнинг ишлаб чиқариш майдонларидан фойдаланиш даражаси ишлаб чиқариш майдонининг ҳар бир квадрат метрига тўғри келадиган маҳсулот миқд орини ифодаловчи кўрсаткич қўлланилади ва у қуйидаги формулада билан топилади:

$$M_q = \frac{Q_R}{I_M}$$

бу ерда: M_q - 1 кв.м майдонда ишлаб чиқариладиган маҳсулот, сўм;

Q_R - ялпи маҳсулот миқдори, сўм;

I_M - ишлаб чиқариш майдони (кв.м).

~~Бу кўрсаткич фақат асосий фондларнинг пассив қисмидан фойдаланишни ифодаламасдан, балки асбоб-ускуналардан фойдаланиш даражасини ҳам кўрсатади. Ҳар кв.м майдондан олинаётган маҳсулот миқдори қанча кўп бўлса, майдонлардан ва ўрнатилган ускуналардан яхши фойдаланилаётганликдан далолат беради.~~

Амалиётда умумий бўлган қиймат кўрсаткичлардан ташқари ҳар бир тармоқ ва корхона хусусиятини ҳисобга олган ҳолда бир қанча **натурал кўрсаткичлар ҳам ишлатилади**. Масалан, домна печлардан фойдаланиш даражасини аниқлашда бир тонна чўян ишлаб чиқариш учун домна печнинг куб.м.даги фойдали ҳажмидан фойдаланиш коэффициенти ишлатилади; кўмир саноатида битта комбайннинг бир ойлик кўмир қазин миқдори, ёки метр ҳисобида кўмир қазин бориш тезлиги; электрстанцияларда турбиналарни бир йилдаги ишлаш вақти; машина-созликда битта машинанинг натура бирлигидаги унумдорлиги; ёки $1m^2$ ишлаб чиқариш майдонидан олинадиган маҳсулот ҳажми (соат, смена, сутка ёки бир йилга); цемент саноатида - вақт бирлиги ичидаги цемент печлари ва тегирмонларининг тонна ҳисобидаги унумдорлиги ва х.к.

Натурал кўрсаткичларга қуйидаги омиллар таъсир этади:

- дастгоҳлар унумдорлигини ўсиши;
- машиналарни бекорчи туриб қолиш вақтини камайиши;
- машиналарни ишлатиш даражаси, техникавий тақомиллаштириш ва бошқалар.

Албатта, ақтисодий таҳлил қилишда ва юқоридаги кўрсаткичларни баҳолашда уларга таъсир этувчи омиллар даражаси ҳисобга олинади.

Асосий фондларни яратиш, кенгайтириб, янгилаб бориш, доимо молиявий ҳаражатлар шаклида уларни инвестициялашни талаб қилади. Шунинг учун ҳар қандай корхона ёки фирма шу

инвестицион харажатларни оқлаши ва иқтисодий фойда олиши учун ўзининг шундай узоқ муддатли харажатларини стратегиясини аниқ белгилаб олиши лозим. Асосий фондларни янгилаш, кўпайтириш ишлари ёки инвестицион лойиҳаларни иқтисодий асослаш қийин ва мураккаб бўлган иқтисодий жараёндр.

Шунинг учун аввало инвестицион лойиҳаларни таянлашда қуйидаги саволларга жавоб топиш зарур:

1. Таянган алтернативани амалга ошириш учун қандай қўшимча фондлар талаб этилади;

2. Бор бўлган, мавжуд даромаддан ташқари яна қанча қўшимча даромад олинади?

3. Қабул қилинган қарор натижасида қандай харажатлар кўпаяди ёки камаяди.

Инвестицион лойиҳаларни аниқлашни иқтисодий баҳолаш бир қатор кўрсаткичлар ёрдамида амалга оширилади. Масалан инвестицияни ёки капитал қўйилмаларни қопланиш муддатини аниқлаш зарур бўлади. Бунинг учун капитал қўйилмалар миқдорини (K) йиллик максимал фойда миқдорига ($MR(Q)$ - га) нисбати олинади:

$$Tx = \frac{K}{MR(Q)}; \quad \text{ёки} \quad Tx \cdot \phi = \frac{K}{P - X_m}; \quad Tx = \frac{K}{X_{m_1} - X_{m_2}};$$

Бунда: X_1, X_2 чора-тадбирлар амалга оширилмасдан аввалги ва оширилгандан кейинги маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари. Натижада дастлабки харажатларни қоплаш муддати (ой, йил) топилади. Лекин бу кўрсаткич таянган инвестиция лойиҳасини фойдалилигини аниқ кўрсатмайди. **Капитал қўйилмаларини рентабеллиги даражаси:**

$\phi_p = \frac{MR(Q)}{K} \times 100\%$, ҳам самарадорликни жуда аниқ ифода этмайди, чунки бунда инвестицион лойиҳанинг ҳаётий даври ҳисобга олинмайди.

Лойиҳа вариантларининг фойдалилиги бир хил бўлиши мумкин, ваҳоланки лойиҳани ҳаёт даври бир неча йилларда фарқ қилади.

Амалиётда кўпинча лойиҳа вариантлари самарадорлигини қуйидаги келтирилган харажатлар мезони (критерийси) билан аниқланади.

$$X + E_n \cdot K \rightarrow \min.$$

Бунда: X - йиллик маҳсулот таннархи;

E_n - саноат тармоқлари учун қабул қилинган самарадорликни нормадаги коэффиценти; 0,15 га тенг деб олинган.

Махсус фанлар халқаро амалиётда инвестицион лойиҳаларни асослашнинг бошқа масалаларини батафсил ўргатадилар. Шунинг учун биз бу тўғридаги фикримизни шунда тўхтатамиз.

Корхонанинг ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш шу корхона учун ҳам мамлакат иқтисодиёти учун ҳам хал қилувчи иқтисодий аҳамиятга эгадир.

Ишлаб чиқариш қувватидан тўлиқ ва самарали фойдаланиш бу ресурслардан фойдаланиш демакдир. Масалан, Ўзбекистонда 6-та цемент корхонаси бўлиб, уларнинг йиллик умумий қуввати **6830 минг тонна** (шундан «Қизилқумцемент» корхонаси қуввати 3300 минг тоннадир). 1990 йили ундан фойдаланиш 96,2 % бўлган эди. Лекин кейинги йилларда бошқа саноат тармоқларидек цемент корхоналари қувватидан фойдаланиш ҳам Ўзбекистон бўйича пасайиб кетди.

1998-2002 йиллардаги статистик ахборотлар асосида қувватдан фойдаланиш кўрсаткичларини Ўзбекистон цемент саноати мисолида кўриш мумкин:

9-жадвал

Ўзбекистон цемент саноатининг ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш даражаси*

Йиллар	Цемент минг тонна	Қувватдан фойдаланиш даражаси, (%)
1998	3357	48,7
1999	3331	48,3
2000	3285	47,7
2001	3722	54,0
2002	3750	55,0
2003	3760	56,0

Корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш программаси шу даврдаги ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш даражасини кўрсатади.

Бу кўрсаткич режа бўйича ва ҳақиқий бўлиши мумкин. Ҳақиқатда ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдорини қувват миқдорига нисбати қувватдан фойдаланишнинг ҳақиқий даражасини ифодалайди. Қувват миқдори билан ҳақиқатда ишлаб чиқарилган маҳсулот орасидаги фарқ ишлаб чиқаришни оширишнинг кўшимча имкониятлари, яъни резервлари ҳисобланади.

Дастгоҳлардан фойдаланиш кўрсаткичлари. Улар икки гуруҳга бўлинади: Экстенсив ва интензив кўрсаткичлар.

I. Экстенсив, яъни дастгоҳларни иш вақти фондидан фойдаланиш коэффициенти.

* «Деловой партнер» «Цементная промышленность и рынок», 14 ноября 2002 г, №46, С. 4

$$K_{\text{экс}} = \frac{T_x}{T_p}$$

T - ҳақиқий ва режадаги иш вақти фонди;

II. Интенсив фойдаланиш коэффициенти, яъни дастгоҳлар қувватидан фойдаланиш даражаси.

$$K_{\text{инт}} = \frac{Y_x}{Y_p \cdot (I_n)}$$

Y_x - вақт бирлиги ичидаги ҳақиқий унумдорлик;

Y_p - шу дастгоҳнинг паспортидаги унумдорлик;

I_n - илғор техникавий норма даражасидаги унумдорлик.

- Дастгоҳлардан интеграл фойдаланиш коэффициенти.

$$K_{\text{интегр}} = K_{\text{экс}} \cdot K_{\text{инт}}$$

- Фойдаланилмай қолган дастгоҳлар даражаси, резерв коэффициенти:

$$R = I - \text{Интегр}$$

III. Узлукли ишлаб чиқариш жараёнларида дастгоҳлардан фойдаланиш даражаси, уларнинг смена коэффициенти билан топилади:

$$K_{\text{см}} = \frac{T_M}{K_{\text{ур}} \cdot \Phi_{\text{ф}}}$$

Бунда, T_M - корхонанинг ўрнатилган ишлаб чиқариш қувватига тўғри келадиган маҳсулотнинг меҳнат салмоғи (станок - соат);

$K_{\text{ур}}$ - ўрнатилган асосий технологик дастгоҳларнинг ўртача миқдори;

$\Phi_{\text{ф}}$ - битта дастгоҳнинг бир сменада ишлагандаги йиллик ҳақиқий иш вақти фонди (смена - соат).

Смена коэффициенти ҳисоблашнинг энг қулай усули бир кунда ишлаган станок - сменаларнинг умумий миқдорини смена давомида энг кўп ишлаган станоклар сонига нисбати билан аниқлашдир. Масалан, 270 станок ўрнатилган, улардан I-сменада 200 та, II-сменада 190 таси ишлаган. Шунда смена коэффициенти 1,44 бўлади.

$$\frac{200+190}{220} = 1,44$$

Корхоналар дастгоҳларни смена коэффициенти оширишга ҳаракат қилишлари керак. Шунда асосий фондлар миқдори ўзгармаса ҳам маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ортади.

Узлуксиз ишлайдиган жараёнларда эса дастгоҳлардан, агрегатлардан фойдаланишнинг юкланиш коэффициенти ишлатилади:

$$K_{\text{юк}} = \frac{B}{\sum K \cdot \Phi_{\text{ф}}}$$

Бунда, В – натура бирлигида ишлаб чиқарилган йиллик маҳсулот миқдори.

Қ – битта дастгоҳнинг бир соат ёки суткадаги ўрнатилган унумдорлиги, натура бирлигида.

Корхона қуввати – унинг етакчи, тайёр маҳсулот ишлаб чиқарувчи цехлари қуввати билан топилади.

Ишлаб чиқариш қувватидан увумли, тўлиқ фойдаланишни таъминлаш йўллари қуйидагилар:

- асосий фондларни ўз вақтида янгилаб туриш;
- ишлаб чиқариш жараёнидаги узилишлар, турғунлик ҳолатларини келтириб чиқарувчи сабабларни йўқотиш ёки камайтириш;

- ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг фойдали, илғор шакллари, усуллари қўллаш ва шулар ҳисобига меҳнат буюмларига ишлов бериш тартибини (хилини) узлуксиз ва бир вақтда ҳамма иш жойларида олиб бориш;

- меҳнатни иш жойлари бўйича аниқ тақсимлаш;

- цехлар, ишлаб чиқариш участкаларида, уларнинг қувватини мутаносиблигини таъминлаш, «тор жойларни» йўқотиш;

- дастгоҳларни таъмирлаш ишларини режа бўйича ўз вақтида олиб бориш, уларни техник ҳолатини яхшилашнинг профилактик чораларини ўтказиш, таъмирлаш ишларини замонавий усуллар, техникавий воситалари ёрдамида, малакали кадрлар иштирокида олиб бориш;

- маҳсулот ишлаб чиқаришда қўлланиладиган асбоб-анжомлар сифатини яхшилаш, уларни таъмирлашни ташкил этиш;

- технологик жараёнларни бир меъёردа мўътадил боришини таъминлаш;

- ишчи ва хизматчиларнинг меҳнат шароитларини яхшилаш ва ишлаб чиқаришнинг пиروвард натижаларидан, ўз меҳнатидан моддий манфатдорлигини ошириш;

- дастгоҳларнинг иш вақти фондидан тўлиқ фойдаланишни таъминлаш;

- ресурсларни турли хил маҳсулотларни ишлаб чиқариш бўйича оқилона тақсимлаш ва улардан увумли фойдаланишни ташкил этиш ва бошқалар.

Масалан, оғир саноат корхоналарида етакчи цехлар бўлиб механика цехи, қуюв цехи, йиғув цехлари ҳисобланади. Йиғув цехининг қуввати барча бошқа цехлар қувватини белгилайди. Демак бутун корхона қувватини белгилайди. Автомобилсозликда ҳам механика цехи, йиғув, қуюв, тамирчи цехлари; Тикув саноати корхоналарида – тикув цехи етакчи ҳисобланади.

Ишлаб чиқариш қувватини ҳисоблаш учун агрегатлар, дастгоҳларнинг фойдали иш вақти фондидан билиш зарур:

$$T_{\phi} = T - T_{\text{б}}$$

бунда: T_{ϕ} – календар бўйича иш вақти, соати;

T_{6p} - битта агрегатни ишидаги регламентланган (қабул қилинган) танаффуслар.

Фойдали иш вақти фондини билган холда турли хил дастгоҳларнинг вақт бирлиги ичидаги (соат, сутка, ой, йилдаги) унумдорлигини аниқлаш мумкин бўлади. Танаффуслар (узилишлар) билан режим асосида ишлайдиган агрегатлар – домна печлар, модтек печлари, кимёвий корхоналар ва ҳқлар учун ишлаб чиқариш қуввати қуйидагича топилади:

$$K_{\text{т}} = T_{\text{ц}} \cdot \check{Y}_{\text{ар}} \cdot X_{\text{ис}} \cdot Q_{\text{я}} \cdot \frac{T_{\text{с}}}{T_{\text{н}}}$$

бунда: $\check{Y}_{\text{ар}}$ – ўхшаш агрегатлар сони, дона;

$X_{\text{ис}}$ – бир ишлаб чиқариш даврида истеъмол қилинадиган хомашё миқдори;

$Q_{\text{я}}$ – хомашё бирлигидан олинadиган яроқли маҳсулот миқдори;

$T_{\text{с}}$ – хомашёни бир ишлаб чиқариш даврида қайта ишлаш вақти, соат.

Узлуксиз ишлайдиган агрегатлар қуввати ($K_{\text{уа}}$) қуйидагича топилади:

$$K_{\text{уа}} = \check{Y}_{\text{ар}} \cdot T_{\text{ар}} \cdot Y_{\text{н}}$$

бунда: $Y_{\text{н}}$ – агрегатларнинг паспортидаги ҳар соатдаги унумдорлик нормаси.

Ишлаб чиқариш участкалари, цехларнинг тайёр маҳсулот бўйича ишлаб чиқариш қувватини аниқлаш учун қуйидаги усул ишлатилади:

$$K_{\text{ц}} = \sum_1^p \check{Y}_{\text{ар}} \cdot T_{\text{ф}} \cdot \text{ИК}_x$$

Металлни қайта ишловчи прокат ва преслаш цехлари корхоналарнинг қуввати, электролиз ва бошқа цехлар қуввати ҳам шундай топилади.

Механика цехларида ишлаб чиқариш қуввати буюмларнинг меҳнат салмоғини ҳисобга олган ҳолда аниқланади.

$$K_{\text{м.ц}} = \frac{Y_{\text{ар}} \cdot T_{\text{ор}}}{M_{\text{бн}}}$$

бунда: $M_{\text{бн}}$ – маҳсулот бирлиги учун сарифланадиган вақт нормаси, станок – соатларда.

Йиғув цехига ўхшаш ишлаб чиқариш майдонларига эга бўлган цехлар қуввати қуйидаги тартибда топилади:

а) иш вақтининг режимдаги фонди (цех ёки участканинг фойдаланиш мумкин бўлган майдонини ҳисобга олган холда) қуйидагича топилади:

$$\Phi_{\text{май}} = T_{\text{реж}} \cdot S_{\text{ц}} \cdot m^2 \cdot \text{соат}$$

бунда: $S_{\text{ц}}$ – цех, участканинг m^2 ҳисобидаги фойдали юзаси;

$T_{\text{реж}}$ – режимдаги иш вақти фонди, соат.

б) битта буюмни бир соатда йиғиш учун зарур бўлган m^2 – майдонини (S_0) аниқлаш қуйидагича:

$$S_0 = S_b \cdot T_{ц.й};$$

бунда: S_b – битта буюмни йиғиш учун зарур бўлган майдон (нормаси)

$T_{ц.й}$ – буюмни йиғиш учун зарур бўлган ишлаб чиқариш даврининг узунлиги.

в) йиғув цехининг ишлаб чиқариш қувватини аниқлаш қуйидагича:

$$K_{р.} = \frac{\Phi_{\text{майдон}}}{S_0};$$

Заводнинг асосий цехлари қуввати топилгандан сўнг, шу тарзда бутун заводнинг қувватини унинг етакчи цехлари қуввати билан аниқлаш мумкин.

III. Корхонада ўрнатилган дастгоҳлар иш вақти фонди смена коэффициентини билан ($K_{см}$) характерланади:

$$K_{см} = \frac{T_{дх}}{(D_{ур} - (D_{ур3} + D_{м})) \Gamma - ИК_x}$$

Бунда: $T_{дх}$ – шу дастгоҳда ҳақиқатда ишланган вақт (станко/смена);

$D_{ур}$ – ўрнатилган дастгоҳлардан резервда турганлари;

$D_{р}$ – таъмирлашда (норма бўйича) турган дастгоҳлар сони;

$D_{м}$ – ўрнатилган дастгоҳлар сони;

$ИК_x$ – ҳисобот давридаги ишчи кунлари миқдори.

Асосий иборалар ва тушунчалар

1. **Мулкий муносабатлар** – бу ишлаб чиқариш воситалари (техника, технология, хомашё материаллари ва ҳ.к.) ва уларнинг ёрдамида яратилган меҳнат маҳсулини ўзлаштириш борасида кишиларнинг ўзаро муносабатларидир.

2. **Капитал** – товар ишлаб чиқариш ва ишларни бошқариш учун хизмат қиладиган барча ишлаб чиқариш воситаларидир. Иқтисодиётда «Капитал» ибораси ишлаб чиқариш воситаларини яратиш учун сарфланганлигини кўратиш учун ишлатилади. Капитал бу ҳаражатдаги нарсадир.

3. **Инвестиция** – тадбиркорлик ёки бошқа фаолият учун сарфланиб даромад келтирадиган ва ижтимоий самарага эришишни таъминлай оладиган моддий ёки интеллектуал қийматдаги буюмлардир.

– **Инвестиция** – сармоя киритувчи инвестицияни амалга оширувчи шахс ташкилот, давлат.

- **Инвестиция** - узоқ муддат хизмат қиладиганларни яратиб учун ажратилган, мўлжалланган «лекин ҳали сарф этилмаган (моддийлашмаган) капиталдир».

- **Инвестиция жараёни** - қимматли қоғозлар уни амалга ошириш ҳажми ва муддати тўғрисида инвесторнинг бир қарорга келишини ифода этади.

4. **Инвестор** - сармоя киритувчи инвестицияни амалга оширувчи шахс ташкилот, давлат.

5. **Инфляция** - қоғоз пулларни товар обороти талабидан анча-мунча ошиб кетган миқдорда чиқаришнинг натижасига қарзланишдир.

6. **Дисконт** - векселни ҳисобга олиш; ҳисоб фонди; товар баҳосидан чегирма.

7. **Ставка фоизи** деб олинган қарз билан қайтарилган пулнинг фарқига айтилади. Ставка фоизи - йиллик тўлов.

8. **Реал ставка фоизи** - инвестицияларнинг ҳисобига ҳарид қилинадиган товарлар (ёки хизмат ишларидан фойдаланиши) миқдорининг қайтилишини кўрсатади.

9. **Номинал ставка фоизи** бугун доллар инвестиция қилсак биз келишишда кўп доллар олишимизни кўрсатади. Бизни кўпроқ номинал ставка фоизи эмас, реал ставка фоизи қизиқтиради; бизни кўпроқ ҳозирги ва келаси даврдаги бир хил миқдордаги долларга қанча нарса ҳарид қилиш мумкинлиги қизиқтиради.

10. **Субсидия** - қайтарилмайдиган давлат ёрдами.

11. **Ипатека** - ссуда олиш учун кўчмас мулк гарови.

12. **Аннуитет (ронта)** - маълум муддатда даромад келтириб турувчи инвестициялар.

13. **Спрэд** - қимматли қоғозларга бўлган талаб баҳоси билан сотиш баҳоси орасидаги фарқ.

14. **Иш ҳақининг минимал (энг кам) миқдори** - давлат томонидан қонунчилик асосида ўрнатилган иш ҳақининг энг кам кафолатланган миқдори.

15. **Моддий рағбатлантириш** - кишиларни ижтимоий фойдали меҳнатга жалб этиш ва иштиёқ уйғотишнинг шакли, усули ва воситаларидир.

16. **Меҳнат миқдори** - ходимнинг меҳнат фаолияти жараёнидаги жисмоний ва ақлий энергиясининг (мускульной и нервной энергия) йиғиндисидир.

17. **Меҳнат маданияти** - халқларнинг умумий маданиятининг таркибий қисми; меҳнат маданияти ходимнинг ўз касбини билиши, маълумоти, ўз соҳасини билимдонлиги, меҳнат интизоми, норма ва қоидаларга риоя қилиш, бошқа кишилар билан муомалада бўлиш шакллари, умуман ходимнинг маданият даражаси билан аниқланади.

18. **Меҳнат меъёри (нормаси)** - маълум миқдордаги ишни бажариш учун кетадиган (ёки кетган) вақт миқдори билан ёки маълум вақт (соат, кун) оралиғида бажарилган иш миқдоридир.

19. **Вақт нормаси** – битта ходим ёки бир гуруҳ ходимларни бир бирлик иш бажаришлари учун ўрнатилган иш вақтининг харажат миқдоридир.

20. **Меҳнат нормативлари** – бу ишларнинг айрим бўлакларини (комплексларини) бажариш ишлаб чиқариш бўғинларига ва х.к.ларга хизмат қилиш бўйича иш вақти (меҳнат харажатлари)нинг белгиланган миқдоридир ва шунингдек ишлаб чиқаришнинг аниқ шарт-шароитларига боғлиқ равишда ишлаб чиқариш, бошқарув вазифаларини ёки бошқа ишларни бажариш учун ўлчов бирлиги сифатида қабул қилинган ходимлар сонидир. Меҳнат нормативлари меҳнат сарфининг меъёрини (нормасини) аниқлаш учун зарур бўлади.

21. **Мукофот тизими** – ўзаро боғлиқ бўлган ва мукофот беришнинг бутун тартиботини ташкил этган меҳнатга рағбатлантириш элементларининг йиғиндисидир.

22. **Мукофотлаш** – ходимларни турли хилдаги хўжалик вазифаларини хал этишдаги рағбатлантиришнинг иқтисодий усулидир.

23. **Меҳнат унумдорлиги** – берилган вақт мобайнидаги аниқ мақсадга қаратилган ишлаб чиқариш фаолиятининг самарадорлиги даражасини аниқловчи конкрет меҳнатнинг фойдалилик натижасини ифодалайди.

24. **Касб (ходимнинг касби)** – кишининг ижтимоий – фойдали меҳнат фаолиятининг бир шаклидир. Масалан, аппаратурада ишлайдиган ходимлар, операторлар, машинистлар, ходимларнинг касби бўйича таркибини ўрганиш, халқ хўжалигини турли хил йўналишдаги кадрлар билан таъминланганлик даражасини аниқлаш имкониятини беради.

25. Оддатда битта касб бир қанча ихтисосликлардан ва мутахассисликлардан иборат бўлади. Меҳнат шартномаси ходимнинг касби бўйича тузилади.

26. **Ихтисос** – шу касб миқёсида маълум хилдаги меҳнат фаолиятини бажариш учун зарур бўлган махсус тайёргарлик ва иш тажрибасини тўплаш йўли билан олинган билимлар йиғиндисидир. Масалан, қурувчилик касби – гиш терувчи, дурадгор, бўёқчи ва х.к. ихтисосликлардан иборат. Соғлиқни сақлаш шифокор (врач) касби – терапевт, хирург, стоматолог, невропатолог каби ихтисосликларга ажратилади; ўқитувчи касби эса – математика, тарих, кимё каби ўқитувчилик касбларига бўлинади.

27. **Тариф сеткаси** – ишчиларнинг меҳнат мураккаблигига қараб тариф ставкаларининг дифференциация қилишни бошқаришнинг тариф тизимини бир бўлагидир. Тариф сеткаси – ишчиларнинг иш разрядлари ва тариф коэффициентларини ифода этади.

28. **Тариф ставкаси** – шу разряддаги ишчининг вақт бирлиги (соат, кун, ой) ичидаги меҳнат ҳақи тўловларнинг миқдорини кўрсатувчи тариф тизимининг муҳим бўлагидир. Биринчи разрядга

кирган ишларнинг тариф ставкаси вақт бирлиги ичида энг оддий ишни бажариш учун тўланадиган энг кам (минимал) меҳнат ҳақини кўрсатади.

29. **Тариф разряди** – ишчининг ўз малакаси даражасида бажарадиган ишининг мураккаблигини ифода этувчи кўрсаткичдир.

30. **Тариф коэффициенти** – тариф сеткасининг бир бўлаги бўлиб, II ва ундан кейинги разряддаги тариф ставкаларини бир деб қабул қилинган. I-разряднинг тариф ставкасига бўлган нисбатини ифодалайди.

31. **Меҳнат қобилияти** – кишининг ижтимоий-фойдали меҳнат қилиши учун зарур бўлган жисмоний ва ақлий қобилияти (хусусиятлари) мажмуаъсидир.

32. **«Меҳнат»** – кишиларнинг товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш борасидаги жисмоний ва ақлий меҳнати қобилиятларидир.

33. **Меҳнат ресурслари** – бу кишиларнинг меҳнат ва тадбиркорлик қобилиятидир.

34. **«Ресурс»** сўзи французча бўлиб «Яшаш воситаси» деган маънони беради.

Назорат саволлари

1. Корхона мулки ва унинг яратилган манбалари.
2. Корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати ва унинг аниқлаш усуллари.
3. Асосий ва асйланма капиталдан фойдаланиш самарадорлиги ва уни яхшилаш йўллари.

IX БОБ. КОРХОНАЛАРНИНГ АЙЛАНМА КАПИТАЛИ ВА УЛАРДАН ФЙДАЛАНИШ САМАРАДОРЛИГИ

9.1. Айланма капиталнинг таркиби ва тузилиши

1. Айланма капитал бу тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш мақсадида техника ва технология ёрдамида инсон меҳнати йўналтирилган барча меҳнат буюмларидир. Айланма капитал – бу бир ишлаб чиқариш даврида ўз қийматини тайёр маҳсулотга тўлалигича кўчириб ўзининг натурал кўринишини бутунлай йўқотиб моддий шаклда такрор ва такрор ишлаб чиқаришни талаб этадиган барча турдаги меҳнат буюмларидир. Масалан, ҳайвонлар терисини саноатда қайта ишлаб чарм ҳолидаги тайёр маҳсулотни олиш, металлургияда темир рудасини чўянга, уни пўлатга ва прокат маҳсулотларга айлантириш, нон ишлаб чиқаришда унни нонга айлантириш, чорвадан гўшт олиш, пилладан ипак олиш ва бошқалар.

Айланма капитал таркиби қуйдагича:

- хомашё, асосий материаллар ва сотиб олинган ярим фабрикатлар;
- ёрдамчи материаллар;
- ёқилги;
- идишлар;
- ремонт учун эҳтиёт қисмлар;
- асбоб анжомлар ва бошқа кам қимматли тез емириладиган меҳнат буюмлари.

Улар корхонада ишлаб чиқариш заҳираси холида бўладилар. Бу хилдаги ресурсларга ишлаб чиқариш жараёнида ҳар кил миқдорда меҳнат сарф қилинади ва шунга яраша улар қуйдагича номланадилар:

- тугалланмаган ишлаб чиқариш, яъни корхонанинг шу цехида тайёр маҳсулотга айланиши керак бўлган чала тайёр маҳсулотлар;

- корхона ўзи ишлаб чиқарган ярим фабрикатлар. Улар шу корхонани бошқа цехида ёки бошқа корхоналарда тайёр маҳсулотга айлантирилади;

- келаси давр ҳаражатлари ёки даврий ҳаражатлар. Бундай ҳаражатларга маҳсулотни истеъмолчига етказиш, маъмурий, раҳбарлик ҳаражатлари, ишлаб чиқаришни тайёрлаш, ўзлаштириш ва ривожлатириш билан боғлиқ бўлган ҳаражатлар;

- фондлар сифатида капиталга кўшилмаган ҳаражатлар ва шунингдек, ходимларни ёллаш, тайёрлаш ва қайта тайёрлаш каби ҳаражатлар киради. Улар шу ҳўжалик йилида сарф қилинади ва келаси даврларда корхона фойдаси ҳисобига қопланади.

Айланма капитали таркибида хомашё ва асосий материаллар муҳим ўрин тутати. Хомашё ва материаллар ишлаб чиқаришнинг асосини ташкил этади. Улар маҳсулот таннархида 70-90% ташкил

этади. Шунинг учун ҳам ҳаражатларни камайтириш имкониятини ана шу манбалардан қидириш лозим.

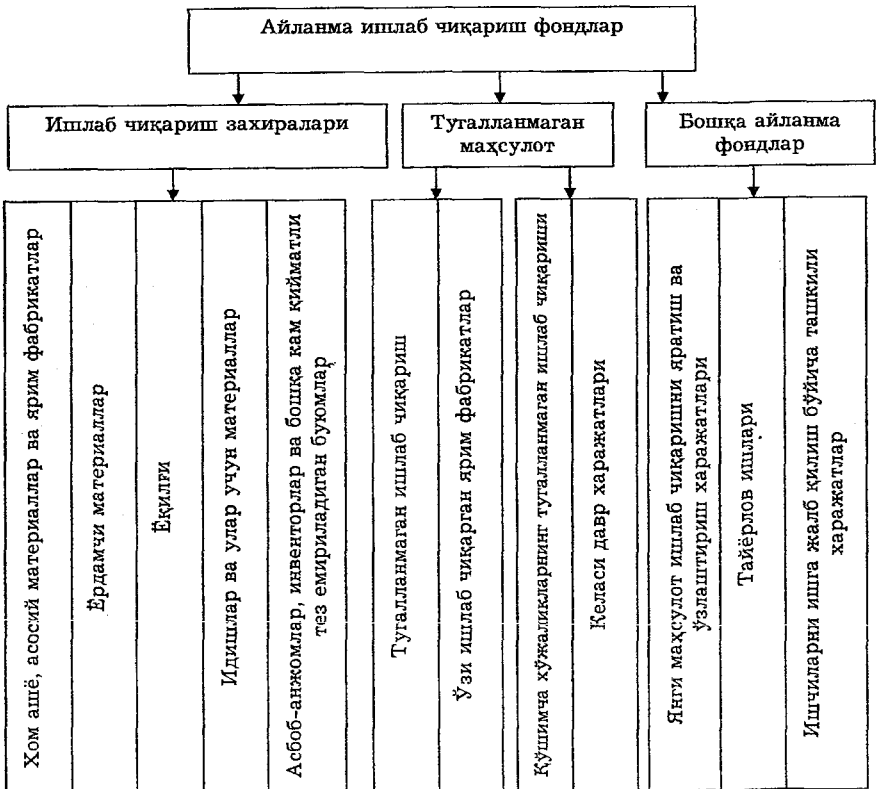
Хомашё – инсон меҳнати таъсирда ўзгарган ёки қазиб чиқарилган ҳар қандай меҳнат буюмларидир. Хомашё асосий хомашё ва ёрдამчи материалларга бўлинади. Асосий хомашё тайёр маҳсулотнинг асосини ташкил этади.

Ёрдამчи материаллар – асосий материалларни уларнинг хусусиятларини яхшилаш учун қўшиладиган (бўёқлар, ишқорлар ва шунга ўхшашлар) моддалар ёки меҳнат жараёнларини амалга оширишга хизмат қиладиган меҳнат буюмлари (ёритиш учун электрэнергия); техника воситаларини ишлаб туришини таъминловчи ёқилги, мойлар ва ҳоказолардир.

Ишлаб чиқариш омиллари бўлган меҳнат ва капиталнинг, хомашё ва материалларнинг ўзаро бир-бирига таъсири натижасида тайёр маҳсулот яратилади. Саноат корхоналарининг айланма капитали (ёки айланма фондлари) таркиби қуйдаги чизмада берилган.

11-чизма

Айланма капиталнинг саноат корхоналаридаги таркиби

Айланма капиталнинг тузилиши деб уларнинг айрим элементлари ўртасидаги нисбатига айтилади (% ҳисобида). Масалан, Ўзбекистон республикаси саноати айланма капиталининг умумий қийматида ишлаб чиқариш заҳиралари 60% дан кўпдир. (Шундан 40% хомашё ва ярим фабрикатларга тўғри келади), тугалланмаган ишлаб чиқариш ярим фабрикатлар келаси давр ҳаражатлари билан бирга 30%га яқин миқдорни ташкил этади.

Айланма капитал таркиби ва тузилиши кўпгина омилларга - ишлаб чиқариш хусусиятларига, шарт-шароитларига, ишлаб чиқариш технологиясига, ишлаб чиқариш даврининг узунлигига, истеъмол қиладиган меҳнат буюмлари миқдорига, уларнинг сифатига, хусусиятларига боғлиқ бўлади. Шунинг учун турли хил саноат тармоқлари ва корхоналарида айланма капиталнинг қисмлари ўртасидаги нисбати бир хил бўлмайди. Масалан, **электро станцияларда барча айланма капитал миқдори (98% дан кўпи) ишлаб чиқариш заҳираларидан иборат.** Бунинг сабаби электро - энергия ишлаб чиқаришда тугалланмаган ишлаб чиқаришлар йўқ, келаси давр ҳаражатлари эса бошқа тармоқларга қараганда анча кам.

Электростанцияларда ишлаб чиқариш заҳираларининг 80% дан кўпи ёрдамчи материаллар, ёқилғи ва таъмирлаш учун эҳтиёт қисимлардан иборат бўлиб хомашё эса мутлақо йўқ.

Енгил саноат корхоналарида ишлаб чиқариш заҳиралари 80% дан кўпдир. Булар асосан хом ашё ва асосий материаллардир. Бу ерда чарм саноати бундан мустасно, чунки унинг ишлаб чиқариш заҳираларининг 20% дан кўпроғи ёрдамчи материаллар (ёғлар, бўёқлар, оҳак, олтингурутгли натрий ва бошқалар)дан иборат. Бунинг сабаби чарм-саноатининг ишлаб чиқариш заҳиралари чармни дастлаб қайта ишловчи бошқа жойдаги корхонада ташкил этилади. Улар бир-бирларига яқин жойлашганлар. Чарм заводларида чарм заҳиралари одатда кундалик талабга мос келади.

Машинасозлик корхоналарида айланма капитал таркибида тугалланмаган ишлаб чиқаришлар ва корхонани ўзининг ярим фабрикатлари 40% яқин ўрин олади.

Келаси давр ҳаражатлари, аниққса кўмир ишлаб чиқаришда юқори бўлиб, у айланма капиталнинг 50% ни ташкил этади.

Айланма капитал таркибини ва тузилишини билиш улардан оқилона ва самарали фойдаланиш йўллари аниқлаш имкониятини беради.

Айланма капитал таркибида кўрсатилган ресурслар натурал бирликларда (дона, тонна, кв.дм. ва ҳ.к) ва қиймат бирлигида ҳисобга олинади; шу билан бирга кунлик запас ҳолида ҳам ҳисобланади. Ишлаб чиқаришда уларнинг маълум кунлик запаслари (заҳиралари) бўлиши зарур. Айланма маблағлар - бу хом-ашё, материаллар ва бошқа ресурсларни яратин, ишлаб чиқариш ва истеъмолни узлуксиз, бир меъёردа таъминлаш учун

корхонага етарли миқдорда ажратилган пул маблағларидир. Унинг таркибига юқорида кўрсатилган айланма фондлар ва муомала фондлари киради. **Муомала фондлари таркибида:** омбордаги тайёр маҳсулот, корхонадан истеъмолчига жўнатилган ва йўлда кетаётган маҳсулотлар; корхонанинг ҳисоб рақамидати, ҳисоб-китоб ишларидаги пул маблағлари киради. Кўриниб турибдики, ишлаб чиқариш жараёни фақат маҳсулот ишлаб чиқариш билан чекланмайди, уни истеъмолчига етказиб бериш жараёни билан тўлдирилади. Демак, пировард мақсад - истеъмолни қондириш ва максимал фойда олишдир. Айланма маблағлар корхонада кетма-кет равишда пул - ишлаб чиқариш - товар шаклидаги босқичларни ўтади.

Уларнинг иқтисодий моҳияти ва оқибатларини билиш муҳим аҳамиятга эгадир.

9.2. Айланма капиталдан фойдаланиш самарадорлиги ва уни баҳолаш усуллари

Айланма капиталдан ёки моддий ресурслардан фойдаланиш ҳолатини иқтисодий таҳлил қилиш ва даражасини баҳолаш учун бир қанча кўрсаткичлар ишлатилади:

1. Бизнес режада мўлжалланган ёки норматив кўрсаткичлар ва ҳақиқий ҳисобот давридаги кўрсаткичлар.

2. Хомашёдан тайёр маҳсулотни ажратиб олиш кўсаткичи. Масалан, мис рудасидан мисни, темир рудасидан темирни, шилладан ипакни, қанд лавлагидан шакар ва ҳ.к. Бу хил кўрсаткичлар хомашё биринчи марта қайта ишланадиган тармоқларда қўлланилади.

3. Маҳсулот бирлигига тўғри келадиган моддий ресурслар ҳаражати миқдори ёки материаллар сизими. Бу кўсаткич маҳсулот конструкциясини илғорлиги, замонавийлик даражасини ифодалайди. Материаллар сизими умумий ва абсолют хилларда бўлади.

а) Умумий материаллар сизими - бу бир сўмлик товар маҳсулотига ёки маҳсулот бирлигига тўғри келадиган барча материаллар сарфи қийматини кўрсатади. Хомашё материалларга баҳонинг ўсиши ёки пасайиши маҳсулотнинг техник-иқтисодий даражасини тўғри кўрсатмайди.

б) Материаллар сизимининг абсолют миқдори - айрим хил буюмларни соф оғирлиги ёки юзасини ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг физик бирлигига нисбати билан топилади.

в) Асосий хомашё материаллардан фойдаланиш ёки техникавий параметрлари бирлигига тўғри келадиган миқдорини ифодаловчи кўрсаткичлар. Масалан, қувват бирлигига, иномдорлик, юк кўтариш ва бошқа параметрлари бирлигига тўғри келадиган асосий хомашё ҳаражатлари миқдори.

4) Юзага эга бўлган маҳсулотлардан фойдаланиш коэффиценти. Бу коэффицент тайёр маҳсулот юзасини

дастлабки материаллар юзасига бўлиб топилади. Буни материалларни бичиш коэффициенти дейилади. Бу коэффициент бирга яқин бўлиб борса материаллардан фойдаланиш самарадор ҳисобланади. Демак, ишлаб чиқариш жараёнида ислоҳлар камайган бўлиб, моддий ресурслардан фойдаланиш яқши бўлиб чиқади.

5) Тайёр маҳсулот бирлигига тўғри келадиган ҳомашэ материаллар миқдори. Бу кўрсаткич махсус тармоқ ва ишлаб чиқаришларда қўлланилади. Масалан, қора металлургияда – бир тонна чўян олиш учун руда ва кокс қаражатлар; бир тонна пўлат ишлаб чиқариш учун металл шихталари сарфи; кондитер маҳсулотлари ишлаб чиқаришда – бир тонна печенье учун ун қаражати миқдори; машинасозликда – бир трактор учун металл қаражати; пойафзал ишлаб чиқаришда 100 жуфт маълум турдаги ва сифатдаги пойафзал учун чарм ва бошқа материаллар қаражати ва ҳ. к. Электр-энергетикада ёқилғидан фойдаланиш даражасини билиш учун бир киловатт соат электрэнергияси олишга кетадиган ёқилғи миқдори (граммда) ишлатилади. Бу кўрсаткич бир йилда шартли ёқилғи миқдорини (тоннада) шу йили ишлаб чиқарилган электрэнергиянинг (квт. соатларда) умумий миқдорига нисбати билан топилади.

6) Материаллардан фойдаланиш коэффициенти деталлар, узеллар ва буюмларни соф оғирлигини (Вд) бир дона детал ёки буюмга кетадиган материалларнинг қаражат нормасига (Нд) (режа бўйича фойдаланиш коэффициенти) ёки ҳақиқий миқдорига нисбати билан топилади. Буюмларнинг тасдиқланган чизмалар ва техник шартлар талабига мос келгандаги оғирлиги уларнинг соф оғирлиги деб ҳисоб қилинади. Материаллардан фойдаланишнинг бу кўрсаткичи қуйидагича топилади:

$$\text{ФКМ} = \frac{\sum \text{Вд}}{\sum \text{Нд}} = \frac{\text{Вуую}}{\text{Нбуюом}};$$

Агар тайёр маҳсулотнинг соф оғирлиги, 60 кг, қаражат нормаси 75 кг, ҳақиқий қаражат 80 кг бўлса, режа бўйича материаллардан фойдаланиш коэффициенти $60:75=0,8$ ёки 80%, ҳақиқий коэффициент эса $60:80=0,75$ ёки 75% бўлади.

Айрим ҳил саноат тамроқларидан – металлургия, машинасозлик, текстил саноати ва бошқаларда материалларда кетма-кет ишлов берилади. Бундай шароитда материаллардан фойдаланиш даражаси ҳар бир ишлаб чиқариш босқичи бўйича алоҳида ҳисоблаб чиқарилади. Корхона бўйича моддий ресурслардан фойдаланишнинг умумий кўрсаткичи хусусий кўрсаткичларни ўзаро кўпайтириш йўли билан топилади. Моддий ресурслардан фойдаланиш кўрсаткичларини ва улардан фойдаланишни таҳлил этишда қуйидагиларни ҳисобга олиш зарур:

- буюмларни соф оғирлиги ҳар доим бир ҳил турмайди;

- саноатда машина ва ускуналарни оғирлигини камайтириб бориш имкониятлари кўпдир;

- буюмларни, деталларни шакли, конфигурацияси материалларни исрофига таъсир қилади;

- материаллардан фойдаланиш коэффициенти кўп жиҳатдан ишлаб чиқариш технологиясига, ишчиларнинг касби, маҳорати ва бошқаларга боғлиқ бўлади;

- корхонага келиб тушадиган хомашё материалларининг сифати.

Хомашё материалларнинг маҳсулот бирлигига ҳаражат нормаси қуйидагилардан ташкил тонади:

- фойдали ҳаражат миқдори буюмларни соф оғирлиги;

- зарурий технологик чиқиндилар ва исрофлар (қийқимлар, ҳаво билан бирга фойдали моддаларнинг қўшилиб чиқиши ва ҳ.к.).

Материалларнинг ҳақиқий ҳаражат миқдори нормал ишлаб чиқариш ҳаражатлардан четга чиқилгандаги исрофлар ва чиқиндилар ҳисобига ўзгариши мумкин. Масалан, ишлаб чиқариш технологиясига риоя қилмаслик, хомашёни сақлашдаги шароитларни йўқлиги, хомашё сифатини пастлиги ва ҳ.к.лар.

Йиллик маҳсулот ҳаражатларига кетадиган ҳаражатлар миқдори кўп жиҳатдан айланма маблағларнинг ҳаракат тезлигига боғлиқ бўлади. Бу коэффициент (Кобхт) жами реализация маҳсулоти (Qp) ҳажмини айланма маблағларининг ўртача йиллик қолдиғига (Кобқ) нисбати билан топилади.

$$\text{Кобхт} = \frac{Q_p}{\text{Кобқ}};$$

Масалан, $Q_p=100$ млн. сўм $\text{Кобқ}=25$ млн. сўм бўлса, айланма маблағларнинг ҳаракат тезлиги - $\text{Кобхт} = \frac{100}{25} = 4$ га тенг бўлади. Бу

ерда ҳар бир сўм айланма маблағлардан 4 сўмлик маҳсулот олинган. Агар биз маблағларни ҳаракат тезлигини 4 дан 5 га оширсак, у ҳолда, шу ҳажмдаги маҳсулотни олиш учун 5 млн.

сўмлик маблағни тежаб қолган бўлар эдик: $\frac{100}{20} = 5$; ёки шу берилган ресурслар ҳисобига 100 млн. сўмлик маҳсулот ўрнига 125 млн.

сўмлик маҳсулот ишлаб чиқаришга эришган бўлар эдик: $\frac{125}{25} = 5$;

Йилдаги кунлар сонини маблағларнинг тезлигига нисбати уларни бир марта айлангандаги муддатини кўрсатади: $360:4=90$ кун.

Айланма маблағларнинг ҳаракат тезлиги қанча кўп бўлса, уларнинг айланиш муддати ҳам шунга яраша кам бўлади. Демак, қисқа вақт оралиғида маҳсулот ишлаб чиқариш кўпаяди, самарадорлик ортади. Айланма капиталининг ҳаракат тезлигини ошириш йўллари қуйидагилар:

- корхонада зарур бўлмаган, керадиган ортиқча материалларни сақлаб трумаслик;

- ишлаб чиқариш жараёнини тезлаштириш;
- тайёр маҳсулотларни шартнома мажбуриятларига кўра истеъмолчига тез ва ўз вақтида етказиш;
- ишлаб чиқариш даврини қисқартириш;
- меҳнат тақсимотини аниқ олиб бориш.

Моддий ресурсларнинг тежашнинг манбалари ва йўлларини билиш муҳим иқтисодий аҳамиятга эга. Моддий ресурсларни тежаш манбалари қуйидагилар:

1. Машиналар ва буюмларнинг сифати ва унумдорлигини ошириш билан бир вақтда уларнинг оғирлигини камайтириш;
2. Исрофлар ва чиқиндиларни камайтириш;
3. Исрофлар ва ишлаб чиқариш чиқиндиларидан максимал даражада фойдаланиш;
4. Қимматбаҳо ва камёб хилдаги хомашё, материаллар ўрнига қимёвий материаллардан фойдаланиш;
5. Материаллардан иккиламчи фойдаланиш.

Моддий ресурслардан фойдаланиш манбалари уларни нисмалар ҳисобига тежаш мумкинлигини кўрсатади. Тежаш йўллари эса қандай қилиб тежаш мумкинлигини кўрсатади. Улар қуйидагилар:

- машина ва буюмларни ишлаб чиқариш конструкциясини, технологиясини ишлатиладиган хомашё сифатини яхшилаш, хомашё материаллардан комплекс (тўлиқ) фойдаланиш;
- ишлаб чиқаришни ташкил этишни яхшилаш;
- хомашё, материаллар ҳаражатини тўғри ҳисобга олиш, нормалаштириш, улардан унумли фойдаланишни рағбатлантириш, баҳосини тўғри белгилаш;
- ресурслардан фойдаланишга бўлган ишчи-хизматчилар муносабатини яхшилаш.

9.3. Моддий ресурслар ва айланма маблағларни нормалаштириш

Моддий ресурсларни нормалаштириш, уларни маҳсулот ёки иш бирлигига сарф бўладиган меъёрини тўғри илмий асосланган тартибда аниқлаш ва уларни тежаб-тергаб ишлатишни муҳим шартидир; унумсиз, керагидан ортиқча сарф қилишни назорат қилиб бориш усулидир.

Моддий ресурслар сарфи турли хил белгилар бўйича бир неча гуруҳларга ажратилади:

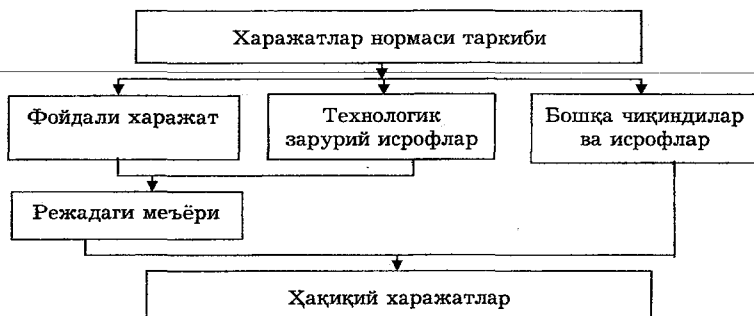
- нормалаштириш ҳажми бўйича тайёр маҳсулот бирлиги учун. Масалан: трктор, автомобиль, 100 жуфт (1 жуфт) пойафзал учун;
- ярим фабрикатлар бирлиги учун (узел, детал, 1 тонна крахмал ва бошқалар);

- буюмларнинг техник параметрининг бирлиги учун (бир от кучига, 1 тонна юк кўтариш қувватига ва ҳ.к.)

Норма ва нормативлар - истиқболли, йиллик ва жорий турларда бўлади. Айниқса, бундай гуруҳларга бўлиниш тез бузиладиган қишлоқ хўжалиги хом-ашёларини қайта ишлайдиган тармоқ корхоналарига тегишлидир. Материаллар ҳаражатининг меъёрини ҳисоблаш учун уларнинг таркибини билиш зарур (12-чизма).

12-чизма

Ҳаражатлар нормасининг режадаги ва ҳақиқий таркиби

Ҳаражат нормаси маҳсулот ишлаб чиқаришдаги материалларнинг фойдали харажати миқдорини (соф оғирлиги, майдони); зарурий технологик чиқиндилар ва исрофлар (қийқимлар ва ҳ.к.) дир.

Чиқинди ва исрофлар ишлаб чиқариш технологиясидан четга чиқишда буюмларни нотўғри сақлашда, сифати паст бўлган хом-ашёлардан фойдаланишда содир бўлади.

Исрофлар - моддий ресурсларни қайта ишлаб тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида пайдо бўлиб қайтиб келмайдиган моддий ресурсларнинг бир қисмидир. Бошқа мўлжалланмаган чиқинди ва исрофлар ҳақиқий ҳаражатлар миқдорида бўлади.

Моддий ресурсларнинг ҳаражат нормаси ишлаб чиқаришдаги илғор технологияларни, меҳнат шароитларни ҳисобга олган ҳолда ҳисоблаш, таҳлил қилиш усуллари ёрдамида аниқланиши лозим. Уларнинг ҳаражат миқдори фан-техника таъсирида камайиш томонига ўзгариб боради.

Корхона маблағлари ишлаб чиқариш жараёнига тушгандан сўнг тайёр маҳсулот шаклида муомала соҳасига ўтади. Лекин тайёр маҳсулотни сотиш, истеъмолчига етказиш, ундан пул ундириш вақт талаб этади. Шунинг учун айланма маблағларнинг шу вақт оралиғидаги ҳаракати 3 қисмга бўлинади:

1. Маблағларни ишлаб чиқариш заҳираси сифатида туриш вақти;

II. Ишлаб чиқариш давридаги туриш вақти;

III. Тайёр маҳсулот таркибида ва ҳисоблаш ишларидаги вақти.

Шунинг учун айланма маблағларга бўлган талабни аниқлашда уларни ҳақиқатда айланиш вақтини ҳисобга олиш зарур. Шунга асосан ва уларнинг ҳаракат тезлигига асосан маблағларнинг кун ҳисобидаги айланиш муддати режа бўйича аниқлаш мумкин бўлади. Режа даврида зарур бўлган айланма маблағлар миқдорига бўлган умумий талаб қуйидаги норматив миқдорлардан ташкил топади:

I. Ишлаб чиқариш заҳираси сифатидаги нормативлар (Нқ);

II. Тугалланмаган ишлаб чиқаришлар ($N_{\text{нп}}$) ва тайёр маҳсулот нормативи (фақат материаллар сарфи бўйича) шунингдек, меҳнат ҳақи тўловлари миқдори, амортизация ажратмалари ва бюджетга бериладиган тўловлар, банк учун фойдадан ажратмалар.

Ишлаб чиқаришни узлуксиз олиб бориш мақсадида моддий ресурс турлари бўйича уларнинг минимал миқдордаги заҳираси нормалаштирилади. Улар кун ҳисобида, натура ва қиймат бирликларид режалаштирилади.

Кунлик заҳиралар (Нқ) қуйидагилардан иборат бўлади: материалларни йўлда бўлиш вақти (транспорт заҳираси); келиб тушадиган материалларни қабул қилиш (тайёргарлик заҳираси), тушуриш, оморга жойлаштириш ва сифатини таҳлил қилиш; ҳамашё материалларни ишлаб чиқаришга тайёрлаш (технологик заҳира); ҳамашё, материалларни истеъмолчи оморида туриш вақти (жорий заҳира); таъминотдаги узлишларни олдини олиш мақсадида буюрмаларни кўпайиб кетиши ҳолатлари учун яратиладиган резервлар миқдори (суғурта ёки кафолат заҳираси).

Транспорт заҳираси (Нтр.) (кун ҳисобида)-тўлов харажатлари бўйича юк учун пул тўланган вақт билан юкни харидорга келиб тушган вақт оралиғидаги кунларнинг фарқи билан топилади. Масалан, харидор тўлов-ҳисоб ҳужжати бўйича бешинчи март куни пул тўлаган бўлса юк (маҳсулот) 16 март куни келиб тушган бўлса, у ҳолда транспорт заҳирасининг меъёри 11 кун.

Ишлаб чиқаришга тайёрлаш заҳираси (Нп)- ҳамашё, материалларни ишлаб чиқаришга тайёрлаш кунларини бир суткада истеъмол қиладиган ҳамашё, материаллар миқдорига кўпайтириш билан топилади.

Технологик заҳира (Нт)- айрим хил ҳамашё, материалларни ишлаб чиқаришга тайёрлаш зарур бўлган шароитда топилади. Масалан; ёғоч материалларни ундан маҳсулот олишдан авал қуритиш ва х.к. ишлар бажарилади.

Жорий заҳира (Нж)- бу заҳиранинг энг асосий тури бўлиб аниқ турдаги ҳамашё, материалларнинг кейинги партиялари келиб тушгунча ишлаб чиқаришни узлуксиз олиб бориш зарур бўлади. Унинг миқдори қуйидагича топилади:

Нж=КхИ

Бунда, К - ўртача кунлик талаб
И - хомашёни келиш оралиғи.

Хомашёни келиб тушиш оралиғи қуйдаги омилларга боғлиқ бўлади:

- истеъмол ҳажми ва уни транзит нормасига нисбати;
- материалларни ишлаб чиқаришга киритиш миқдори ;
- истеъмол қилиш тезлиги.

Масалан, машинасозлик кохонаси бир кварталда 180 тонна паркат истеъмол қилса, транзит нормаси 60 тонна бўлса, албатта материалларни етказиб бериш оралиғи 30 кун бўлади.

Транзит норма бу транспорт воситасини бир манзил томон олиб бориши мумкин бўлган юкларнинг минимал миқдоридир. Ишлаб чиқариш заҳираларни умумий нормаси моддий ресурс турлари бўйича кун ҳисобида юқоридаги барча заҳиралар миқдорининг йиғиндиси билан топилади:

$$H_q = H_{tp} + H_n + H_t + H_{тск} + H_r$$

Агар айлана заҳираси учун бўлган талабини $-O_s$ деб, моддий ресурслар сарфини $-P$, кунлик заҳира миқдорини $-H_s$ ва режа давридаги календарь кунларни $-D$ орқали белгиласак, у ҳолда,
 $O_s = \frac{P}{D} \cdot H_s$, бўлади. Масалан, корхонада бир кварталдаги хомашё ва асосий материал ҳаражатлари 132млн. сўм заҳира нормаси 30 кун ва ёрдамчи материал 18 млн. сўм бўлиб заҳира нормаси 60 кун. **У ҳолда айланма маблағларга бўлган талаб хомашё ва асосий материаллар бўйича қуйидагича бўлади:**

$$\frac{132}{90} \cdot 30 = 44 \text{ млн. сўм}$$

ёрдамчи материаллар бўйича: $\frac{18}{90} \cdot 60 = 12 \text{ млн. сўм}$ ни ташкил этади.

Тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг нормативи ишлаб чиқариш даврининг узунлиги (T_n) узунлиги, ҳаражатларни кўпайиб бориш коэффициенти (K_r^{xx}), ва корхонани бир кунлик маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига xx асосан топилади:

$$H_{эн} = B_d \times T_n \times K_r$$

Ҳаражатларни кўпайиб бориш коэффициенти тугалланмаган ишлаб чиқаришлар таннархини тайёр маҳсулот таннаригига нисбати билан топилади. Бу кўрсаткични аҳамиятини қуйидаги мисол орқали ёритамиз: Фараз қиламизки, икки хил маҳсулот ишлаб чиқарилади: «А» ва «Б». Уларнинг таннари (2 млн. сўм) ва ишлаб

^{xx)} Маҳсулотни тайёрлик даражасини ифолайди

^{xx)} Корхона таннари бўйича.

чиқариш даври бир хил (5 кун). Бу омилларнинг ҳаражатларни кўпайиб бориш даражасига таъсири қуйидаги ҳисоблашларда кўринади:

10-жадвал

Икки хил маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи ва ишлаб чиқариш даврининг ҳаражатлар ўзгаришига таъсири

Ишлаб чиқариш даврининг узунлиги, кунлар	«А» буюм		«Б» буюм	
	Кунлик ҳаражатлар	Ҳаражатлар миқдори	Кунлик ҳаражатлар	Ҳаражатлар миқдори
Биринчи	1500	1500	200	200
Иккинчи	125	1625	200	400
Учинчи	125	1750	200	600
Тўртинчи	125	1875	400	1000
Бешинчи	125	2000	1000	2000
Жаъми	2000	8750	2000	4200

Кўриниб турибдики маҳсулот таннархи ва ишлаб чиқариш даври бир хил бўлган шароитда тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг ўртача таннархи ҳар хил бўлиб чиқмоқда: «А» буюм бўйича – 1750 м. сўм (8750:5); «Б» буюм бўйича – 840 м. сўм (4200:5). Тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг ўртача таннархини умумий ҳаражатларга нисбати ҳаражатларни кўпайиб бориш коэффициентини ташкил этади. Бу коэффициент биринчи ҳолатда – $0,87 \left(\frac{1750}{2000} \right)$, иккинчи ҳолатда – $0,42 \left(\frac{840}{2000} \right)$ бўлиб чиқади.

Шундай қилиб «А» буюм бўйича кунига ўртача 120 м. сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарганда, тугалланмаган маҳсулот ишлаб чиқариш задели 522 м. сўм ($120000*5*0,87$), «Б» буюм бўйича эса 252 м.с.ни ($120000*5*0,42$) ташкил этади. Тугалланмаган ишлаб чиқариш нормативини аниқлаш айрим тармоқларда ўзининг хусусиятларига эгадир.

Асосий иборалар ва тушунчалар

1. **Меҳнат буюмлари** – бу тайёр маҳсулот олиш учун киши меҳнати сарфланган барча хомашё материаллардир.

2. **Айланма капитал** – бу бир ишлаб чиқариш даврида ўз қийматини тайёр маҳсулотта тўлалигича кўчириб ўзининг натурал кўринишини бутунлай йўқотиб моддий шаклда такрор ва такрор ишлаб чиқаришни талаб этадиган барча турдаги меҳнат буюмларидир.

3. **Хомашё** – инсон меҳнати таъсирида ўзгарган ёки қазиб чиқарилган ҳар қандай меҳнат буюмларидир.

4. **Ёрдамчи материаллар** – асосий материалларга уларнинг хусусиятларини яхшилаш учун қўшиладиган лекин, тайёр маҳсулот

таркибига кирмайдиган моддалар (бўёқлар, ишқорлар ва х.к.); меҳнат жараёнларини амалга оширишда хизмат қиладиган меҳнат буюмлари (ёритиш учун электр энергия); техника воситаларининг ишлаб туришини таъминловчи ёқилғи, мойлар ва х.к.лардир.

5. Айланма маблағлар – бу айланма фондларни ва муомала фондларини яратиш учун мўлжалланган пул маблағларидир.

6. Муомала фондлари – муомала соҳасида хизмат учун ажратилган пул маблағларидир.

7. Моддий ресурсларнинг харажат нормаси – маҳсулот ишлаб чиқаришдаги материалларнинг фойдали харажати миқдорини (соф оғирлиги, майдони); зарурий технологик чиқиндилар ва исрофлар (қийқиқимлар ва х.к.)ни кўрсатади.

8. Исрофлар – моддий ресурсларни қайта ишлаб тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида пайдо бўлиб қайтиб келмайдиган моддий ресурсларнинг бир қисмидир.

Назорат саволлари

1. Ресурслар ва ишлаб чиқариш омиллаи тушунчаларининг моҳияти.

2. Айланма капитал ва меҳнат буюмлари тушунчаларининг моҳияти, иқтисодий табиати.

3. Айланма капитал ва айланма маблағлар тушунчалари, уларнинг фарқи ва таркиби.

4. Айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлиги:

- моддий ресурслардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари;

- айланма маблағларнинг ҳаракат тезлиги ва уни оширишнинг иқтисодий самарадорлиги.

5. Моддий ресурсларни тежаш манбалари ва йўллари.

Х БОБ. КОРХОНАЛАРДА МЕҲНАТ УНУМДОРЛИГИ ВА ИШ ҲАҚИ

10.1. Меҳнат ресурслари ва кадрлар таркиби

Республикамызда амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳий ўзгаришлар даврида ҳамма нарсалар инсон эҳтиёжлари ва омилига қаратилган.

Меҳнат ресурслари, иш кучи, меҳнат унумдорлиги, меҳнатнинг маҳсулдорлиги кучи², меҳнат самарадорлиги, меҳнат харажатлари тушунчалар иқтисодиётимизда кўп ишлатилади. Уларнинг моҳиятини ўзаро боғлиқлигини билиш хал қилувчи аҳамиятга моликдир.

Меҳнат ресурслари - ақлий ва жисмоний меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлган кишилардир, уларнинг меҳнат қобилиятларидир. Меҳнат ресурслари потенциал меҳнат ходимларидир. Инсон ўзининг меҳнат қобилиятларини янада ошириб, ривожлантириб бориши зарур. Бунинг учун улар меҳнат маҳоратларини, тажрибаларини ошириб, такомиллаштириб, касбий билимлар тўплаб боришлари ташаббускор ва фаол бўлишлари керак бўлади.

Бозор муносабатлари шароитида меҳнат қобилияти, иш кучини товар деб қабул қилади. Лекин бу оддий товар эмас. Унинг бошқа товарлардан фарқи шундаки:

- 1) у ўз қийматидан ортиқ қиймат яратади;
- 2) уларни жалб этмай ишлаб чиқаришни ташкил этиб бўлмайди ва айланма капиталлардан фойдаланиш кўпроқ меҳнат ресурсларига боғлиқ бўлади.

Шунинг учун корхонани қандай иш кучи билан таъминланиши, улардан ишлаб чиқариш жараёнида қандай фойдаланиш кераклигини аҳамияти бор. (Япониядагидек умрбод ёлланиб ишлайдими ёки зарурият бўйичами ва ҳ.к.). Корхонанинг иш кучи билан таъминланишини меҳнат муносабатлари иқтисодиёти назаридан туриб баҳолаш лозим, чунки бунда қуйидаги муаммолар ҳал этилади:

- меҳнат ресурслари ва аҳоли бандлиги;
- меҳнат ресурслари ва меҳнат потенциали;
- маҳсус шерикчилик;
- меҳнатни ташкил этиш ва нормаллаштириш;
- аҳолининг турлари даражаси, даромадди шакллантириш ва тақсимланиши;
- иш ҳақини ташкил этиш;

² Производительная сила труда.

- меҳнат самарадорлиги кўрсаткичлари ва уларнинг ўлчаниши;
- меҳнат самарадорлиги омиллари ва ўсиш резервлари;
- корхонада меҳнатни режалаштириш.

Кўрсатилган бу соҳаларнинг ҳар бири ўзининг хусусиятларига эга бўлиб меҳнат муносабатларига ўзича таъсир этади.

Масалан, аҳоли бандлиги билан ишсизлик ўртасидаги нисбатлик кучи тақлифни ўзгартиради.

Ҳар бир корхона ўзига хос кадрлар сиёсатини ишлаб чиқади ва амалга оширади. Унинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат бўлади: Иш кучига эга бўлган талабни унинг миқдори ва сифати бўйича аниқлаш; меҳнатга жалб этиш шакллари; улардан унумли фойдаланиш чораларини ишлаб чиқиш. Масалан, ходимлар малакасини ошириш, ҳар бир ходимнинг унумдорлигини таъминлаш учун шарт-шароитлар яратиш, рағбатлантириш ва ҳ.к. Кадрлар сиёсати ҳозирдаги амал қилаётган меҳнат бозорини шаклланиши ва шу корxonани хусусиятини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилиши керак. **Кадрлар сиёсати билан махсус бўлим - кадрлар бўлими шуғулланиб, қуйидагиларни амалга оширади:**

1. Ишлаб турган кадрлар рўйхатини тузиш (учетга олиш). Улар рўйхатдаги ходимлари ва ноишлаб чиқариш хўжалиги ходимларига ажратилади. Корхона ходимлари рўйхатининг таркиби - бу доимий ва вақтинча бир ва ундан ортиқ кунга ишга олинган асосий ва ноасосий фаолият билан шуғулланадиган ходимлардир.

Ходимларни рўйхат бўйича таркиби кўрсаткичи ҳар кунлик табеъл бўйича маълумотларда аниқланади.

Саноат ишлаб чиқариш ходимлари (С.И.Х.). Булар: - асосий ва ёрдамчи цехлар, корxonанинг бошқарув аппарати, лаборатория, илмий тадқиқот ва тажриба ишларидаги ходимлар:

- конструкторлик бўлимлари, ҳисоблаш марказлари ходимларидир.

Улар тўғридан-тўғри ишлаб чиқариш фаолияти ва унга ҳизмат қилиш ишлари билан банд бўладлар. **Ишлаб чиқаришга алоқадор бўлмаган бўлимлардаги ходимлар.** Улар корxonанинг уй-жой, коммунал хўжалиги, қўшимча хўжаликлар, соғлиқни тиклаш пунктлари, профлакторийлар, ўқув муассасалари ходимларидир.

Саноат ишлаб чиқариш ходимлари ўз вазифаларига кўра:

- **Ишчилар** (кичик ҳизмат ходимлари ва қоровул ходимлар);
- **Ҳизматчилар** - раҳбарлар, мутахассислар ва бошқалар (идора ходимлари, ҳисоб, назорат ишларидаги, хўжалик хизматидаги (агентлар, кассирлар, девонхона ходимлари, иш юритувчилар), секретарлар, статистиклар ва ҳ.к.лар).

- **Мутахассислар** - бу муҳандислар, технологлар, бухгалтерлар, иқтисодчилар ва бошқалар.

Ходимлар таркибида энг асосийси, ҳал қилувчи кучга эга бўлган ишчилар бўлиб, улар кўпчиликни ташкил этади. Ишчилар маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида, шунингдек, дастгоҳларни

таъмирлаш ва қараш, меҳнат воситаларини, тайёр маҳсулотни бир жойдан иккинчи жойга кўчириш ва шунга ўхшаш ишларда тўғридан-тўғри қатнашадилар.

Хилма-хил истеъмол товарлари ишлаб чиқарувчи турли хил саноат тармоқларининг хусусиятлари.

Ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этиш ва ҳар хил технологияларни қўллаш зарурлигини тақозо этади. Бундай ҳолат эса, ўз навбатида кадрларнинг **касб-малака таркибига** махсус талаблар қўяди.

«Мутахассис тушунчаси» - кадрлар касби доирасидаги меҳнат тақсимоли таъсирида юзага келади. **«Мутахассис»** - дегани кишининг тор доирадаги ишни бажариш учун билимлари ва маҳоратлари йиғиндисини ифода этади.

«Малака» - қандайдир касб, мутахассислик бўйича ишларни бажариш учун зарур бўлган билимлар ва меҳнат маҳоратлари даражасидир.

Кадрлар билан таъминлаш, айниқса, қайта ишлаш саноати корхоналарида анча мураккаб ва кўп қиррали.

Бу масалани ҳал қилиш **биринчи** галда **ҳодимлар миқдори ва сифати** бўйича таркибини аниқлашни талаб этади. Бунинг учун маҳсулот ишлаб чиқариш ёки қандайдир ишларни бажариш учун зарур бўлган иш вақтини аниқлаш керак бўлади. **«Зарур бўлган иш вақтини»** аниқлаш техник-ташкيلي ва ижтимоий омиллар гуруҳига боғлиқдир. Бу гуруҳлар таркибида иш вақти миқдорини белгиловчи, унга таъсир қилувчи жуда кўп ва хилма-хил шарт-шароитлар мавжуд. Уларни таъсирини ҳисобга олган ҳолда «зарур бўлган иш вақтини» аниқлаш ҳар бир иш жойида, барча меҳнат жараёнлари ишлаб чиқариш иқтисодий ва техник жиҳатдан ташкил этилишининг имкониятларини ҳар томонлама таҳлил қилиш зарурдир. Керак бўлган иш вақти миқдори шунингдек, меҳнат интенсивлиги даражаси билан ҳам боғлиқ, бу эса иш вақтининг меҳнат сарфи меъёрини (нормасини) тўғри белгилашни тақозо этади.

Ҳаражат нормаларининг тўғрилиги даражаси (таранглиги) одатда уларни бажариш коэффициенти ёрдамида топилади. Агар иш вақтининг нормаси юқори бўлса нормалар бунга қўйилган бўлади, паст бўлса нормалар тортилган, тўғри қўйилган ҳисобланади.

Умуман, бу муаммо шундай ҳал қилиниши керакки, бунда ҳар бир ишчи учун нормал даражадаги меҳнат юки таъминланиши лозим. Бунда албатта, бир қанча омиллар таъсири ҳисобга олинади.

Бу масала юзасидаги муаммолар махсус илм соҳаси бўлган «Меҳнат иқтисодиёти ва нормалаштириш» фанида ўргатилади ва ҳал этиш йўллари кўрсатилади. Минг афсуски, бугунги кунда иқтисодий билимларнинг ана шу энг муҳим соҳаси олий ўқув юртларида ўқитилмаяпти.

Корхоналарни иш кучи билан таъминлашдаги муаммоларнинг иккинчи - ишлаб чиқаришга жалб этилганларнинг малакаси таркибини аниқлашдир.

Буни аниқлаш «меҳнат сифатини» баҳолашга асосланади. «Меҳнат сифати» тушунчаси меҳнат мураккаблиги ва уни бажариш масъулиятини ифодалайди. Умуман олганда, бу аниқ турдаги бир-биридан фарқ қиладиган меҳнат фаолияти сифатидир.

Меҳнат иқтисодиётида «мураккаб меҳнат» тушунчаси ҳам алоҳида ўрин тутаети. «Мураккаб меҳнат» («меҳнат мураккаблиги») оддий меҳнатни кўпайтмаси, малакали меҳнат ҳаражатлари, яъни бир хил вақт мобайнида (соат, иш сменаси) кўпроқ қийматга эга бўлган маҳсулот яратиш; унумли меҳнат сифатида қаралади.

«Меҳнат мураккаблиги» га қуйидаги талаблар қуйилади:

■ меҳнат буюмлари хусусиятидан келиб чиқадиган талаблар: хомташэ, материалларнинг моддий ва конструктив хусусиятини билиш, уларни харажат миқдорини (меъёрини) билиш;

■ иш бажариш усулларида келиб чиқадиган талаблар: мустақил бўлиш, масулиятли, тажрибали бўлиш ва бошқалар.

10.2. Меҳнат ходимлари миқдорини аниқлаш

Маҳсулот ишлаб чиқариш ва реализация қилиш режасини бажарилишини таъминлаш асосий ишчиларга бўлган талабни ҳисоблашдан бошланади. Уларнинг ва бошқа категория ходимларининг сони бир йилда бажариладиган ишлар ҳажмига мутаносибдир ва аксинча. Бир кишига тўғри келадиган унумдорликка тескари нисбатда (пропорционалдир). Агар маҳсулот ҳажми ва унумдорлик меҳнат ҳаражати билан норма-соатларда ўлчанса, асосий ишчилар сонини формула ёрдамида куйидагича топиш мумкин:

$$C_{ax} = T_{mc} / C_{ий} \cdot C_{ax} \cdot K_{ун};$$

T_{mc} - меҳнат салмоғи, норма-соатда

$C_{ий}$ - битта ходимнинг ўртача йиллик иш соати

$K_{ун}$ - ишчининг унумдорлик нормаси коэффиценти

C_{ax} - асосий ходимлар сони

Ишлаб чиқариш дастурининг меҳнат салмоғини ҳисоблаш асоси бўлиб ҳар бир буюмнинг меҳнат салмоғи харитаси ҳисобланади. Унда шу хилдаги маҳсулот бирлигини ишлаб чиқарилиши учун. Барча жараёнларда иш турлари ва разрядлари бўйича норма-соатларда қанча меҳнат сарф этилиши кўрсатилади.

Ишлаб чиқаришнинг умумий меҳнат салмоғи ҳар бир маҳсулотнинг режадаги сонига кўпайтмасининг йиғиндисига тенгдир. Бундан ташқари нормалаштирилмайдиган маҳсулот меҳнат салмоғи ва тугалланмаган ишлаб чиқаришларнинг ўсиши ҳам ҳисобга олинади.

Бир ходимни бир йилда ўртача ишлаш вақти (иш вақти баланси) тартиби 11-жадвалда кўрсатилган.

11-жадвал

Иш вақти баланси

т.р.	Иш вақти кўрсаткичлари	Кунлар
1.	Календар вақт фонди	365
2.	Ишламайдиган кунлар, жаъми	59
	Шу жумладан:	
	- дам олиш кунлари	54
	- байрам кунлари	5
3.	Календар бўйича иш кунлари (иш вақтининг номинал фонди)	306
4.	Ишга келмаган кунлар-жаъми	
	Шу жумладан:	
	- таътил кунлари	
	- қўшимча татил	
	- касал бўлган кунлар	
	- маъмурият рухсати билан келмаган кунлар	
	- қонун йўл қўйган бошқа келмаган кунлар	
	- сабабсиз келмаган кунлар (ўтган йил хисоботи бўйича)	
	- ишсиз туриб қолган кунлар	
5.	Йилдаги иш кунлари	
6.	Иш кунини қисқариши ҳисобига йўқотилган вақт	23
	Шу жумладан:	
	- оғир ва зарарли ишлардагилар учун	17
	- ўсмирлар учун	1
	- эмизикли оналар учун	2
	- ҳисобот бўйича сменалар ичида туриб қолишлар	3
7.	Фойдали иш вақти фонди	
8.	Иш кунининг ўртача узунлиги, соат	8
9.	Иш вақтининг фойдали фонди, соатда	1600

Ишчилар сонини унумдорлик нормасини эса қуйидагича топиш мумкин:

$$C_{и} = Q / H_{у} \cdot C_{ий} \cdot K_{уя}$$

бунда, Q - режа даври учун маҳсулот ҳажми (дона, қиймат бирлигида);

H_у - вақт бирлиги ичидаги унумдорлик нормаси.

Айрим ҳолларда поток йўлларида ва кўп станокда иш бажариш жойларида уларни бошқариш ва хизмат қилиш зонасининг нормаси асосида вақтбай ишлайдиган ходимлар сонини аниқлаш зарур:

$$C_{и} = I_{жг} / H_{жб} \cdot K_{см} \cdot (1 + I_{жк} / 100)$$

бунда, $I_{жг}$ - ишчилар гуруҳи хизмат қиладиган иш жойлари сони.

$H_{жб}$ - битта ишчи хизмат қиладиган иш жойлари сонининг меъёри.

$K_{см}$ - корxonанинг иш сменаси сони.

$I_{жк}$ - номинал иш вақтига нисбатан % - ҳисобидаги йўқотилган иш кунлари ва ишга келмаган кунлар.

Вақтбай ишлайдиган ишчиларнинг турли гуруҳларини сонини аниқлашнинг ўзини хусусиятлари бор:

а) дастгоҳлар ёки иш жойларига бириктириб қуйилган ишчилар (ҳайдовчи, кран ишчиси, такелажчи) хизмат нормаси асосида топилади;

б) дастгоҳларга хизмат кўрсатиш ва уларни таъмирлашда банд бўлган ишчилар сони режали огоҳлантириш таъмирлаш тизими (РОТТ) асосида режадаги меҳнат салмоғи бўйича топилади.

в) транспортдаги ишчиларга бўлган талаб юк тушириш ва юклаш, транспорт воситалари сони уларга хизмат кўрсатиш нормаси, смена коэффициентини бўйича аниқланади.

Раҳбар ходимлар, мутахассислар хизматчиларга бўлган талаб берилган штатдаги рўйхатга асосан ҳисобланади.

10.3. Меҳнат унумдорлиги ва уни ҳисоблаш усуллари

Меҳнат унумдорлиги (битта ходимнинг ва хизматчининг) вақт бирлиги ичида ишлаб чиқарган маҳсулотни ҳажми билан ёки бир бирлик маҳсулотни ишлаб чиқариш учун кетган вақт миқдори билан аниқланади.

Меҳнат унумдорлиги - бу аниқ меҳнатнинг масулдорлигидир. Меҳнат унумдорлиги - меҳнат жараёларнинг самарадорлик даражасини кўрсатади. Унинг ўсиши маҳсулот бирлиги учун сарфланадиган иш вақтининг тежамини ёки вақт бирлиги ишлаб чиқариладиган маҳсулотни кўпайтиришда кўринади. Меҳнат унумдорлиги иқтисодий ва жамиятнинг ривожланишини энг муҳим иқтисодий кўрсаткичларидандир.

Америка иқтисодчиларининг таъкидлашича, Америка иқтисодий «Келажакда ривожлантиришнинг энг муҳим ягона кўрсаткичи бу меҳнат унумдорлигидир. Ҳудди шу кўрсаткич бошқа омиларга қараганда барча мамлакатнинг ҳаёт даражасини кўпроқ белгилайди ва узоқ келажакда ҳўжалик комплексининг иқтисодий самарадорлигини энг яқини кўрсаткичи ҳисобланади. Тарих кўрсатадиган, дунёда меҳнат унумдорлиги соҳасидаги лидер

(етақчи) пировард, натижада иқтисодий, ҳарбий ва сиёсий лидер бўлиб қолади».

Меҳнат унумдорлиги маҳсулот қайси бирликда ҳисобланса ўша бирликларда ўлчанади:

1. **Меҳнат унумдорлигини қиймат кўрсаткичларида аниқлаш усули.** Бунда ялпи маҳсулот, ёки товар маҳсулоти, реализация маҳсулоти кўрсаткичлари ишлатилиши мумкин. Қайси кўрсаткични қўллаш бу иқтисодчининг мақсадига боғлиқ бўлади. Меҳнат унумдорлигининг қиймат усулида маҳсулотнинг барча турлари ва ҳажмлари, ишлар ва хизматлар ягона пул кўрсаткичлари билан ифодаланади. Масалан, агар беш кишидан иборат ишчилар бригадаси бир сменада 100 минг сўмлик иш ҳажмини бажарган бўлса, у ҳолда ҳар бир ишчининг сменадаги меҳнат унумдорлиги (ишлаб чиқарган маҳсулоти) куйдагича бўлади: $120:5=20$ (минг сўм), тегишли равишда бир соатлик иш мобайнида $20:8=2,5$ (минг сўм) бўлади. Меҳнат унумдорлигини ўлчашнинг қиймат усули турли касб ва малакага эга бўлган ходимларнинг меҳнат унумдорлиги, масалан, қандолатчи ва новвойнинг, чилангар ва ҳайдовчининг меҳнат унумдорлиги билан таққослаш имконини беради. Бироқ бу усул кўринишдан универсал бўлишига қарамай, бир қанча камчиликларга ҳам эга. Хусусан унга нарх омили, яъни бозор конъюнктураси ва инфляция кўпроқ таъсир кўрсатади.

2. **Натура усулида** - тонна, дона, метр ва ҳ.к.ларда.

3. **Шартли - натура усулида.** Бу усул бир турдаги маҳсулотнинг хиллари кўп бўлган шароитларда ишлатилади. Масалан, цемент шифер ишлаб чиқариш, совунлар, турли қил консерва банкалари, пойафзаллар, ун, нон, макарон маҳсулотларининг сотиш ҳаражатларини шартли миқдорда аниқлашда ишлатилади. Бунда асосий маҳсулот турининг коэффиценти бирга тенг қилиб олинади, қолган тур маҳсулотларни унга нисбатан коэффиценти топилади. Масалан 1,25; 1,45; ва ҳ.к.

Ҳар бир тур маҳсулот бўйича бу коэффицентларни мос ҳолда маҳсулот ҳажмига кўпайтириб умумий маҳсулот ҳажми топилади.

4. **Ходимлар (ишчилар)нинг меҳнат сарфи усули.** Бу бир ходимга тўғри келадиган норма-соатлардаги вақт миқдоридир.

5. **Маҳсулотнинг меҳнат салмоғи (огирлиги) усули,** яъни ишлаб чиқариладиган маҳсулотга кетадиган меҳнат сарфи миқдори. Улар-норматив даражасидаги, режадаги ва ҳақиқий меҳнат салмоғи кўрсаткичларга ажратилади. Меҳнат унумдорлиги ва меҳнат салмоғи (огирлиги) кўрсаткичлари ўртасида тескари боғлиқлик. Меҳнат салмоғи паст бўлса, меҳнат унумдорлиги ва шунга кўра бажарилган ишлар ҳажми ҳам кўпроқ бўлади. Режа давридаги меҳнат унумдорлигини режа давридаги унумдорликни ўсиш даражасига кўпайтириш билан топиладию Меҳнат унумдорлигини режа давридаги ўсиш даражаси режадаги ва ҳақиқий унумдорликни фарқини ҳақиқий унумдорликни миқдорига нисбати билан фоиз (%) ҳисобида топилади.

$$M_{py} \frac{100 (M_{py} - M_{xy})}{M_{xy}}$$

бунда, M_{py} - битта ходимнинг режадаги унумдорлиги.

M_{xy} - ҳақиқий унумдорлик.

Меҳнат унумдори якка ходимнинг меҳнат унумдори ва ижтимоий меҳнат унумдорлигига ажратилади. Якка ходимнинг (жонли) меҳнат унумдорлиги вақт бирлиги ичида битта ходимнинг ишлаб чиқарган моддий неъматлари (унумдорлиги) миқдори, ёки маҳсулот бирлигига сарфланган вақт миқдори (меҳнат салмоғи) билан ўлчанади.

Ижтимоий меҳнат унумдори моддий неъматлар ишлаб чиқарувчи тармоқларнинг яппи ички маҳсулот миқдорини ходимлар сонига нисбати билан топилади.

Юқорида келтирилган меҳнат унумдорлигини ўлчаш усулларини ҳар бири ҳам ўз афзалликлари билан бир қаторда турли хил камчиликларига ҳам эгадир.

Меҳнатга ва бошқа хил ресурсларга бўлган талаб унинг унумдорлигига боғлиқ бўлади. Умуман меҳнат унумдори қанча юқори бўлса унга (меҳнат ресурсларига) бўлган талаб шунча юқори бўлади, реал иш ҳақи ҳам кўпаяди.

Меҳнат унумдорлигини юқори бўлиши қуйидаги омилларга боғлиқ:

1. Капитал;

2. Табиий ресурслар ва уларнинг сифати;

3. Технология ва унинг сифати;

4. Меҳнат ресурсларининг (ходимларнинг) сифати. Ишчиларни саломатлиги, билими ва тайёргарлиги, шунингдек меҳнатга муносабатини юқори даражада бўлиши. Ишчиларнинг иш вақтидан, дастгоҳлар қувватидан тўлиқ фойдаланиш. Ишлаб чиқаришни ва меҳнатни ташкил этишнинг хилма-хил самарадор усулларидан фойдаланиш;

5. Бошқа омиллар:

а) бошқарув тизимини самарадорлиги ва мослашувчанлиги (гибкость);

б) иш олиб бориш, ижтимоий ва сиёсий муҳит;

в) фирмалар ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотишини таъминлайдиган ички бозорни катталиги;

г) ходимларнинг моддий ва маънавий манфатдорлиги;

д) ишлаб чиқаришдаги таркибий ўзгаришлар;

Ҳар бир омилни меҳнат унумдорлигига таъсир этиш даражасини аниқлаш усуллари мавжуд. Масалан, фан техника тараққиёти таъсири натижасида меҳнат унумдорлиги кўпаяди ва маҳсулотнинг меҳнат салмоғи даражаси (т) пасаяди ва шуни ҳисобига меҳнат унумдорлигининг ўсиши қуйидаги формулалар ёрдамида аниқланади:

$$M_y = \frac{M_{cd} \times 100}{100 - M_{cd}} \quad \text{ёки} \quad M_y = \frac{M_c \times 100}{C_{cd} - M_c}$$

бу ерда: M_y - меҳнат унумдорлигини ўсиши, %;

M_{cd} - маҳсулот бирлигининг, меҳнат салмоғи даражасининг пасайиши, %;

M_c - маҳсулот бирлигининг, меҳнат салмоғи даражасининг пасайиши, киши-соат;

C_{cd} - маҳсулот бирлигини учун зарур бўладиган аввалги меҳнат салмоғининг бошланғич даражаси.

Мисол: агар янги асбоб- ускуналарни жорий этиш натижасида маҳсулот бирлигининг сермеҳнатлик даражаси 12% камайган бўлса, меҳнат унумдорлиги 13,6% ортади:

$$\frac{12 \times 100}{100 - 12}$$

~~Деталь тайёрлашнинг бошланғич сермеҳнатлик даражаси 42 киши-соат, янги технология киритилганлиги сабабли у 5 киши соатга камайди, бунда меҳнат унумдорлиги 13,5% ортади:~~

$$\frac{5 \times 100}{42 - 5}$$

Меҳнат унумдорлигининг пасайишига таъсир қилувчи сабаблар ҳам ниҳоятда кўп. Масалан, улар қуйидагилар:

- инвестицияни секинлик билан ўсиши;
- хомашё ресурсларини қийинчилик билан олинадиган жойларга сурилиши, ва камбағал бўлган, яъни таркибида фойдали моддалари кам бўлган ва майда конларни ҳўжалик оборотига жалб этилишини;
- агро-саноат комплекси самарадорлигини пасайиши;
- мудофаа ҳаражатлари ва мамлакатда тартиб ўрнатиш билан боғлиқ ҳаражатлар миқдори;
- ташқи савдони ташкил этишдаги тўсиқлар баҳосининг пасайиши, экспорт хомашё салмоғини пастлиги, малака, тажрибани етишмаслиги;
- асосий фондларни эскилиги;
- инфратузилма соҳаларини (транспорт, алоқа, суғурта ва ҳ.к.ларни) секин ривожланиши;
- давлат интизоми, назоратни ва ижрочилик ишларини бўшлиги;
- ривожланган бозор муносабатларига секинлик билан ўтиш.

10.4. Корхоналарда иш ҳақи тўловларини ташкил этиш

Иш ҳақи бу бир бирлик меҳнатдан фойдаланиш учун тўланадиган ҳақдир, меҳнат бирлигининг баҳосидир. Иш ҳақи, ёки меҳнат ҳақи тўловлари аҳоли даромадининг асосий манбаидир. Иш ҳақи номинал иш ҳақи ва реал иш ҳақига ажратилади.

Наминал иш ҳақи - ишчи ва хизматчиларнинг вақт бирлиги ичида (соат, кун, ой, йил) оладиган неъматлар ва хизматлар миқдоридир,

Реал иш ҳақи - маълум баҳо даражасида наминал иш ҳақига товарлар ва хизматлар харид қилиши мумкин бўлган миқдоридир.

Улар ўртасида узвий боғлиқлик мавжуд:

Иш ҳақи даражаси бир қанча омиллар бўйича фарқ қолади:

- ходимлар касби, малакаси, қобилияти;
- меҳнат шароитларининг оғирлиги;
- фаолиятнинг тармоқ хусусиятлари;
- табиий-иқлим шароитлар ва ҳудудий жойлашиши.

Иш ҳақини ташкил этишнинг асослари, қуйидагилар:

1. Меҳнатни техникавий нормаллаштириш. Иш бирлиги учун меҳнат ҳақи тўловлари миқдорини (баҳосини) аниқлашда шундай меҳнат нормаллари ишлатилади.

2. Иш ҳақининг тариф системаси.

3. Ҳодимларни меҳнатлари хусусиятини ҳисобга олган иш ҳақисини ҳисоблаш учун зарур бўлган меҳнат ҳақи тўловларининг шакллари ва тизими.

Тариф системаси (тизими) меҳнатнинг сифати, хусусияти ва шароитларига боғлиқ ҳолда иш ҳақини дифференция қилиш ва бошқаришнинг нормативлари мажмуасини ташкил этади. **Тариф тизими уч қисмдан иборат:**

1. Тариф-малака қўлланмаси;
2. Тариф сеткаси;
3. Тариф ставкаси.

Тариф-малака қўлланмаси - бу ишларни тарифларга ажратиш ва ходимларга разрядлар бериш учун қўлланиладиган меъёрий ҳужжатдир. Бу ҳужжат ишлаб чиқаришлар ва иш турлари бўйича гуруҳларга ажратилган ходимларнинг барча касблари, ишлаб чиқаришлар ва иш турлари учун тузилган. Тариф - малакаларнинг тўпламидир. Бу тўплам ёрдамида турли хил мураккабликдаги ишлар, ходимлар малакасининг даражаси таққосланади, баҳоланади. ТМҚ си барча турдаги ишларни разрядларга ажратиш учун хизмат қилади.

Тариф сеткаси - бу тариф разрядлари ва унга мос келадиган тариф коэффициентларини кўрсатади ва маълум хилдаги ишларни маълум малака гуруҳларига киритиш имкониятини беради.

Тариф ставкаси - вақт бирлиги ичида турли гуруҳ ва категориядаги ишларга тўланадиган меҳнат ҳақининг абсолют миқдорини аниқлайди.

Раҳбарлик лавозимидагилар, мутахассислар ва ҳизматчилар категориясига кирга ходимлар меҳнатини баҳолаш учун тариф-малака қўлланмаси ишлаб чиқилган. Қўлланма ходимлар малакасининг характери ва меҳнатнинг моҳиятига мувофиқ ташкил этилган.

Малакалар тавсилоти бўйича қўлланма 3 қисмдан иборат бўлган талабларни ўз ичига олади: Лавозим бўйича мажбуриятлар; нималарни билиши зарур; малакасига талаблар.

Тариф ставкалари ва лавозимларга маонлар қўлланиладиган турли хил қўшимчалар:

- оғир ва зарарли ишлар, жуда оғир ва жуда ҳам зарарли меҳнат шароитлари учун;

- юқори даражадаги меҳнат интенсивлиги учун;

- иш вақтидан ташқари ишларга;

- касбларни алмаштириб ишлаш ва ҳизмат кўламини кенгайтириш учун;

- бригадага раҳбарлиги учун;

- юқори даражадаги касб малака маҳорати учун;

- ўта муҳим ва ўта зарур ишларни бажариш учун.

Иш ҳақини ташкил этишда вақтбай ва донобай иш ҳақи шакллари қўлланилади.

Донобай ёки ишбай иш ҳақи бажарилган ишлар миқдори ва меҳнат бирлиги баҳосига боғлиқ бўлади. Бажарилган ишларни ҳисобга олиш ва нормаллаштириш мумкин бўлган шароитда қўлланилади ўз навбатида у қуйидаги турларга бўлинади:

- тўғридан-тўғри бажарилган иш миқдорига ҳақ тўлаш;

- илғор- ишбай ҳақ тўлаш;

- эгри, ишбай ва оккорд йўли билан ҳақ тўлаш.

Вақтбай ҳақ тўлаш ҳақиқатда ишланган вақтга ва унинг учун белгиланган тариф ставкасига асосан ҳақ тўлашга боғлиқ бўлади.

Амалиётда меҳнатга ҳақ тўлашда Ўзбекистонда солиқ юкини ниҳоятда юқорилиги, ноқонуний асосда ходимларга ҳақ тўлашни корхоналар учун фойдали қилиб қўймоқда. Буни қуйидаги шартли мисолдан кўриш мумкин.

Корхонанинг меҳнат ҳақи тўловлари (сўм ҳисобида)*

№	Қаторлар	Кўрсаткичлар	Ставка	Суммаси
1	2+6	Ажратилган иш ҳақи		145500
2	3+5	Жисмоний шахсларнинг иш ҳақидан солиқ ва взносларнинг олинган миқдори		45343
3		Жисмоний шахслардан даромад солиғи – 13-32%	27,7%	40250
4		Жисмоний шахслардан касаба уюшмаси взноси – 1%	1%	1455
5		Жисмоний шахсларнинг иш ҳақидан мажбурий суғурта взнослари (нафақа фонди учун) – 2,5%	2,5%	3638
6	1-2	Солиқ ва взносларни тўлагандан кейинги ҳақиқий оладиган иш ҳақи		100157
7	8+10	Меҳнат ҳақининг қўшимча тўловлари		54127
8		Нафақа фондига ажратмалар	35%	50925
9		Бандлик фондига ажратмалар	1,5%	2183
10		Корхоналарни касаба уюшмаси взнослари	0,7%	1019
11	1+7	Корхона ҳисобидан меҳнат ҳақи тўловлари учун ажратилган пул миқдори		199627

* Журнал «Экономическое обозрение» №2; 2004 й. 18 бет.

Асосий иборалар ва тушунчалар

1. **Меҳнат унумдорлиги** – бу вақт бирлиги ичида ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми ёки бир-бирлик маҳсулотни ишлаб чиқариш учун кетган вақт миқдоридир.

2. **Меҳнат ресурслари** – ақлий ва жисмоний меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлган кишилардир, уларнинг меҳнат қобилиятларидир.

3. **«Мутахассис» тушунчаси** – кадрлар касби доирасидаги меҳнат тақсимооти таъсирида юзага келади. Мутахассис деганда кишининг тор доирада иш бажариш усули, билимлари ва маҳоратлари йиғиндисини тушуниш лозим.

4. **«Малака»** – қандайдир касб, мутахассислик ишларни бажариш учун зарур бўлган билимлар ва меҳнат маҳоратлари даражасидир.

5. **Иш ҳақи** – бу бир-бирлик меҳнатдан фойдаланиш учун тўланадиган ҳақдир, меҳнат бирлигининг баҳосидир.

Назорат саволлари

1. Меҳнат ресурслари ва меҳнат унумдорлиги тўғрисида тушунча.

2. Иш вақти баланси, унинг моҳияти ва зарурияти.

3. Меҳнат унумдорлиги ва уни ҳисоблаш усуллари.

4. Иш ҳақи тўловларини ташкил этиш тартиби.

XI БОБ. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХАРАЖАТЛАРИ ВА КОРХОНА ФОЙДАСИ

11.1. Ишлаб чиқариш ҳаражатлари ва уларнинг таркиби

Ривожланган бозор муносабатларини шаклланиб бориши, камёбликни, айрим ишлаб чиқарувчилар яқка ҳокимлигини тутатилиши билан корхона фойдасини оширишнинг фақат битта йўли қолади - маҳсулот ҳажмини ошириш ва уни ишлаб чиқариш ҳаражатларини камайтириш.

Бозор муносабатлари шароитида турли хилдаги корхоналар, хўжаликлар самарадорликни ифодаловчи жуда кўп хилдаги «Кўрсаткичлар тизими»га мос ҳолда, уларни таъминлашга интилиб ишлаб олмайди. Корхона фаолиятини баҳолашнинг оптимал мезонлари талаб қилини шундай баҳолаш мезонларига мос келишини талаб қилиш маъқул эмас²⁾. Ҳозирги даврда корхоналар юқори фойда ва рентабелликка эришиши учун таваккал қилиб, ташаббус кўрсатиб, мустақил равишда ишлашига тўғри келмоқда. Шунинг учун фойда кўрсаткичини маҳсулот таннархини камайиши натижасида олинган фойда салмоғи билан тўлдириш лозим. Бу кўрсаткич корхонани ишлаб чиқариш ҳаражатларини камайтиришга бўлган қизиқишини оширади. Корхона фойдаси маҳсулот баҳосига ва уни ишлаб чиқариш ҳаражатларига боғлиқ. Эркин рақобат шароитида маҳсуло баҳоси ишлаб чиқарувчининг ёки истеъмолчининг хоҳишига қараб юқори ёки паст даражада бўла олмайди. Маҳсулот баҳоси бозорда талаб ва таклифнинг нисбатига қараб ташкил топади. Баҳо маҳсулот қийматига камдан-кам мос келади. Бугунги кунда баҳо назариясининг асосчиси ҳисобланган инглиз иқтисодчиси Альфред Маршалл (1842-1924) таълимотига биноан баҳо бир томондан фойдалилик, иккинчи томондан ишлаб чиқариш ҳаражатлари асосида шаклланади. Ишлаб чиқариш ҳаражатлари истеъмол қилинадиган меҳнат ва моддий ресурслар техника, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этиш, табиий бойликлар уларни қазиб чиқариш шарт-шароитлари, усуллари каби омиллар даражасига боғлиқдир. Ҳаражатларсиз фойдага эришиб бўлмайди. Корхонанинг қиймат бирлигидаги маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш бўйича барча ҳаражатлари маҳсулот таннархи деб аталади. Маҳсулот таннархи ҳаражатлар элементлари ва моддалари бўйича гуруҳларга бўлинади. Ҳаражатларнинг иқтисодий элементлари ҳаражатларни иқтисодий жиҳатдан ўхшашлигини, йўналишини ифодалайди. Улар қуйидагилар:

- хомашё ва асосий материаллар;

²⁾ Экономика предприятия. Учебник под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А. Швандара ЮНИТИ. Москва.:2001, С. 135-136

- ёрдамчи материаллар;
- четдан олинган ёқилғи;
- четдан келтирилган энергия (улар ҳаммаси моддий ҳаражатлардир);
- иш ҳақи тўловлари;
- ижтимоий суғурта ажратмалари;
- асосий фондлар амортизацияси;
- бошқа молиявий ҳаражатлар.

Ҳаражатларнинг элементлари ишлаб чиқариш ҳаражатлари бўлиб, ҳаражатлар сметасини тузишда зарур бўлади. Бошқа молиявий ҳаражатларга қуйидагилар киради:

- солиқлар, йиғимлар, нобюджет фондлар ва бюджетга ажратмалар. Улар маҳсулот таннархига қўшилади;
- корхона мулкани мажбурий суғурта тўловлари, банкнинг қисқа муддатли ссудалари учун фоиз тўловлари;
- маҳсулот таннархига кирувчи алоқа хизматлари учун тўловлар, ёнғинни олдини олиш ва қоровуллик учун тўловлар ходимларни тайёрлаш, ихтиро ва кашфиётлар учун мукофотлар, реклама ҳаражатлари ва ҳ.к.

Машинасозлик саноати корхоналарида маҳсулот таннархиянинг моддалари қуйидаги қисмлардан иборат:

1. Хомашё ва материаллар;
2. Сотиб олинadиган буюмлар ва ярим фабрикатлар ва бошқа хизматлар қиймати;
3. Қайтарилadиган чиқиндилар;
4. Технологик мақсадлар учун ёқилғи ва энергиялар;
5. Ишлаб чиқаришдаги ишчиларнинг асосий иш ҳақи;
6. Ишлаб чиқаришдаги ишчиларнинг қўшимча иш ҳақи;
7. Меҳнат ҳақи маблағларидан бюджетга ва нобюджет фондларга ажратмалар;
8. Ишлаб чиқаришни тайёрлаш ва ўзлаштириш ҳаражатлари;
9. Маълум мақсадлардаги асбоб-анжомлар емирилиши ва бошқа махсус фондлар.
10. Дастгоҳларни сақлаш ва ундан фойдаланиш ҳаражатлари

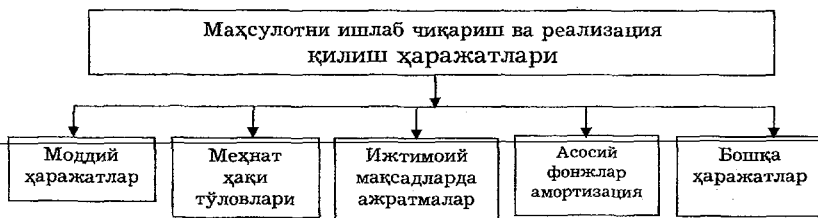
Жаъми: Цех ҳаражатлари

11. Умумзавод ҳаражатлари;
12. Брак маҳсулотдан келган йўқотиш;
13. Коммерция ҳаражатлари

Жаъми: Маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳаражатлари

14. Ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган ҳаражатлар

Ҳаммаси: Маҳсулотнинг тўла таннархи

Моддалар бўйича ҳаражатлар уларни нималарга, қандай мақсадларда ишлатилишини кўрсатади. Улар айрим ҳил маҳсулотлар ва бутун товар маҳсулоти бўйича ҳаражатларни калькуляция қилиш яъни, режалаштириш учун ишлатилади.

Демак, ишлаб чиқариш ҳаражатлари билан ишлаб чиқаришга боғлиқ бўлмаган ҳаражатлар товар маҳсулотининг тўла таннархини ташкил этади.

Ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқлиги бўйича ҳаражатлар: шартли-доимий ҳаражатларга ва шартли-ўзгарувчан ҳаражатларга бўлинади. **Шартли-доимий ҳаражатларга** ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгариши натижасида деярли миқдори ўзгармайдиган, шу жумладан, хоналарни иситиш ва ёритиш, цех ва маъмурий бошқарув ходимларининг меҳнат ҳақи тўловлари, амортизация, умумхўжалик ҳаражатлари (солиқлар, тўловлар ва ажратмаларидан ташқари), коммерция ҳаражатлари (идишлар, буюмларни упаковка қилиш, ташин ҳаражатларидан ташқари) киради.

11.2. Ҳаражатларни фойда миқдорига таъсири

Маълумки фойда миқдори бир қанча омиллар таъсирида бўлади, улар ҳар хил даражада таъсир этади. Айниқса соф фойда миқдори бозор шароитида кредитларни молиялаштириш, ставка фоизларини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга. Молиявий бошқариш нуқтаи назаридан соф-фойда биринчи навбатда, корхона берилган молиявий ресурсларни қанчалик тўғри ишлатганлигига, яъни улар нималарга сарф этилганлигига боғлиқ. Иккинчидан, маблағлар таркибининг манбаларига боғлиқ. Биринчи ҳолат асосий ва айланма маблағларнинг ҳажми, тузилиши ва самарали ишлатилишида кўринади. Маҳсулот таннархининг асосий элементлари бу ўзгарувчан ва доимий ҳаражатлардир. Лекин улар ўртасидаги нисбат ҳар хил бўлади ва корхонани техника, технология соҳасида танлаган сиёсати билан аниқланади. Маҳсулот таннархини тузилишини ўзгариши албатта фойда миқдорига таъсир этади. Асосий капитални инвестициялаш доимий ҳаражатларни кўпайиши (назарий жиҳатдан бўлса ҳам) ва ўзгарувчан ҳаражатларни камайиши билан бирга кечади. Лекин уларнинг боғлиқлиги бир хил эмас. **Шунинг учун доимий ва**

Ўзгарувчан ҳаражатлар ўртасидаги оптимал даражадаги боғлиқликни аниқлаш осон эмас. Худди шу боғлиқлик ишлаб чиқариш (ёки операцияси) левириджи категорияси билан тавсифланади. Унинг даражаси корхонанинг ишлаб чиқариш таваккалчилигини кўрсатади.

Ишлаб чиқариш левириджи – бу доимий ва ўзгарувчан ҳаражатлар миқдорининг нисбатини умумий ҳаражатлардаги салмоғи билан ифодаланади.

$$L_{\text{иш}} = \frac{TFC}{TVC}$$

«Левиридж» - «Leverage» америкача ибора бўлиб, махсус адабиётларда кенг қўлланилмоқда.^{*)}

«Левиридж» қандайдир куч таъсирида оғир буюмларни кўтариш маъносини беради. Аниқроқ айтсак, маълум миқдорлаги фойдани олишга бўлган ҳаражатларнинг таъсир кучини кўрсатади. Масалан, битта туманга келиб жойлашган икки корхона – бири «Нурли тонг», иккинчиси «Эстер» туристик фирмаси ҳақида қуйидаги ахборотлар маълум. «Нурли тонг корхонаси» чучвара маҳсулотларини тайёрлайди, тортиб жойлаштиради ва улгуржи савдо қилади. Бу ерда ўзгарувчан ҳаражатлар бўлиб чучвара учун хомашё, упаковка материаллари ва меҳнат ҳаражатлари ҳисобланади. Ишлаб чиқариш автоматлаштирилгани туфайли бошқа ҳаражатлар маҳсулот ҳажмига боғлиқ эмас, шунинг учун доимий ҳаражатлар ҳисобланади. **Иккинчи корхона – «Эстер» туристик агентлиги Европа давлатларидаги шаҳарлар бўйича автобусда туристик хизматларни амалга оширади.** Ўзгарувчан ҳаражатлар бўлиб унда ҳар бир йўлланманинг нархи (комиссион мукофотлардан ташқари) бўлиб, бу ҳаражатлар туризм оператори ҳисобига ўтказилади. Комиссион йиғим миқдори одатда ҳар бир тур саёҳат хизматидан 20% ни ташкил этади. «Нурли тонг» ва «Эстер корхоналарининг» 2005 йил 3 квартали бўйича молиявий натижаларининг шаклланишини қуйидаги жадвалдан кўрамыз.

12-жадвал

«Нурли тонг» ва «Эстер» корхоналарининг 3 квартал 2005 йил бўйича молиявий натижалари

Кўрсаткичлар	«Нурли тонг» корхонаси		«Эстер» фирмаси	
	Минг сўм	Пул тушимлари % ҳисобида	Минг сўм	Пул тушимлари % ҳисобида
1. Пул тушумлари	45000	100	45000	100
2. Ўзгарувчан ҳаражатлар	26000	58	36000	80
3. Қўшимча	19000	42	9000	20
4. Доимий ҳаражатлар	16000	35	6000	13
5. Фойда	30000	7	3000	7

*) В.В. Ковалев, О.Н. Волкова. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. Учебник. «Прспект», Москва, 2002 С. 359.

Кўриниб турибдики, олинган пул маблағлари ҳажми бўйича корхоналар бир хил (45000; 3000; 7). Аммо ҳаражатлар таркиби эса кескин фарқ қилади. «Эстер» туристик агентлигида ўзгарувчан ҳаражатлар салмоғи 80% бўлса, «Нурли тонг» корхонасида 58%. Ҳисоблашлар қуйидаги натижаларни кўрсатади.

13-жадвал

Кўрсаткичлар	«Нурли тонг»	«Эстер»
- Зарарсизлик нуқтаси	27586	7500
- Ишлаб чиқариш левириджи ³⁾ (TFC/ TVC)	0,62	0,17
- Ишлаб чиқариш левириджининг самардорлиги	6,33	3,00

Жадвалдаги TFC – доимий ҳаражатларни, TVC – тўлиқ ўзгарувчан ҳаражатларни ифодалайди.

Зарарсизлик нуқтаси – корхона фойда ҳам, зарар ҳам кўрмайдиган маҳсулот ҳажмини ифода этиш даражасидир. Кўрамизки, доимий ва ўзгарувчан ҳаражатларни қоплаб зарарсизлик нуқтасига чиқиш учун «Нурли тонг» корхонаси сотиш ҳажмини анчагина ошириши зарур (27586 сўм). У ҳолда «Эстер» фирмаси 7500 сўмлик йўлланма сотса кифоя қилади. Шунда ҳам фойда олишни бошлайди.

Бундай мисоллар кўплаб ресурслар талаб қиладиган металлургия, темир йўл, сув транспорти, нефть қазиб чиқариш соҳаларига тегишли. Бундай корхоналарда доимий ҳаражатлар салмоғи анча юқори бўлади. (Ишлаб чиқариш левириджи юқори). Уларда бозор муносабатлари ҳолати яхши бўлмаса зарар кўриш эҳтимоли таваккалчилиги юқори бўлади. **Ишлаб чиқариш левириджини юқори бўлиб чиқиши корхонани таваккалчилик билан иш кўришини кўрсатади. Лекин ҳаражатлар таркибида доимий ҳаражатлар салмоғини юқори бўлишини салбий ҳолат деб ҳисоблаш тўғри бўлмайди.** Сабаби бундай шароитда корхонада янги ишлаб чиқариш қувватлари киритилган, техникавий қайта қуриш ишлари, илмий-тадқиқот, тажриба-конструкторлик ишлари амалга оширилган бўлиши мумкин. Сўзсиз бу хилдаги барча омиллар ижобий бўлиб доимий ҳаражатлар салмоғини оширади ва ишлаб чиқариш левириджи самардорлигини, меҳнат унумдорлигини ўсишини таъминлайди. Ишлаб чиқариш левириджини самардорлигини корхона пул тушумларини ўзгариши билан, унинг фойдаси билан ўзгаришини ифодалайди. «Нурли тонг» корхонасида ишлаб чиқариш левириджи 6,33% га тенг. Бу шуни кўрсатадики, маҳсулот сотишдан келган пул тушумларини 1% камайиши унинг

³⁾ В.В.Каволев, О.Н. Волкова. Анализ хозяйственных деятельности предприятия. Учебник «ПРОСПЕКТ» М, 2002, С. 359.

В.А. Горемыкин, А.Ю Богомолов. Планирование предпринимательской деятельности предприятия. Метод. пособие. Москва, «Инфра -М», 1997, с.202-204.

фойдасини 6,33% га камайишига олиб келади. Пул тушумларини 10% кўпайиши фойда миқдорини 63,3 % га ўзгартиради (10%×6,33%).

Шундай қилиб, корхона ёки фирмалардаги ишлаб чиқариш левириджининг даражаси – бу маҳсулот таянрхи тузилиши ва ишлаб чиқариш ҳажминини ўзгартириш йўли билан фойдадан фоизлар ва солиқларни ажратгунча бўлган фойда миқдорига таъсир этишнинг потенциал имкониятларининг тавсифидир.

Демак, маҳсулот сотишдан келган пул тушумларини ўзгартириш фойда миқдорини кескин ўзгартиради. Бундай ҳолат эса ишлаб чиқариш дастакларининг самарадорлиги деб аталади. **Ўзгарувчан ҳаражатларни қоплагандан кейинги реализация ҳисобидан келган тушумларни фойдага нисбати ишлаб чиқариш дастакларининг таъсир кучини кўрсатади.** Умумий ҳаражатлар миқдори бир хил бўлганда ўзгарувчан ҳаражатлар қанча кам бўлса, ишлаб чиқариш дастакларининг таъсир кучи ҳам шунча кўп бўлади.

11.3. Корхона фойдаси ва унинг тақсимланиши

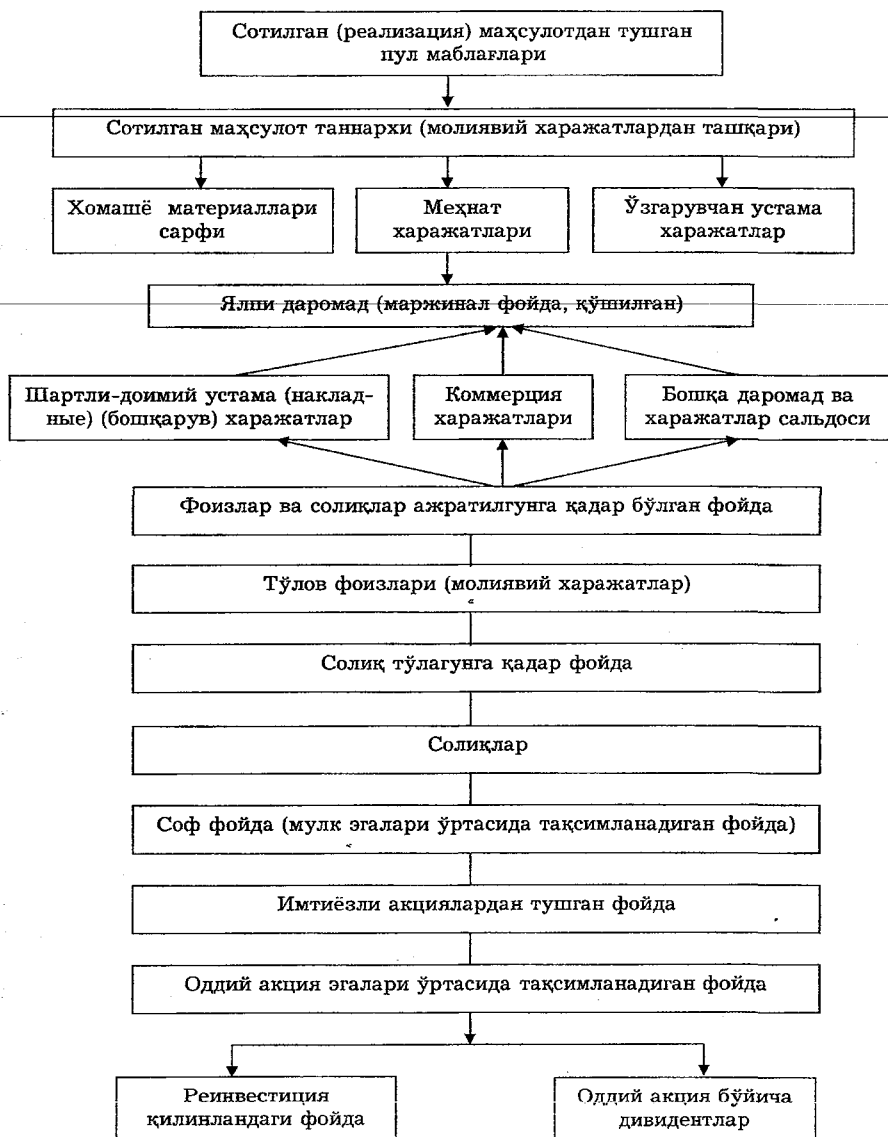
Фойда, даромад тўғрисида тушунча ва уни ҳисоблаш тартиби. Ишлаб чиқариш самарадорлигини ҳар томонлама ошириш иқтисодиётни ҳозирги босқичида ривожлантиришнинг энг муҳим хўжалик вазифасидир.

Бу вазифани ҳал этиш максимал фойда берган маҳсулот ҳажмининг оптимал йўллари ташлаш бўйича қилинадиган ишларни давом эттириш билан боғлиқдир. Фойдани максималлаштириш тўғрисидаги тахминлар макроиқтисодиётда кўп ишлатилади. Чунки унинг ёрдамида корхона ва фирмаланинг хатти-ҳаракатларини (фаолиятини) аниқ башорат қилиш ва кераксиз мураккаб аналитик ҳисоблашлардан воз кечиш мумкин.

Фойда – ишлаб чиқариш самарадорлигининг энг муҳим кўрсаткичидир. Корхоналар тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг қонуний ҳужжатларида кўрсатилишича: ҳамма турдаги корхоналарни хўжалик фаолиятининг молиявий натижаларини умумлаштирувчи асосий кўрсаткич фойда (даромад)дир. Фойда (даромад) амортизация ажратмалари, қимматли қоғозларни сотишдан тушган пул, меҳнат жамоаси аъзоларининг, корхона ва ташкилотлар, фуқароларнинг пай ва ўзга бадаллари, шунингдек бошқа тушимлар корхона молиявий ресурсларини ташкил этувчи манбалардир. Фойда ва даромад тушунчалари бир хил эмас. Даромад миқдори фойдадан каттадир. Корхонанинг хўжалик фаолиятидан олинган даромад унинг ҳисобига қуйидаги қисмлар бўйича қўпилади:

- I. Маҳсулотни сотишдан келган соф тушум;
- II. Асосий фаолият натижаларидан келган даромад;
- III. Молиявий фаолиятдан келган даромад;
- IV. Фавқулоддаги ҳолатлардан келган фойда.

Даромадни тақсимлаш тартиби*

* В.В.Кавалев, О.Н.Волкова. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. Учебник. «Прспект», М; 2002, С. 277.

Уларнинг таркиби тўғрисида маълумотларни «маҳсулотни (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқариш ва сотиш, ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида»ги Қўлланмадан топиш мумкин. **Сотилган маҳсулотдан келган соф тушум** – бу даромаддир. Маҳсулот сотишдан келган соф тушумни аниқлаш учун (ишлар, хизматлар) сотишдан келган тушумдан кўшилган қиймат солиғи (ҚҚС), акциялар қиймати, четга чиқарилган маҳсулот солиғи кабилар айриб ташланади. Худди шу сотилган маҳсулотдан олинган соф тушум кўрсаткичи корхонани ўз ихтиёрида қолган даромадини кўрсатади ва бу даромад ундан кейинги барча турдаги фойда кўрсаткичларини ҳисоблаш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Хўжалик юритувчи субъект (юридик шахс) фаолиятининг молиявий натижалари фойданинг қуйидаги кўрсаткичлари билан тавсифланади:

1. Маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда. Бу сотишдан олинган соф тушум билан сотилган маҳсулотни ишлаб чиқариш таннархи ўртасидаги тавофут, фарқдир.

$ЯФ = ССТ - ИТ$, бунда:

ЯФ – ялпи фойда;

ССИ – сотишдан олинган соф тушум;

ИТ – сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи.

2. Асосий фаолиятдан кўрилган фойда – маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда билан даврий ҳаражатлар ўртасидаги тафовут ва асосий фаолиятдан кўрилган бошқа даромадлар ва зарарлар фарқининг йиғиндиси сифатида аниқланади.

$АФФ = ЯД - ДХ + БД - БЗ$, бунда:

АФФ – асосий фаолиятдан олинган даромад;

ДХ – давр харажатлари;

БД – бошқа асосий фаолиятдан олинган даромад

БЗ – асосий фаолиятдан кўрилган бошқа зарарлар.

3. Хўжалик фаолиятдан олинган фойда (зарар) – асосий фаолиятдан олинган фойда ва молиявий фаолиятдан олинган фойда ва зарар фарқининг йиғиндиси сифатида ҳисобланади:

$УФ = АФФ + МД - МХ$, бунда

УФ – умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда;

МД – молиявий фаолиятдан олинган даромад;

МХ – молиявий фаолият харажатлари.

4. Солиқ тўлагунча олинган фойда (СТФ) – умумхўжалик фаолиятдан олинган фойдага фавқулодда кўрилган фойдани кўшиб кўрилган зарар миқдорини айириш билан топилади.

$СТФ = УФ + ФФ - ФЗ$, бунда:

СТФ – солиқ тўлагунча олинган фойда;

ФФ – фавқулодда фойда;

ФЗ – фавқулодда зарар.

5. Йилнинг соф фойдаси - солиқ тўлагандан кейин хўжалик юритувчи субъект ихтиёрида қолади ва ўзида даромад (фойда)дан тўланадиган солиқни ва қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа солиқлар ва тўловларни чиқариб ташланган ҳолда ифодаланади.

СФ = СТФ - ДС - БС, бунда:

СФ - соф фойда;

ДС - даромад (фойда) солиғи;

БС - бошқа солиқлар ва тўловлар.

Хўжалик юритувчи субъектнинг даромад (фойда) солиғи бўйича солиқ солинадиган база қуйидагича ҳисоблаб чиқилади.

Солиқ тўлагунча бўлган даромад (фойда)га «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида»ги Низомнинг 1-иловасида келтирилган бухгалтериядаги фойда билан солиқ солинадиган фойда ўртасидаги доимий тафовутлар қўшилиб, мазкур Низомнинг 2-иловасида келтирилган харажатларни солиқ солинадиган базадан чиқариб ташлаш вақтидаги тафовутлар қўшилади ёки чегирмалар ва қонунчиликка мувофиқ солиқ имтиёзлари чегирилади.

Юқорида келтирилган кўрсаткичлар хўжалик юритувчи субъектларнинг 2-шакл «Молиявий натижалар тўғрисида»ги ҳисоботида ўз аксини топади.

Олмота шаҳридаги «Алькор» машинасозлик корхонасининг молиявий натижаларини қуйидаги маълумотлардан қўриш мумкин:

14жадвал

Олмота шаҳридаги «Алькор» машинасозлик корхонасининг молиявий натижалари (гипотетик маълумотлар)

№	Кўрсаткичлар	Ўтган йили		Ҳисобот йили	
		Даромад	Харажат	Даромад	Харажат
1	Маҳсулотни сотишдан келган тушум. ҚҚС	245129 ---	29146	322946 ---	44308
2	Маҳсулот сотишдан келган соф тушум	215983		278638	
3	Сотилган маҳсулотни ишлаб чиқариш таннари		169778		253782
4	Ялпи сотишдан кўрилган фойда	46205		24856	
5	Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижаси	47361	17104	24856	20697
6	Умумхўжалик фаолиятининг молиявий натижалари	30859		7117	
7	Солиқ тўлагунга қадар молия-вий натижа			7117	
8	Фойда (даромад)дан ажратма-лар		18056		5081
9	Бошқа солиқ ва ажратмалар		256		201
10	Ҳисобот давридаги соф фойда (зарар)	12547		1835	

Бу корхона спорт Билан шуғулланиш учун зарур бўлган 20 хилга яқин тренажор ускуналари ишлаб чиқаради.

Корхона ихтиёрида қолган соф фойда куйидаги ишларга тақсимланади:

- ишлаб чиқаришни ривожлантириш;
- резерв фондини яратиш;
- дивидентларни тўлаш;
- йил якунлари бўйича моддий мукофатлар бериш.

Тақсимланмай қолган фойда баланс пассивининг биринчи қисми бўлган «Хусусий маблағларни яратиш манбалари» қисмининг таркибида туради.

Жадвал маълумотларидан кўринадики, корхона ихтиёрида қолган соф фойда ҳисобот йилида анча кам бўлган. Сотилган товар маҳсулотлари рентабеллиги ўтган йили 18,8 % (46205:245129)·100; ҳисобот йилида (24856:322946)·100=7,6% бўлган, яъни салкам 2,5 марта паст бўлган. Бунга сабаб маҳсулот таннархи кескин ошиб кетган, фойда таркибидаги ўзгаришлар эса қониқарли бўлмаган.

Асосий иборалар ва тушунчалар

1. **Самарадорлик** - ресурслардан фойдаланиш маҳсулдорлигини ифодалайди.

2. **Мутлоқ (абсолют) самарадорлик** - ҳар доим олинган натижани уни олиш учун зарур бўлган ҳаражатларга нисбатини ифодалайди.

3. **Пировард даромад (MR)** деб маҳсулот ҳажмини бир бирликка ўсиши (ΔQ) натижасида даромаднинг ўсишига ($\Delta R(Q)$) айтилади.

4. **Ялпи сотишдан кўрилган фойда.**

5. **Асосий фаолиятдан кўрилган фойда.**

6. **Умумий фаолиятдан кўрилган фойда.**

7. **Солиқ тўлашга қадар бўлган фойда.**

8. **Иқтисодий (соф) фойда** - бу умумий пул тушумларидан барча ҳаражатларнинг фарқидир (Молиявий натижалар бўйича ҳисоботга қаранг Ф№2. Ҳаражатлар таркиби тўғрисидаги қўлланмага, амалий маълумотларга мурожат қилинг).

9. **Ялпи фойда** - компаниянинг маҳсулот сотишдан келган пул тушумлари ва маҳсулот таннархининг фарқи.

10. **Ялпи марка** - фирманинг сотилган маҳсулотдан келган пул тушумларидан фоиз ҳисобидаги ялпи фойдаси.

11. **Клиринг** - ўзаро талаблар ва мажбуриятларни ҳисобга олиш йўли билан нақд пулсиз ҳисоб-китоб ишларини амалга ошириш тизими.

12. **Зарарсизлик нуқтаси** - чизмада маълум миқдорда ишлаб чиқарилган маҳсулотдан кейинги ҳар бир маҳсулотнинг фойда келтиришини кўрсатувчи нуқта.

13. **Зарарсизлик нуқтаси** – корхона фойда ҳам зарар ҳам кўрмайдиган маҳсулот ҳажмини ифода этиш даражасидир.

14. **Зарарсизлик нормаси** – сотилган маҳсулотдан келган даромадни ишлаб чиқариш харажатлари билан тенг келишидир. Бунда «ноль даражадаги фойдага» эришилади.

Зарарсизлик нормаси =
$$\frac{\text{Доимий харажатлар}}{\text{Маҳсулот бирлигининг баҳоси} - \text{Маҳсулот бирлиги учун}}$$

узгарувчан харажатлар

15. **«Левириджд»** – «Leverage» америкача ибора бўлиб, махсус адабиётларда кенг қўлланилмоқда.

А. «Левириджд» – қандайдир куч таъсирида оғир буюмларни кўтариш маъносини беради. Аниқроқ қилиб айтганда, маълум миқдордаги фойдани олишга бўлган харажатларнинг таъсир кучини кўрсатади.

Б. «Левириджд» – сотувчи ва харидорнинг бозорда ўз ўрнини сақлаш позицияси.

В. «Левириджд» – Операция «дастаги», компаниянинг асосий фаолият ва фойдаланилаётган ишлаб чиқариш қувватидан олган даромади ҳисобига фойдасини ўсиш даражаси.

14. **Ишлаб чиқариш левириджининг самарадорлиги** – корхона пул тушумларини ўзгариши билан унинг фойдаси ҳам ўзгаришини кўрсатади.

15. **Маҳсулот таннарни** – бу корхонанинг қиймат бирлигидаги маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш бўйича барча харажатларидир.

16. **Трансакция** – компанияларнинг ҳисоб рақамида акс этдирилган ҳар қандай операциялар.

17. **Трансакцион харажатлар** – компаниянинг савдо-сотиқ фаолияти билан боғлиқ бўлган харажатлар (акция, кўчмас мулк, ҳар қандай активлар).

18. **Факторинг** – компаниянинг қарзларини (унинг тўланмаган счетларини сотиб олиш ва мижозидagi пулларини йиғиш) сотиб олиш йўли билан молиялаштириш усули.

19. **Дивидентлар** – компания акционерлари учун ўз фойдаси (даромади) ҳисобидан солиқ тўлагандан кейинги тўловлари. Компания фойда олмаганда ҳам дивидентлар резерв фонди ҳисобидан тўланиши мумкин.

20. **Баҳо рақобати** – товар баҳосини ўзгартириш йўли билан амалга ошириладиган рақобат курашининг бир туридир.

Назорат саволлари

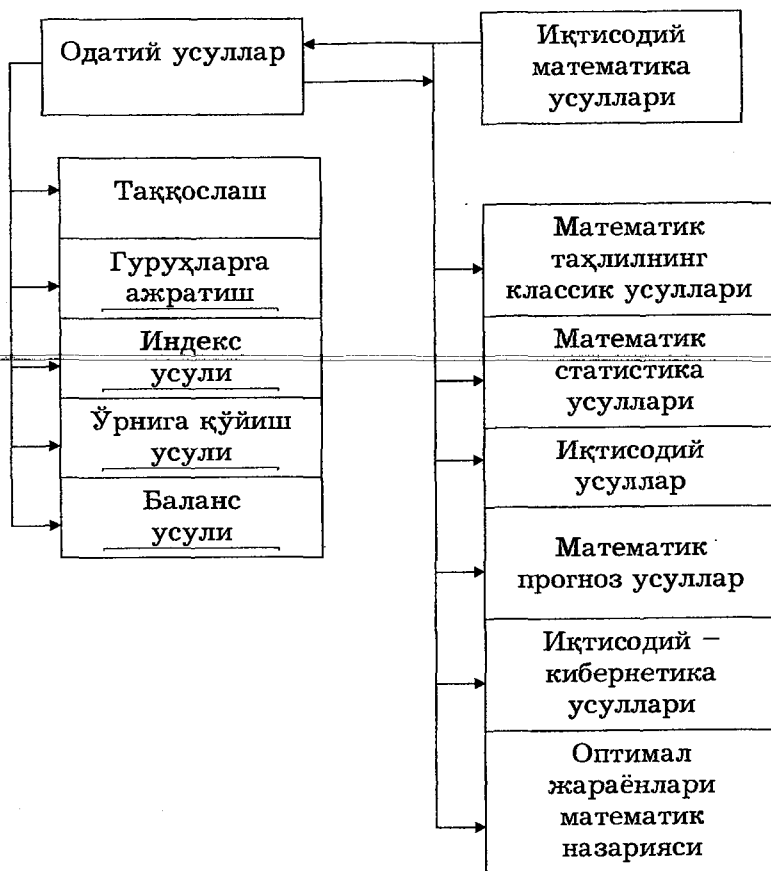
1. Иқтисодий самарадорлик нима?
2. Фойда, иқтисодий фойда, пировард даромад қандай ҳисобланади?
3. Ишлаб чиқариш харажатлари билан фойда ўртасида қандай боғлиқлик бор?

4. Харажат турлари ва уларнинг моҳияти.

ИЛОВАЛАР

1-илова

Иқтисодий таҳлил усуллари

2-илова

Корхона фаолиятининг молиявий натижалари таҳлили

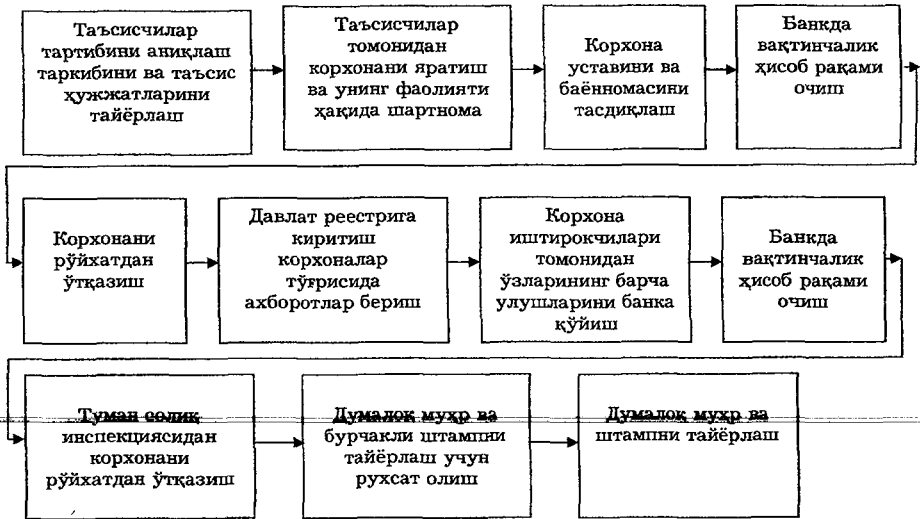
№	Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Ҳисобот йили	Базис даврида, % ҳисобида
1	Маҳсулотни сотишдан келган пул тушумлари (ҚҚС ва акциз солиқларидан ташқари)	158017	248835	1543
2	Реализация маҳсулоти (ишлар, хизматлар учун харажатлар)	125312	171434	136,8
3	Сотилган маҳсулотдан олинган фойда	32705	72419	221,4
4	Бошқа реализациялар натижаси	-410	432	105,4
5	Реализация қилинмаган операциялардан келган даромад ва харажатлар	+148	-324	-
6	Балансдаги фойда	33263	72527	218,0
7	Корхона ихтиёрида қолган соф фойда	22813	49001	214,8

3-илова

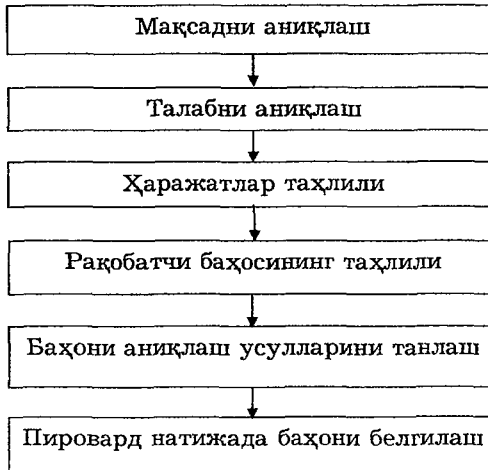
Ўзбекистон саноат тармоқларининг тузилиши

Тармоқлар	Солмоғи, %	
	2000	2002
Саноат-жами Шу жумладан:	100,0	100,0
I. Электро энержетика	9,5	7,6
II. Ёқилғи	16,7	12,2
III. Қора металлургия	1,4	1,3
IV. Рангли металлурги	11,3	10,8
V. Кимё ва нефткимё	5,9	6
VI. Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш	9,0	10,0
VII. Ўрмон хўжалиғи ва ёғочни қайта ишлаш	0,9	1,4
VIII. Қурилиш материаллари	4,6	5,2
IX. Енгил саноат	20,1	20,4
X. Озиқ-овқат саноати	11,8	15,0
XI. Бошқа тармоқлар	9,6	10,1

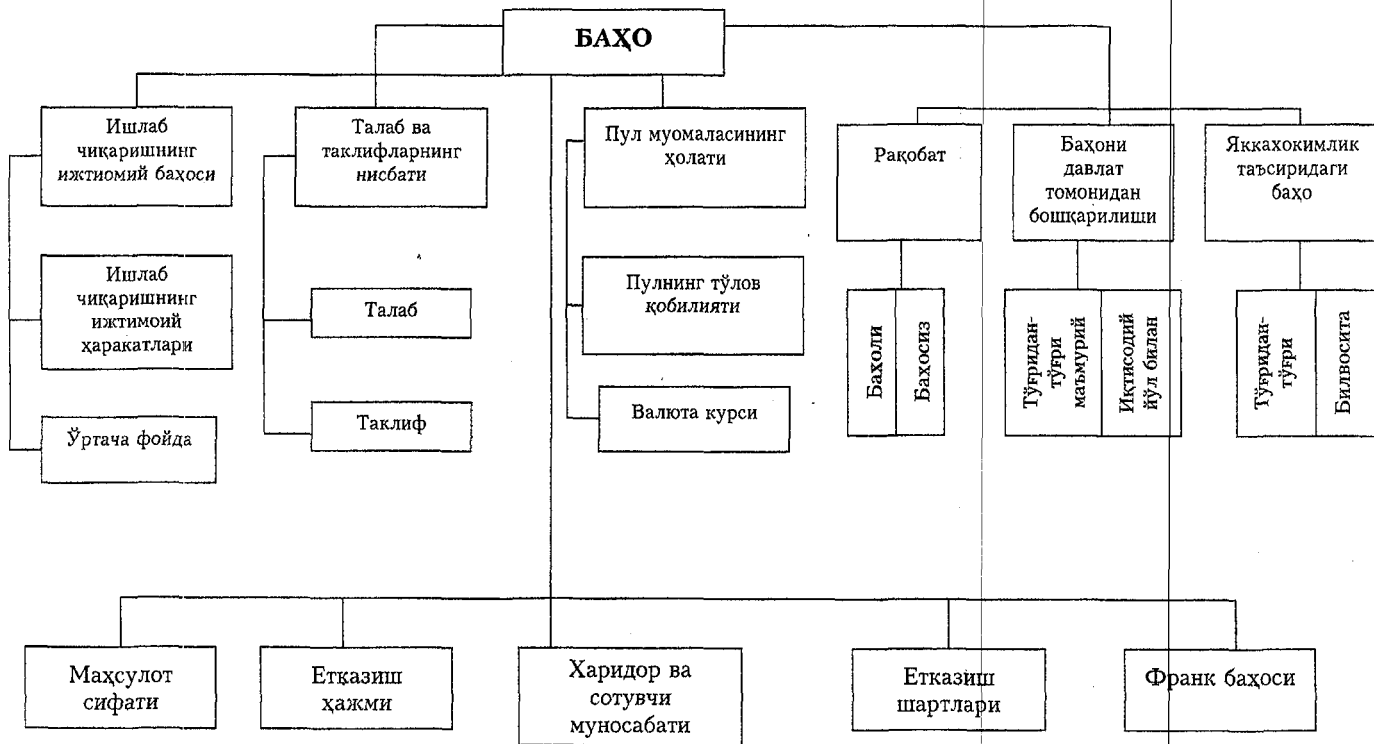
Янги корхонани яратиш тартиби

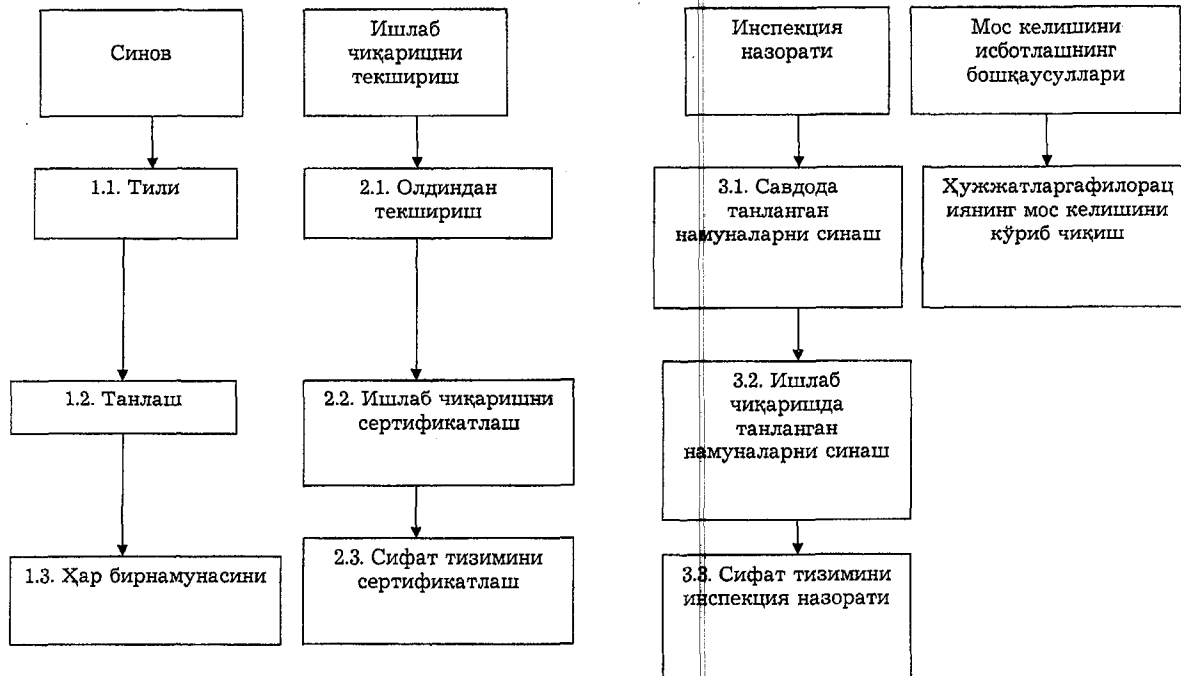
Фирмалар маҳсулоти баҳосининг шаклланиш босқичлари

Баҳони шаклланишини белгилловчи асосий омиллар гуруҳи

7-илова Сертификатлаш

Корхона мулкидан солиқ миқдорини ҳисоблаш

(квартал, ярим йил _____ йил)

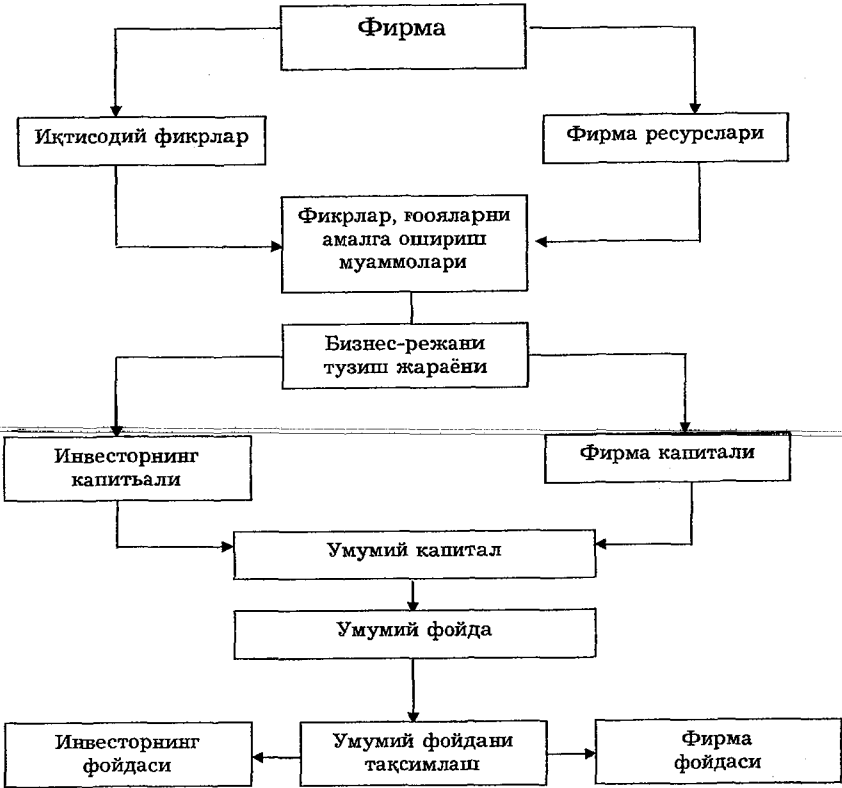
200__ й.

Т/р	Кўрсаткичлар	Солиқ тўловчининг маълумотлари	Солиқ ташкilotининг маълумотлари
1.	Ҳисоб давридаги солиқ тўланадиган мулкнинг ўртача йиллик қиймати		
2.	Белгиланган мулк солиғи ставкаси		
3.	Ҳисоб даври учун мулк солиғи миқдори (1 қат. 2 қат): 100-жами		
4.	Ҳисобот даврида бюджет ажратилган мулк солиғи муддати бўйича бюджетга тўланиши зарур бўлган мулк солиғи (3 қат-4 қат)		

(жун)

(имзо)

Бизнес режани тузиш

Адабиётлар

1. И.Каримов “Ўзбекистон XXI асрга интиломқда”. - Т.: Ўзбекистон, 1999.
2. И.Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: Мафкура хавф-сизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: “Ўзбекистон”, 1997.
3. И.Каримов Иқтисодий эркинлаштириш, ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланиш – бош йўлимиз. - Т.: Ўзбекистон, 2002.
4. И.Каримов “Ватан равнақи учун ҳаммамиз масъулмиз” - Т.: Ўзбекистон, 2001.
5. И.Каримов “Ўзбекистон буюк келажак сари” - Т.: Ўзбекистон, 1998.
6. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. - Т.: Ўзбекистон, 1992.
7. Ўзбекистон Республикасининг «Хусусий корхоналар тўғрисида»ги Қонуни «Халқ сўзи» 2004 йил 23 январ. 1-2 бет.
8. Фермер хўжалиги тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 1998 й. 30 апрель.
9. Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юригувчи субъектлари фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Қонуни. 1998 й. 29 август.
10. “Ўзбекистон Республикасининг ер тўғрисида”ги Қонуни, 1998 й.
11. “Ўзбекистон Республикаси ер кадастри” Қонуни 1998 й.
12. “Бозорни истеъмол товарлари билан тўлдиришни рағбатлантириш ва ишлаб чиқарувчилар билан савдо ташкилотларининг ўзаро муносабатларини такомиллаштириш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори. 2002 й. 13 ноябрь
13. Ўзбекистон Республикасининг хўжалик-процессуал Кодекси.
14. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик Кодекси. - Т.: Адолат 1996.
15. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари контрактация шартномаларини тузиш ва бажариш тартиби тўғрисида Низом (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 й. 29 август 438 т.р. Қарорига илова).
16. “Экономика предприятия” Учебник. 2-ое изд. Под ред. акад. МАН ВШ, проф. Семенова В.М.
17. Хрипач В.Я и др. “Экономика предприятия” Прокт. пособие. “Эконом Пресс” Минск.:2000.
18. “Экономика предприятия” Г.З. Сума.-Москва.:2000.
19. Кейлер В.А. “Экономика предприятия” Курс лекции.- Москва.:2000.
20. Семенов В.М., Баев И.А., Терехова С.А. и др. “Экономика предприятия” Под ред. проф. Горфинкеля, проф. Е.М.Купрякова - Москва.: Изд. объедин. ЮНИТИ, 1996.
21. “Экономика предприятия”. Под ред. проф. О.И.Волкова, учебник.

- Москва: ИНФРА-М. 1997.
22. В.П.Грузинов, В.Д.Грибов "Экономика предприятия". Уч. пособие. - Москва: Фин и стат, 1997.
23. Г.И.Шепеленко. Экономика, организация и планирование производства на предприятии. Изд. 2-ое, доп и перераб. Уч. пособие. Издат. Центр "Март", - Ростов на Дону.: 2000.
24. "Экономика предприятия". Тесты, задачи, ситуации. - Москва.: 2001.
25. "Экономика предприятия" Учебник для ВУЗов Под редакцией Ф.К.Беа, Э.Дихтла, М.Швайцерна. Перевод с немецкого,- М.: Инфра, 1999.
26. "Экономика предприятия". Учебник проф. И.А.Сафронова - Москва: Юрист,1998.
27. К.Абдурахмонов (раҳбар), Н.Бозоров, Н.Волгин ва бошқалар, "Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси". Дарслик, - Т.: Ўқитувчи, 2001.
28. Бозор иқтисодиёти назарияси ва амалиёти. С.Ғуломов ва М.Шарифхўжаевларнинг умумий таҳрири остида. - Т.: Ўқитувчи, 2000.
29. М.Шарифхўжаев "Ўзбекистон: янги гоғалар, янги ютуқлар" - Т.: "Меҳнат", 2001.
30. В.С.Ефремов Стратегическое планирование в бизнес - системах. Москва: «Фин пресс», 2002.
31. В.В.Ковалев, О.Н.Волкова Анализ хозяйственной деятельности предприятия. Учебник - М.: «Проспект», 2002.
32. Заработная план на предприятии. 3 вып. Библ. Газ. «Налоговые и таможенные вести». Изд. Дом «Мир экономики и права», Ташкент.: 2003.
33. В.А.Горемыкин, А.Ю.Богомолов. Планирование предпринимательской деятельности предприятия. Метод. Пособие. Москва: «Инфра-М», 1997
34. Е.К.Смирницкий. Экономические показатели промышленности. М.: «Экономика», 1990.
35. Меҳнат иқтисоди ва соцологияси. и.ф.н., проф. Қ.Абдурахмоновнинг таҳрири остида. Т.: «Ўқитувчи», 2001.

МУНДАРИЖА

	Сўз боши	3
I БОБ. Корхона иқтисодиёти фанининг моҳияти ва вазифалари		5
1.1.	Корхона иқтисодиёти фанининг моҳияти ва уни ўрганишнинг зарурияти, аҳамияти	5
1.2.	Фанининг вазифалари ва уни ўрганиш усуллари	8
II БОБ. Бозор иқтисодиётида корхоналар		11
2.1.	Меҳнат тақсимоти ва корхоналарнинг тармоқ хусусиятлари	11
2.2.	Корхона ва фирмалар тавсифи ва уларни турларга ажратилиши	13
2.3.	Корхоналар хўжалик фаолиятини ташкил этишнинг ҳуқуқий ва иқтисодий асослари	23
2.4.	Бозор шароитида корхоналарнинг ривожланиши муҳити	25
III БОБ. Корхонанинг ишлаб чиқариш ва ташкилий тузилиши		29
3.1.	Корхонанинг умумий ва ишлаб чиқариш тузилиши	29
3.2.	Бозор иқтисодиёти шароитида корхона тузилишини ўзгартириш (реструктуризация)	34
3.3.	Корхоналар тузилишини такомиллаштириш йўллари	35
IV БОБ. Корхонада ишлаб чиқаришни ташкил этиш		38
4.1.	Ишлаб чиқаришнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни ва иқтисодий аҳамияти	38
4.2.	Ишлаб чиқаришни ташкил этиш шакллари	39
4.3.	Ишлаб чиқаришни рационал даражада ташкил этишнинг асосий қоидалари (принциплари)	42
4.4.	Корхоналарда ишлаб чиқариш жараёнлари	46
4.5.	Меҳнат буюмларини ишлаб чиқаришдаги ҳаракати ва ишлаб чиқариш даври	48
V БОБ. Корхона фаолиятини режалаштириш		56
5.1.	Режалаштиришнинг моҳияти ва вазифалари	56
5.2.	Режалаштириш асослари	58
5.3.	Корхонада стратегик режалаштириш	61
VI БОБ. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни реализация қилиш		65
6.1.	Маҳсулот ишлаб чиқариш режасининг моҳияти ва кўрсаткичлари	65
6.2.	Бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулот ишлаб чиқариш программасини шаклланиши	68
6.3.	Янги товарлар яратиш стратегияси	70
6.4.	Хўжалик шартномалари ва уларнинг бажарилишини баҳолаш	72
6.5.	Ишлаб чиқариш бўғинларида маҳсулот ишлаб чиқаришни режалаштириш	78
VII БОБ. Маҳсулот сифати ва сертификатлаш		84
7.1.	Маҳсулот сифати ва сифат кўрсаткичлари	84

7.2.	Маҳсулотни сертификатлаш	87
7.3.	Маҳсулот сифатини бошқариш	90
7.4.	Маҳсулот сифатини яхшилашнинг иқтисодий самарадорлиги ва уни ҳисоблаш усули	91
VIII БОБ. Корхона мулки ва мулкдан фойдаланиш		95
8.1.	Мулки ва мулккий муносабатлар	95
8.2.	Капитал тўғрисида тушунча	99
8.3.	Корxonанинг асосий капитали ва уларнинг тузилиши	103
8.4.	Корxonани ишлаб чиқариш қуввати ва уни ҳисоблаш	106
8.5.	Корxonанинг асосий капитали ва ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш самарадорлиги	110
IX БОБ. Корxonаларнинг айланма капитали ва улардан фойдаланиш самарадорлиги		121
9.1.	Айланма капиталнинг таркиби ва тузилиши	121
9.2.	Айланма капиталдан фойдаланиш самарадорлиги ва уни баҳолаш усуллари	124
9.3.	Моддий ресурслар ва айланма маблағларни нормалаштириш	127
X БОБ. Корxonаларда меҳнат унумдорлиги ва иш ҳақи		133
10.1.	Меҳнат ресурслари ва кадрлар таркиби	133
10.2.	Меҳнат ходимлари миқдорини аниқлаш	136
10.3.	Меҳнат унумдорлиги ва уни ҳисоблаш усуллари	138
10.4.	Корxonаларда иш ҳақи тўловларини ташкил этиш	142
XI БОБ. Ишлаб чиқариш харажатлари ва корxonа фойдаси		146
11.1.	Ишлаб чиқариш харажатлари ва уларнинг таркиби	146
11.2.	Харажатларни фойда миқдорига таъсири	148
11.3.	Корxonа фойдаси ва унинг тақсимланиши	151
Иловалар		157
Адабиётлар		165

Э. Эгамбердиев
Ф. Кудратов

КОРХОНА ИҚТИСОДИЁТИ

Муҳаррир: Бозоров Э

Босишга рухсат этилди	01.12.04
Қоғоз бичими	30x42
Ҳисоб-нашр табоғи	10.5 б.т.
Адади	500
Буюртма	№ 159

Тошкент Молия институти босмахонасида ризография
усулида чоп этилди.

700084, Тошкент, Х, Асомов кўчаси 7-уй